

UNIVERSITY OF COPENHAGEN

Teologi og politik

Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke - sammenfattende redegørelse

Møller, Jes Fabricius

Publication date:
2018

Citation for published version (APA):
Møller, J. F. (2018). *Teologi og politik: Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke - sammenfattende redegørelse.*

Teologi og politik

Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke

Af Jes Fabricius Møller

Københavns Universitet, SAXO-instituttet, Afdeling for Historie

København 2018

Denne afhandling, der består af en sammenfattende redegørelse samt de nedenfor nævnte tidligere publicerede arbejder, er af Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet antaget til offentligt at forsvares for den filosofiske doktorgrad.

Forsvaret finder sted den 5. april 2019 kl. 13 præcis i auditorium 23.0.50, Søndre Campus.

Jesper Kallestrup, dekan

Hal Koch – en biografi, Gads Forlag 2009

”Biografien som moderne genre” *Historisk Tidsskrift* 2009/2.

”Statens opgaver og kirkens – Hal Koch og velfærdsstaten” i Nils Gunder Hansen m.fl. (red.) *I himlen således også på jorden?*, Syddansk Universitetsforlag 2010.

”Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950'erne”, i NG Hansen & R Mariager (red), *”Der truer os i tiden”: Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*. Syddansk Universitetsforlag 2012.

”Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen” *Historisk Tidsskrift* 2016/2.

”Afgørelsen og beregningen – Hal Koch og K.E. Løgstrups brevveksling genlæst” i David Bugge og Michael Schelde (red.) *Livtag med Grundtvig og Løgstrup*, Aarhus: Klim 2017.

Teologi og politik

Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke

Af Jes Fabricius Møller

Sammenfattende redegørelse

Indledning

Jeg hørte første gang om Hal Koch i gymnasietiden i Kalundborg af min historielærer, Ebbe Pramming. Forklaringen fik jeg først mange år senere, da jeg af papirerne i Hal Kochs arkiv fandt ud af, at Pramming i sin studietid havde gået til øvelser hos Hal Koch. Sidenhen da jeg blev højskolelærer og færdedes i uddannelsespolitiske kredse, stødte jeg ofte på Hal Kochs navn, gerne brugt i en diskussion, hvor vendingen ”Hal Koch siger et sted, at ...” tjener det formål at forlene et udsagn med saglighedens autoritet. Ikke særlig mange andre personer fra Danmarks historie har den virkning. Hans gamle ven K.E. Løgstrup sammenfattede det i et tilbageblik således:

”Hal Kochs betydning i det offentlige liv [...] bestod i at være en slags instans. Ikke en juridisk, ikke en ufejlbarlig instans, ikke een hvis dom man bøjer sig for, men een hvis dom man regner med. Een hvis ord har vægt, at forstå på den måde at man på forhånd og uvilkårligt er indstillet på, at de er overvejelse værd. Een hvis mening man spørger efter, fordi den kan blive af betydning for ens egen orientering.”¹

Ideen til at skrive en biografi om ham stammede oprindeligt fra en ansøgning til en stilling, hvor opslaget stillede krav om ”et forskningsprojekt”, og jeg skrev ”Hal Kochs biografi” med den lidt nødtørftige begrundelse, at ”den mangler”. Stillingen fik jeg ikke, men ideen blev hængende, nu ikke blot ud fra den betragtning, at en biografi om Hal Koch udfylder en forskningslækune, men fordi han grundlæggende er en interessant og vigtig skikkelse, der fortjener en biografisk undersøgelse, som sætter hans liv og værk ind i en historisk kontekst. Som det vil blive vist, indebærer denne undersøgelse, at der kunne frembringes megen ny viden om Hal Koch, eksisterende antagelser kunne revideres, og endelig at der dermed kan kastes lys over, hvordan Hal Kochs navn er blevet brugt af eftertiden.

Fremgangsmåde og problemstilling

I denne afhandling er det formålet at analysere brud og kontinuitet i Hal Kochs forfatterskab og virke. Afledt heraf vil spørgsmålet om Hal Kochs betydning i samtiden og i eftermælet også blive belyst.

En biografis afgrænsning er et menneskes fødsel og død, ”its framework is thus a framework not of thought but of natural process” som Collingwood har formuleret det.² Set fra den synsvinkel er

¹ K.E. Løgstrup, ”Angrebet, men ikke antastet. Om Hal Koch.” kronik i *Politiken* 20. aug. 1981, her citeret efter *Solidaritet og kærlighed og andre essays*, Gyldendal 1993.

² Citeret efter P. Gardiner (ed.), *Theories of History*, London 1959, s. 258.

biografien tilsyneladende den selvfølgeligste af den historiske litteraturs genrer, ”den mest egentlige form for historieskrivning, der findes”.³

Men ingen kan i dag tillade sig ureflekteret at vælge biografien som ramme om en historisk undersøgelse. Kritikere af biografien mener, at den bygger på en præmis, en forestilling om individet og identiteten, som er en illusion.⁴ Så vidt vil jeg slet ikke gå.⁵ Det betyder imidlertid ikke, at man skal være blind for den biografiske genres velkendte svagheder. At beskæftige sig intensivt med en enkelt person medfører risiko for en særlig nærsynethed, der gør, at personens betydning overvurderes, mens alle andre personer, omstændigheder og forhold fortøner sig som uskarp kontekst. Det hænger sammen med en anden åbenlys risiko ved biografien, nemlig at man i det hele taget kommer til at lægge for stor vægt på aktørens rolle i historien. Begge disse forbehold mod den biografiske genre mener jeg i det følgende at have taget højde for, i hvert fald forstået på den måde, at mit anliggende blandt andet er at pege på, at Hal Kochs betydning på nogle områder er mindre, end den eksisterende forskning har givet indtryk af.

Biografien som genre er blevet kaldt en hjælpevidenskab.⁶ Jeg vil snarere betragte den som en særlig fremgangsmåde eller metode til at fremlægge og disponere historisk stof. Set fra den synsvinkel har biografien den fordel, at den som nævnt indledningsvis giver en fast defineret kronologisk ramme om stoffet. Det betyder ikke, at en biografi behøver at være kronologisk disponeret.⁷ Biografiens egentlige styrke er, at den kan give – eller forsøge at give – et sammenhængende billede af et enkelt menneske i kontekst og dermed nærme sig en forståelse af, hvorfor nogen handlede, tænkte og skrev som de gjorde? Afhængig af, hvordan man opfatter handlende individers betydning for historiens gang og vice versa, kan dette også hjælpe til at forstå andet og mere end det enkelte menneske, men bare det at forstå et enkelt menneske kan være værdifuldt – og vanskeligt – nok.

Mens en biografi altså tilbyder en anvendelig og hensigtsmæssig tilgang til det historiske stof, er det straks vanskeligere at lade en biografi strukturere strengt af en overordnet problemstilling. Livet i sin ustrukturerede mangfoldighed kan aldrig ganske tæmmes af en nok så disciplineret biograf. Det har imidlertid ikke afholdt mig fra at gøre forsøget, og det hænger igen sammen med kronologien, idet jeg

³ Inga Floto i en anmeldelse af Viggo Sjøqvists biografi om Scavenius i *Historisk Tidsskrift* 1978/1, s. 317. Karl Axel Gemzell citerede denne vending i sin anmeldelse af Bo Lidegaards biografi om Kaufmann i *Historisk Tidsskrift* 1997/2, s. 478.

⁴ Pierre Bourdieu, ”L’illusion biographique” *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1986, vol. 62, no 1, pp 69-72.

⁵ J.F. Møller, ”Biografien som moderne genre”, *Historisk Tidsskrift* 2009/2.

⁶ I sin disputats om den politiske aktør Henrik Kauffmann betragter Bo Lidegaard biografien som en form for hjælpevidenskab, ”et middel til indsigt i grundlæggende historiske forhold”. Bo Lidegaard, *I Kongens Navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958*, Samleren 1996, s. 27.

⁷ Se Birgitte Possings redegørelse for dette spørgsmål i *Ind i biografien*, Gyldendal 2015.

stiller spørgsmålet om brud eller kontinuitet i Hal Kochs liv. Det er et klassisk spørgsmål at stille for den videnskabelige biograf.

Da Niels Finn Christiansen skrev biografien om Hartvig Frisch, en mand der på mange måder ligner den godt 10 år yngre Hal Koch, fordi han havde både en akademisk og en udadvendt, politisk løbebane, gjorde Christiansen det over spørgsmålet, ”om og i givet fald hvorledes disse ofte parallelt løbende karrierer hang sammen for Frisch, og om de også gør det set med eftertidens briller.”⁸

Denne problemformulering kan jeg med få ændringer gøre til min. Netop spørgsmålet om, hvorvidt et liv ”hænger sammen”, hænger sammen med biografien som genre og som metode. Mens et menneskes liv som nævnt har sin sikre biologiske afgrænsning, forholder det sig anderledes med dette menneskes identitet. Naturligvis er intet menneske selv-identisk gennem hele livet, fordi der er så indlysende forskelle mellem det spædbarn, vi alle har været, og den, vi siden er blevet til. Alligevel hævder vi, at der er tale om det samme menneske, fordi dette menneske gennem sin opvækst opdrages, dannes, forandres, handler, tænker, lover, lyver, påtager sig et større eller mindre ansvar for sit eget liv, opbygger eller nedbryder sin karakter og sin karriere på en måde, så vi kan sige, at denne proces betegner en helhed, som vi meningsfuldt benævner ved et navn som ”Hartvig Frisch”, ”Henrik Kaufmann” eller ”Hal Koch”. Den måde, man i dag i praksis svarer på spørgsmålet, ”Hvem er NN?”, er ved at skrive vedkommendes biografi.

Biografien som genre er knyttet så stærkt til modernitetens forestilling om identitet, at man naturligvis ikke kan ignorere det forhold, at identiteten i det moderne netop er kendetegnet ved ikke at være selvfølge. En biografi er derfor først en *påstand* om, at det liv, der biograferes, har en sammenhæng, der kan beskrives. Dernæst er biografien en undersøgelse af dette liv og dermed også et forsøg på at forstå dette liv, se en sammenhæng eller mening med dette liv, som ikke nødvendigvis har stået klar forud. Som en af humanvidenskabens klassiske genrer kan biografien forsvares, fordi den beskæftiger sig med det, som humanvidenskab drejer sig om: mennesket. Herunder kan man selvfølgelig også ende

⁸ Niels Finn Christiansen, *Hartvig Frisch. Mennesket og politikerens. En biografi*, Christian Ejlers' Forlag 1993, s. 9. Denne problemformulering er ikke ulig Anders Holm Rasmussens tilgang til Frisch' biografi: ”Det er imidlertid mit overordnede synspunkt, at Frischs tankegang var en enhed. For at kunne forstå hans holdning både i forbindelse med hans tolkning af de antikke tekster og i forbindelse med hans konkrete politiske argumentation må man lære dette helhedssyn at kende.” *Ideologi og virkelighed hos Hartvig Frisch*, Museum Tusculanum Forlag 1993, s. 12. Thyge Svenstrups disputats *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*, Museum Tusculanum Forlag 2006 rummer ingen egentlig problemformulering, men kredser om det samme spørgsmål, akademikeren, der tillige var politisk og magtfuld embedsmand.

med at drage den slutning, at det undersøgte liv er kendetegnet ved en *splittelse*, en ofte forekommende konklusion i en moderne biografi.⁹

Konstateringen af en splittelse annullerer ikke biografiens værdi som genre. Splittelse er netop kun et problem for så vidt det er en tilstand, der udfordrer vores forestilling om identitet, kravet om at man i normaltilstanden skal være i overensstemmelse med sig selv og ikke ude af sig selv.

Udover spørgsmålet om identitet inden for rammerne af det biologiske liv har et menneske også et eftermæle, en virkningshistorie.¹⁰ Ved siden af hovedspørgsmålet om brud eller kontinuitet, behandler denne afhandling også spørgsmålet om Hal Kochs betydning. Det skal forstås dobbelt. I udgangspunktet er det et forsøg på en vurdering af hans faktiske betydning f.eks. for udviklingen af velfærdsstaten, men først og fremmest er det en afdækning af den betydning, som han er blevet tillagt. Det er en kendt sag, at eftermæler udvikler sig mere eller mindre uafhængigt af det faktisk levede liv. I Hal Kochs tilfælde har hans eftermæle i sig selv haft en virkning, som kan kortlægges i et vist omfang. Demokraten Hal Koch, som blev til i tiden lige efter hans død, har haft en betydelig indflydelse på demokratidebatten i Danmark, især fra begyndelsen af 1990'erne. Denne Hal Koch adskiller sig på væsentlige punkter fra den politiske Hal Koch, der fik en ikke ubetydelig indflydelse kulminerende med valgkampen i 1943.

Grunden til at Hal Kochs biografi skal skrives er, at han var og er betydningsfuld og dermed også falder ind under den klassiske, politiske historieskrivnings relevanskriterium. Det bevidnes alene af den opmærksomhed, som hans død i 1963 vakte. Den var en nyhed, der kom på forsiden af landets aviser, og selveste statsministeren skrev en af de mange nekrologer, der blev trykt i dagene efter hans død.¹¹ Dermed var Hal Kochs navn som en af sin tids kendteste cementeret. Denne status har han bevaret til i dag, hvor han betragtes som politisk tænker, der formulerede nogle grundlæggende principper om demokratiets natur og dermed er blevet placeret som en af ophavsmændene til den moderne,

⁹ Det gælder f.eks. Birgitte Possing, *Viljens styrke*. Natalie Zable. *En biografi*, Gyldendal 1992, s. 18. En splittelse kan forstås både synkront og diakront, som en blivende uoverensstemmelse livet igennem eller som et eller flere brud.

¹⁰ Begrebet virkningshistorie blev defineret i 1960 af Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1990, s. 306ff. Gadamers hermeneutik er ikke en egentlig erkendelsesteori forstået som en forskrift for videnskabelig metode. Den savner et såkaldt sandhedskriterium, altså at den kan anvise, hvornår et udsagn om et givet sagforhold fra fortiden er retvisende eller ej. Gadamers hermeneutik er snarere en beskrivelse af et grundvilkår ved historisk erkendelse overhovedet, nemlig at enhver forståelse bygger på en forudforståelse. Vi forstår historien, fordi vi selv er en del af samme historie. Dermed ophæves den skarpe skelnen mellem subjekt og objekt, som er så afgørende i den klassiske videnskabsteori. Hos Gadamer opnås erkendelse ved, hvad man kunne kalde en forening af subjekt og objekt. Den centrale metafor for denne proces hos Gadamer er "horisontsammensmeltning". Problemet i videnskabelig forstand er, at man med denne tilgang til sit stof kan få alting til at passe med alting. Virkningshistorie skal altså her forstås som beskrivelse af eftermælet sådan som det udviklede sig.

¹¹ Jens Otto Krag, "En mand midt i strømmen", *Aktuelt*, 19. aug. 1963. *Information*, *Aarhuus Stiftstidende*, *Vendsyssel Tidende*, *Aalborg Stiftstidende*, *Politiken*, *Frederiksborg Amtstavis*, *Fyens Stiftstidende*, *Æro Venstreblad*, *Skejve Folkeblad*, *Berlingske Tidende* og *Aktuelt* havde alle historien om Hal Kochs død på forsiden 11. august 1963.

demokratiske velfærdsstat. Her rækker historien om Hal Koch ud over ham selv og bliver til en del af forståelsen af en større proces fra 1930ernes krise over besættelsestidens konflikter til efterkrigstidens nyorientering.

Helt centralt for denne tolkning af Hal Koch står hans forelæsninger om Grundtvig i det tidlige efterår 1940 – udgivet som bog på dansk i 1943 – og hans bog ”Hvad er Demokrati?” fra oktober 1945. Hvis man overhovedet kender Hal Koch, er det de to skrifter, der først bringes i erindring.¹² Hal Koch indgår – sammen med Grundtvig – i dag i undervisningsministeriets demokratikanon.¹³ *Hvad er Demokrati?* er en del af pensum i skoler, gymnasier og videregående uddannelser som f.eks. politologisk grundkursus på statskundskab, Københavns Universitet.¹⁴

Perioden 1940-45 er stadig en grundlæggende reference for de værdier, der ligger til grund for samfundet i dag. Besættelsestiden er et reservoir af erfaringer og erindringer, fra hvilket vi øser argumenter og paralleller til den løbende diskussion om politik og samfund, et depot af fortællinger om, hvordan vi er blevet til dem, vi er.

Det er indlysende, at besættelsestiden er kilde til fortsat diskussion, fordi den også rummer dybtrækkende konflikter, paradokser og principielle diskussioner. Hal Koch stod naturligvis ikke over disse konflikter, men var parthaver i nogle af dem. Han er derfor heller ikke en ukontroversiel skikkelse i den kollektive erindring om besættelsestiden. Han har ikke – og ville ikke have – andel i den betydelige legitimitet og status, som modstandsbevægelsen oparbejdede i krigens sidste år. Det betyder imidlertid ikke, som denne afhandling også viser, at der var noget modsætningsforhold mellem Hal Koch og modstandsbevægelsen, og det var ikke givet på forhånd, hvilken rolle Hal Koch, K.E. Løgstrup eller Kaj Munk skulle komme til at indtage i efterkrigstidens erindring om Besættelsen.¹⁵

Løgstrup var antagelig ikke profileret nok i offentligheden til at få Hal Kochs status. Kaj Munk var anderledes berømt, og han led dertil en form for martyrdød, der udløste noget nær landesorg, og Munk var ved befrielsen i 1945 både respekteret og kritiseret.¹⁶ Han har til denne dag blandt mange bevaret en heltestatus, men når han alligevel ikke kunne indtage rollen som samlende skikkelse, skyldes det, at hans

¹² Se fx Rasmus Prehn og Daniel Toft Jakobsen, ”Har vi glemt Hal Koch?”, kronik i *Kristeligt Dagblad*, 8. januar 2016.

¹³ <http://pub.uvm.dk/2008/demokratikanon/indhold.html> (hentet 11. juni 2016).

¹⁴ http://polsci.ku.dk/uddannelser/pensumlister/bilag/pg/PG_E15.pdf (hentet 11. juni 2016).

¹⁵ I et essay har jeg som tankeeksperiment forsøgt at demonstrere, hvordan Løgstrup, Munk og Koch kunne have byttet roller i eftertidens erindring om krigen, hvis f.eks. Koch var omkommet under et af de attentater, der blev forøvet mod ham, og hvis Munk havde overlevet krigen. Jes Fabricius Møller, ”Vi trænger til større ofre – Koch, Munk og Løgstrup” *Weekendavisen* 8. april 2009.

¹⁶ Den kritik, der blev udtrykt allerede i 1945, blev pakket meget pænt ind. Nele Høgsbro, *Kaj Munks eftermæle – og dets brug*, upubliceret kandidatspeciale, KU 2008.

offentlige ytringer blev betragtet som uforenelige med samfundets bærende værdier. Man kunne med føje rette den samme kritik mod K.E. Løgstrup, men det har ikke været tilfældet. Eftertidens placering af Koch, Løgstrup og Munk forskellige steder på den skala, der udgør den mest almindelige fortolkningsmatrice for Besættelsestiden, kunne, hvis omstændigheder havde været blot lidt anderledes, have været en helt anden.

Det er min påstand, at Hal Kochs status som et af punkterne på en demokratikanon, som pensum i demokratiundervisningen og som agtet ophavsmand til velfærdsstaten beror på en kontinuitetstanke, hvor Hal Koch spiller en diskret hovedrolle, som den, der knytter forbindelsen mellem det 19. og det 20. århundrede, mellem Grundtvig og velfærdsstaten.

Det er min hensigt at vise, at denne forbindelse mellem Hal Koch, Grundtvig og velfærdsstaten i vid udstrækning er indgået posthumt, og at Hal Koch først sent har fået tildelt rollen som brobygger og formidler i historien, og at denne rolletildeling beror på en særlig tolkning af hans livsforløb. Hvis man forstår Hal Kochs tanker om demokrati i 1942-1945 som resultatet af en kontinuerlig videreudvikling af hans studier af Grundtvig, kan man i demokratihistorien forlænge linjen mellem de to punkter bagud til Grundtvig selv og højskolebevægelsen i det 19. århundrede og fremad – via Krogerup Højskole – til konsolideringen af demokratiet og grundlæggelsen af velfærdsstaten efter krigen. Det er sket ud fra den implicite antagelse, at der kan plukkes fra hele forfatterskabet i det omfang man har brug for at tage Hal Koch til indtægt for et givet synspunkt. Læst biografisk, det vil sige i historisk kontekst, viser det sig imidlertid, at der ikke alene er en udvikling i forfatterskabet, men også holdningsskift, der gør, at forfatterskabet ikke udgør et modsigelsesfrit hele. Man kan altså ikke hævde, at Hal Koch mente noget bestemt om et givet spørgsmål uden samtidig at specificere hvornår.

Denne afhandling viser, hvorledes Hal Koch liv udviklede sig, og hvordan hans syn på verden forandrede sig i takt hermed. Det kan synes som en banalitet at skulle konstatere, at det forholder sig således, at der er udvikling gennem et menneskes liv, men det vil blive klargjort i forskningsdiskussionen, er der tale om en erkendelse, der kun sjældent er blevet gjort gældende for Hal Kochs vedkommende og slet ikke med den dokumentation, som det her er tilfældet. Derfor har jeg også i denne sammenfattende redegørelse lagt vægt på at fremhæve, hvor jeg er uenig i de tolkninger, der fremlægges i den eksisterende litteratur. Det drejer sig blandt andre om dr.phil. Roar Skovmand, professor, dr.pæd. Ove Korsgaard, dr.phil. Bo Lidegaard, professor, ph.d. Tine Damsholt og professor, dr.theol. Tine Reeh.

Afhandlingen fremlægger nye resultater alene af den grund, at den biografi, der udgør hovedstykket af det her præsenterede, er den første fremstilling af Hal Kochs samlede livsforløb baseret på en gennemgang af hans værk og omfattende arkivalske studier. Væsentlige lakuner er siden dækket ind af detailstudier, der fremlægges sammen med den oprindelige biografi som del af en samlet undersøgelse. Undervejs er jeg blevet klogere.¹⁷ Der er fundet supplerende kildemateriale, nye spørgsmål er blevet stillet og ikke mindst er der blevet præsenteret alternative tolkninger, der har påvirket min egen, og det kan man finde udtrykt i denne sammenfattende redegørelse, der foruden denne indledning består af en forskningsoversigt og en oversigt over de resultater, der præsenteres, litteraturliste, register samt sammenfatning og summary.

Afhandlingen består desuden af

Hal Koch – en biografi, Gads Forlag 2009 (med errataliste)

Samt følgende artikler:

”Biografien som moderne genre” *Historisk Tidsskrift* 2009/2.

”Statens opgaver og kirkens – Hal Koch og velfærdsstaten” i Nils Gunder Hansen m.fl. (red.) *I himlen således også på jorden?*, Syddansk Universitetsforlag 2010.

”Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950'erne”, i NG Hansen & R Mariager (red.), *”Der truer os i tiden”: Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*. Syddansk Universitetsforlag 2012.

”Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen” *Historisk Tidsskrift* 2016/2.

”Afgørelsen og beregningen – Hal Koch og K.E. Løgstrups brevveksling genlæst” i David Bugge og Michael Schelde (red.) *Livtag med Grundtvig og Løgstrup*, Aarhus: Klim 2017.

¹⁷ Siden biografens færdiggørelse i 2009 gælder det foruden de empiriske lakuner, der er udfyldt af den i mellemtiden offentliggjorte forskning fra min hånd, især Hal Kochs forhold til den såkaldte tidehvervsgrundtvigianisme i slutningen af 1930'erne, hans forhold til modstandsbevægelsen og truslen mod ham under krigen, udviklingen af det nationale som forståelsesramme for det politiske under besættelsen, Svend Ranulfs kritik af ham i 1946 og endelig Henning Fønsmarks betydning for Hal Kochs eftermæle.

Litteraturen om Hal Koch

I det følgende vil jeg gennemgå litteraturen om Hal Koch med særlig henblik på at identificere de svar, der tidligere er givet på for det første spørgsmålet om brud eller kontinuitet i hans liv og værk og for det andet spørgsmålet om hans betydning.

Der er skrevet adskilligt om Hal Koch. Det er et vidnesbyrd om, at han gjorde indtryk. Allerede mens han endnu var i trediverne kunne han slås op i et leksikon.¹⁸ Han optræder i mange af sine samtidiges erindringer: Jørgen Jørgensen, Johannes Sløk, Mogens Fog, K. E. Løgstrup, Ole Wivel, Poul Møller m.fl. Det drejer sig for det meste om beskrivelser af karakteristiske eller betydningsfulde situationer, nogle af anekdotisk karakter, gerne i kombination med en vurdering af hans personlighed og betydning i bred almindelighed.¹⁹

Især på sine studerende gjorde han et blivende indtryk. Som en af dem har beskrevet det: "[Hal Koch] gav os fodfæste ved at åbne vore sind for menneskelivets vilkår i kampen mellem godt og ondt, lys og mørke, liv og død. Sådan virkede især Hal Kochs beåndede og engagerede indføring i Grundtvigs liv og værk."²⁰ Og som en anden af hans studerende skrev: "Han var, rent ud sagt, en vidunderlig lærer og ven."²¹

Han kunne dog også gøre et dårligt indtryk som i tilfældet Johannes Sløk, der lærte Koch at kende, da han havde ham som lærer på studenterkursus og karakteriserede ham som "umådeligt overfladisk" og "i grunden helt naiv, uden sans for komplikationer, for dialektiske mekanismer, for ironi og underfundighed."²²

Søren Krarup er også blandt de få, hos hvem Hal Koch ikke efterlod et positivt indtryk. Krarup skrev speciale hos Hal Koch, og for Krarup repræsenterer og måske endda personificerer Hal Koch det

¹⁸ *Den lille Salmonsens*, Schultz 1937-1940, bd. 7, s. 37. En del af forklaringen er antagelig den, at opslaget blev skrevet af hans gamle ven, K.E. Løgstrup.

¹⁹ F.eks. Jens Marinus Jensen, *Strejftog i erindringen*, Kbh. 1971, s. 205f.

²⁰ Henrik Christiansen, tidligere biskop, rus i 1940, i brev til JFM, 1. feb. 2009.

²¹ Jakob Balling, "Hal Koch, en kirkehistoriker i sin tid", manus til foredrag holdt ved Institut for Kirkehistorier 40 og 25 års jubilæum, 9. dec. 1996, som denne forfatter har fået af Balling selv. Passagen er overstreget i Ballings manus. Blandt mange andre rosende omtaler af Hal Kochs person se Poul Møller, *Mennesker og Meninger*, Kbh. 1970, s. 152. Se også Ole Wivel, *Tranedans – erindringsmotiver*, Kbh. 1975, s. 78.

²² Johannes Sløk, *Mig og Godot!*, kbh 1992 (2. udg.), s. 77-79. Se J.F. Møller, *Hal Koch*, a. 42f.

modsatte af de værdier, som Krarup gjorde til sin politiske platform, da han stillede op til valg i 2001.²³ Kaj Munks søn, Arne Munk, var i sin form mindre urban, da han udnævnte Hal Koch til en quisling.²⁴

Hvad enten disse ofte situationsbestemte indtryk har været positive eller negative har de haft en vis indflydelse på Hal Kochs eftermæle, ofte på den måde at enkeltstående oplevelser af Hal Koch er blevet set som karakteristiske udtryk for hele hans personlighed. Det har haft betydning ikke mindst i den mundtlige overlevering, fordi de seneste erindringer i sagens natur er forblevet i mands minde i længst tid og derfor har billedet af den ældre Hal Koch fået lov til at dominere. Problemet opstår ikke mindst, når dette billede er blevet projiceret bagud.

Hal Koch om sig selv

Mens Hal Koch optræder hyppigt i andres erindringer, var hans eget selvbiografisk beredskab mere ordknap, og det er synd at sige, at han har beredt vejen for sin biografi.²⁵ Kun enkelte steder i forfatterskabet gives der små, men ikke ubetydelige erindringsbilleder. Da han i 1952 udgav, hvad man vel kunne kalde et kirkehistorisk programskrift om Konstantin den Store, indledte han med at fortælle, hvordan han siden sit rusår havde interesseret sig for senantikken og patristikken.²⁶ Dermed grundlagde Hal Koch selv, hvad man kunne kalde en kontinuitetstradition i vurderingen af hans virke som akademiker og intellektuel, idet der altså ifølge Koch selv gik en lige linje fra hans tidligste ungdom til den modne forsker. I fortolkningen af sit eget politiske engagement bidrog Hal Koch også til en kontinuitetsforståelse. I 1945 skrev han i *Hvad er Demokrati?*:

”Naar man siden Mussolinis March imod Rom i 1922 har fulgt alle fascistiske og nazistiske Diktaturer i deres mere eller mindre moderate Former med et aldrig vaklende Had, er der i og for sig kun Grund til at glæde sig over det, som er sket. I Aarene før Krigen maatte den, der virkelig med Sjæl og Sind var bundet til det Demokrati, som er skabt af den græsk-kristelige vesteuropæiske Kultur, Gang paa Gang spørge sig selv, om han ikke havde knyttet sin Skæbne til en døende Sag”²⁷

²³ Søren Krarup, ”Tidehverv”, *Tidehverv* nr. 1, 1984. Se også Søren Krarup, *Demokratisme – en kritik*, Gyldendal 1968, s. 103-105.

²⁴ ”libertineren og samarbejdspolitikken sværvægter under krigen, ’quisling’-professoren Hal Koch”, *Dagbladet Struer-Holstebro*, 2. oktober 2008.

²⁵ Størstedelen af de breve, han må have modtaget, findes ikke i hans arkiv. Jakob Balling mente at vide, at de var destrueret af HK selv. Se ovennævnte manus.

²⁶ HK, *Konstantin den Store – Pax romana – pax christiana*, Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Universitetets årsfest, november 1952, s. 5.

²⁷ HK, *Hvad er Demokrati?*, Kbh. 1945, s. 8-9. En lignende formulering findes i Hal Koch, ”Ansaret” i Anders Vigen m.fl., *Behjertede Ord*, Kbh. (Sv. Koefoed-Jensen) 1950, s. 21.

Denne tilnærmelsesvist selvbiografiske passage efterlader læseren med det indtryk, at Hal Koch lige siden 1922 ikke alene har været imod Mussolini (og Hitler), men også har været en varm fortaler for demokratiet og den græsk-kristelige, vesteuropæiske kultur. Det første findes der belæg for i korrespondancer og offentlige tilkendegivelser, men det andet er vanskeligere at dokumentere.²⁸ Hal Koch eftertænkfulde i den forstand, at han projicerede sin egen holdning tilbage på Mellemkrigstiden.

I 1959 skrev han til Berlingske Tidende en beretning om sin indsats under krigen, der indledtes med en redegørelse for mødet i Dansk Ungdomssamvirke i november 1940, hvormed han underforstod, at det synspunkt, som han på det tidspunkt gjorde gældende, også var repræsentativt for, hvad han havde ment forud og mente derefter.²⁹ Det er endnu et eksempel på, at Hal Koch understregede, at der var en indre sammenhæng, konsistens og kontinuitet i hans virke.³⁰

Til denne selvbiografiske kontinuitetstradition hører også Henrik Nissen og Henning Poulsens bog om Dansk Ungdomssamvirke.³¹ Den er stadig standardværket om sit emne, men når det handler om Hal Kochs personlige rolle, beror den i høj grad på interviews med ham selv.

Avisernes nekrologer

Hal Kochs død blev omtalt i de fleste af landets aviser og i Radioavisen. Avisnekrologerne var bygget over hans biografi i Kraks Blå Bog, og mange – især venstrepressens – var enslydende, antagelig bygget på forlæg udgået fra pressebureauerne. De landsdækkende aviser bragte foruden den redaktionelle nekrolog også op til flere mindeord. De var ofte skrevet af folk, der havde kendt eller arbejdet sammen med Hal Koch og berørte gerne delaspæker af hans virke.³²

²⁸ J.F. Møller, *Hal Koch*, s. 209.

²⁹ Hal Koch, "Hvorledes man ogsaa kunne opleve de mærkelige besættelses-aar", *Berlingske Tidende* 3. januar 1959.

³⁰ Tine Reeh fortolker det således, at Hal Koch selv grundlagde en diskontinuitetsfortolkning af sit forfatterskab. Det er efter min opfattelse det modsatte, han gør. Tine Reeh, *Kristendom, historie, demokrati*, s. 24.

³¹ Henrik Nissen og Henning Poulsen, *På dansk friheds grund*, Gyldendal 1963.

³² B.T. mindedes Hal Koch ved at bringe en række citater af ham over et helt opslag, ved Lasse Budtz, *B.T.* 12. aug. 1963. Berlingske trykte et mindedig af Børge Hjerl-Hansen, *Berlingske Tidende* 14. aug. 1963. Kochs kollega, N.H. Søe, i *Kristeligt Dagblad*, 12. aug. 1963, Medlem af 'De Ældres Raad' Jens Rosenkjær i *Kristeligt Dagblad* 14. aug. 1963, Knud Hansen skrev om ham som lærer og Poul Dam om ham som formand for ungdomskommissionen, begge i *Berlingske Aftenavis* 12. aug. 1963, John Danstrup, medredaktør på Politikens danmarkshistorie, og Jørgen Jørgensen, Lejre, i *Politiken* 11. aug. 1963, Paul Seidelin og et medlem af redaktionen (lac) i *Berlingske Tidende* 11. aug. 1963, "Mr. graa" i *Frederiksborg Amtstavis* 12. aug. 1963, fhv. stud.theol. Henrik Stangerup i *EkstraBladet* 12. aug. 1963. *Roskilde Dagblad* (i redaktionelt fællesskab med *Folketidende*) viede ham en lederartikel 12. aug. 1963, tidligere minister Ernst Christiansen (S) i *Aktuelt* 11. aug. 1963 og statsminister J.O. Krag i *Aktuelt* 19. aug. 1963.

Hal Koch blev vurderet som ”en af dansk åndslivs store skikkelser”³³, ”en af de mest fremtrædende personer i dansk kulturliv i vor tid”³⁴, ”en af dansk kulturlivs farverige personligheder [...] irriterende og udfordrende”³⁵ eller ”en af de betydeligste personligheder i dansk kulturliv”³⁶. Han gjorde ”en betydelig indsats i det folkelige oplysningsarbejde”, ”han optraadte lige saa elskværdigt og interesseret over for drengen, der bar mælk op til ham paa tredje sal i Malmøgade, København, som over for sine kolleger. Mange vil huske ham som et godt og renhjertet menneske – elskeligt, ydmyg, kristen i ordets bedste forstand.”³⁷

Hans betydning under Besættelsen blev nævnt i de fleste nekrologer. Han var ”nøje forbundet med den nationale folkelige vækkelse”³⁸, ”gav gennem sine forelæsninger mange mennesker nyt mod at leve på”³⁹ og han var ”et uvurderligt aktiv for den folkelige bevidsthed om, hvad det indebærer, dette at være dansk”.⁴⁰ Mange nekrologer fremhævede hans kritik af retsopgøret, hvor han ord faldt ”med næsten gammeltestamentlig hårdhed”.⁴¹ Han var et ”djærvt og uforfærdet menneske”.⁴²

Man kan af nekrologerne se to forskellige perspektiver lagt på Hal Kochs indsats under og lige efter krigen. Det ene lagde vægt på Hal Kochs optræden under retsopgøret, hvorved der direkte eller indirekte blev peget på modsætningsforholdet mellem modstandsbevægelsen og samarbejdspolitikken:

”På en tid, hvor så at sige alle andre (1945) lod som om de hele krigen igennem havde været ivrige modstandsfolk, var Hal Koch en af dem, som blev ved at mene og sige, at den politik, som blev ført 1940-43 havde været under de givne forudsætninger rigtig.”⁴³

Det andet perspektiv på Hal Koch lagde sig op af den såkaldte konsensustolkning af besættelsestiden, det vil sige den tolkning, der ser de danske reaktioner på den tyske besættelse som udtryk for national samdrægtighed og at der ikke var noget afgørende skel, men blot gradforskelle mellem modstandsbevægelsen på den ene side og Hal Koch, Ungdomssamvirket og samarbejdspolitikken på

³³ *Aktuelt*, 11. aug. 1963.

³⁴ *Aalborg Stiftstidende* 11. aug. 1963. Lignende formuleringer i *Vendsyssel Tidende* 11. aug. 1963.

³⁵ *Herning Folkeblad* 12. aug. 1963, *Horsens Folkeblad* 12. aug. 1963, *Næstved Tidende* 12. aug. 1963.

³⁶ *Ærø Venstreblad* 12. aug. 1963.

³⁷ *Vendsyssel Tidende* 11. aug. 1963 og *Dagbladet Holstebro* 12. aug. 1963. Kortere udgave af samme i *Silkeborg Avis* 12. aug. 1963, *Skagens Avis* 12. aug. 1963, *Dagbladet Roskilde* 12. aug. 1963, *L-F's Folketidende* 12. aug. 1963, *Fredericia Dagblad* 12. aug. 1963, *Frederiksborg Amtsavis* 11. aug. 1963, *Fyens Stiftstidende* 11. aug. 1963 og *Morsø Folkeblad* 12. aug. 1963.

³⁸ *Skive Folkeblad* 12. aug. 1963, forkortet version i *Politiken* 11. aug. 1963.

³⁹ *Aalborg Stiftstidende* 11. aug. 1963.

⁴⁰ *Herning Folkeblad* 12. aug. 1963, *Folkebladet Sydjylland*, 12. aug. 1963.

⁴¹ *Vestkysten* 12. aug. 1963, *Kristeligt Dagblad* 12. aug. 1963 sammenlignede ham med en gammeltestamentlig profet

⁴² *Aalborg Stiftstidende* 11. aug. 1963.

⁴³ *Berlingske Tidende* 11. aug. 1963. Modsætningsforholdet til modstandsbevægelsen fremhævedes f.eks. også af John Danstrup i *Politiken* 11. aug. 1963. Denne tolkning fulgte op på en lignende hos A. Feilberg Jørgensen, ”Dansk Ungdomssamvirke” i V. la Cour (red.) *Danmark under Besættelsen*, bd. II, Kbh. 1947, s. 637.

den anden.⁴⁴ Det er denne tolkning, der bruger betegnelsen 'aktiv modstand' om modstandsbevægelsen og 'passiv modstand' om samarbejdspolitikken.⁴⁵

Denne fortolkning blev ikke mindst anvendt af samarbejdspolitikkerne selv, som f.eks. Jørgen Jørgensen, der ganske vist ikke tog spørgsmålet op til eksplicit drøftelse, men snarere overlod det til læseren selv at trække linjerne frem:

”Da det danske folk under den tyske besættelse havde brug for samling af alle folkelige kræfter for at staa vagt og værn om vor danskhed og vor folkelige kultur, var han manden, der frem for nogen andet blev det store samlingsmærke, som dansk ungdom flokkedes om og saa op til. Det var Hal Kochs rige og stærke personlighed, der gjorde Dansk Ungdoms Samvirke til en betydningsfuld faktor i det nationale fællesskab i disse skæbnesvangre aar, da saa meget stod paa spil.”⁴⁶

Mange af avisnekrologerne nævnte Hal Kochs arbejde med Grundtvig, og de færreste lagde vægt på Hal Koch som demokrat eller demokratisk tænk. Ordet 'demokrati' eller 'demokratisk' forekommer i de landsdækkende dagblades nekrologer uden at demokratiet som tema dominerede med en enkelt og markant undtagelse.⁴⁷ Jens Otto Krag skrev sin nekrolog over politiker og demokrat Hal Koch med udgangspunkt i Grundtvig:

”Det falder naturligt at tage udgangspunkt i Grundtvigs-forelæsningerne, der [...] formede sig som en appel til danske studenter. Men de blev en appel til et helt folk og en indledning til den gerning, han fortsatte under krigen i Dansk Ungdomssamvirke og efter krigen i tidsskriftet Frie Ord samt i ungdomskommissionen og på Krogerup Højskole.”⁴⁸

Krag lagde vægt på Hal Kochs betydning for den folkelige opbakning til samarbejdspolitikken ved valget i 1943, hans rolle som formand for ungdomskommissionen, hans kritik af retsopgøret og hans indlæg i den demokratiske debat efter krigen. I litteraturen om Hal Koch blev Krag dermed den første, der konsekvent fortolkede Hal Koch som demokratisk tænk, og i overensstemmelse med den socialdemokratiske tradition for at indarbejde grundtvigianismen i arbejderbevægelsens idégrundlag,

⁴⁴ Det fremhævedes eksplicit af historiker og rektor for Grenå Gymnasium Johs. Hoffmeyer i ”Hal Koch og besættelsen”, *Kristeligt Dagblad* 15. aug. 1963, endda med henvisning til konsensustraditionens mest fremtrædende repræsentant, Jørgen Hæstrup.

⁴⁵ Således f.eks. Jens Rosenkjær i *Kristeligt Dagblad* 14. aug. 1963.

⁴⁶ *Skeive Folkeblad* 12. aug. 1963. Jørgensens aktive rolle for at fremme Hæstrups tolkning fremhæves i Claus Bryld og Annette Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Roskilde Universitetsforlag 1998, s. 365f.

⁴⁷ *Berlingske Tidende* 11. aug. 1963, *Aktuelt* 11. aug. Og 19. aug. 1963, *Politiken* 11. aug. 1963 og *EkstraBladet* 12. aug. 1963, *B.T.* 12. aug. 1963 og *Kristeligt Dagblad* 14. aug. 1963.

⁴⁸ Jens Otto Krag, ”En mand midt i strømmen” *Aktuelt* 19. aug. 1963. Lige så lidt som de øvrige nekrologer omtaler Krag *Hvad er Demokrati?*

som var blevet skabt i begyndelsen af 1930'erne trak han en lige linje fra Grundtvig til den (social)demokratiske velfærdsstat.⁴⁹

Teologerne

Hvor avisernes nekrologer lod det blive ved antydningssvis tolkningslinjer, tegner der sig et klarere billede blandt præster, videnskabelige kollegaer og elever, der især lagde vægt på Hal Koch som teolog og kirkehistoriker. N.J. Rald understregede i sin ligtale over Hal Koch i overensstemmelse med genrens konventioner og situationen ikke overraskende hans tro og tilknytning til folkekirken som sådan og Solbjerg Kirke i særdeleshed, hvorfra begravelsen foregik.⁵⁰ P.G. Lindhardt var den, der tidligst og med størst konsekvens beskrev teologen og kirkehistorikeren Hal Koch.⁵¹

Op til det, der ville have været Hal Kochs 60 års fødselsdag skrev Lindhardt en kronik i *Politiken*, som han indledte med at gøre sig lystig over de mange nekrologers brug af betegnelsen 'kulturpersonlighed' om Hal Koch:

"Glosen er ellers – når man betænker hvem der plejer at dekorere hvem med den – svær at tage i anden betydning end den fornærmelige, og Koch hørte i alt fald ikke til i en 'kulturelite' der sådan rent fagforenings- og håndværksmæssigt forvalter og værger kulturen så lidt som han var at finde på nogen af de fronter, der nu, hårdnakket og udsigtsløst har gravet sig ned med kultur og ukultur i hver sin med skyts velspækkede skyttegrav."⁵²

Det var Lindhardts ærinde at vise, at Hal Koch var andet og mere end blot en begavet deltager i tidens almindelige debat. Lindhardt gav i udgangspunktet en karakteristik af Hal Kochs videnskabelige virke og forfatterskab for dernæst at pege på, at der var en indre sammenhæng mellem Kochs interesse for forholdet mellem stat og kirke på den ene side og hans engagement i samtidens spørgsmål omkring 1940 på den anden:

⁴⁹ Herom se: Jes Fabricius Møller "Grundtvigs betydning for samfundet" *Grundtvig Studier* 2015, s. 107ff. Jesper Vestermark Køber undersøger i sin phd-afhandling demokratibegrebets udvikling efter 1945. Han karakteriserer Hal Kochs forståelse af demokratiet som præget af *temporalitet*, det vil sige demokratiet ikke forstået som et færdigt system eller blivende ramme, hvori der kan fyldes politik, men som en fortsat opgave eller varig vedligeholdelsesforpligtelse, og han konkluderer, at denne demokratiforståelse fik indflydelse på idéudviklingen i Socialdemokratiet.

⁵⁰ N.J. Rald, "Tale ved professor Hal Kochs begravelse fra Solbjerg Kirke", *Solbjerg Sogns Kirkeblad*, nr. 4, september 1963. Se også Ralds delvist enslydende og kortfattede nekrolog i *Præsteforeningens Blad* nr. 33, 16. aug. 1963.

⁵¹ Lindhardt havde allerede i 1959 skrevet et større nærmest ondskabsfuldt portræt af Hal Koch til Berlingske Tidende, hvor Lindhardt skildrer HK som en fornæret kræmmer, der har held i pengesager, og hvis flid holdes i gang med "meget tobak og en del øl". P.G. Lindhardt, "Teolog med forretnings-talent" *Berlingske Aftenavis* 9. maj 1959. Den skal antagelig forstås som en udløber af en konflikt mellem Lindhardt og HK, der udspandt sig i forbindelse med redaktionen af den danske kirkehistorie. Brudstykker af korrespondancen mellem de to er bevaret i HK's arkiv som vidnesbyrd om ikke ubetydelige uoverensstemmelser. Tonen i Lindhardts nekrologer over HK er helt anderledes varm og sympatisk.

⁵² P.G. Lindhardt "Hal Kochs 'drøm'", *Politikens* kronik 5. maj 1964.

”Og stat og kirke var jo ikke blot et interessant akademisk-historisk forskningsfelt, men et i vore dage heftigt omstridt problem. Nu var Europa igen besat af et stærkt opmytologiseret ’gudekejserdømme’ – i Stalins eller Hitlers navn. Nu stod ikke blot kristendommen, men al menneskelighed på spil. Nu var det tid at gå til bunds i de spørgsmål – men sandelig også til at bringe dem ud til folket. Denne mulighed for en bred folkelig virksomhed åbnede sig for Koch, da han 1940 overraskende blev Ungdomssamvirkets formand, fik politisk status og blev den over det ganske land mest efterspurgte taler, siden formand for Ungdomskommissionen og gennem 10 slidsomme år forstander for Krogerup, et arbejde der blev passet sammen med de efterhånden mange universitetshverv og samtidig med at forfatterskabet støt blev fortsat.”⁵³

Lindhardt holdt i anledning af 25-året for Grundtvigforelæsningserne et foredrag på Rødding Højskole, hvor han uddybede sin vurdering af Hal Koch. Lindhardt understregede nu, at Hal Koch fra begyndelsen i Ungdomssamvirket havde gennemført en ”pågående og hård propaganda for det demokratiske styre”.⁵⁴

Det var altså Lindhardt om at vise, at Hal Koch først og fremmest var kirkehistoriker og videnskabsmand, og at der også var en logisk forbindelse til det udadvendte og politiske og demokratiske virke fra 1940 og frem. Modsat bl.a. Krag så Lindhardt ikke Kochs interesse for Grundtvig som en forudsætning for det politiske engagement, men som forløberen for Kochs interesse for det 19. århundredes kirkehistorie.⁵⁵

Kochs københavnske kollega, Torben Christensen, skrev nekrologen til universitetets festskrift. Heri lagde han ikke overraskende vægt på Kochs gerning som videnskabsmand og beskrev 1940 som et brud i Hal Kochs liv, idet han entydigt knyttede Grundtvigforelæsningserne til Hal Kochs demokratiske engagement:

”Koch stod således i en frodig universitetsgerning da besættelsen kom den 9. april 1940. Den var et personligt slag for ham. Typisk for ham følte han at situationen stillede ganske uafviselige krav. Det

⁵³ P.G. Lindhardt ”Hal Kochs ’drøm’”, *Politikens* kronik 5. maj 1964.

⁵⁴ P.G. Lindhardt, ”Sammenhæng mellem ord og handling” *Rødding Højskole Aarskrift* 1965, s. 20. Lindhardt ekspliciterer her ikke muligheden af, at HK på den måde havde skiftet mening. Lindhardt er som altid sjusket med sine henvisninger, men nævner dog, at han trækker veksler på Nissens og Poulsens netop udkomne bog om ungdomssamvirket.

⁵⁵ Lidt mere uklar på dette punkt var Lindhardt i den nekrolog over kirkehistorikeren Hal Koch, som han skrev til *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk., 5. bd. Kbh. 1963-65, se fx s. 223. En version heraf i ”Kirkehistorikeren” i *Hal Koch og hans virke*, Gyldendal 1969. Lindhardt sammenfattede sin vurdering af Hal Koch i portrættet af ham til *Danske biografiske leksikon* 3. udg., 8. bd. 1981. I sin kortfattede nekrolog lagde Povl Bagge vægt på, at HK’s optagethed af Grundtvig var ”et vidnesbyrd om at den oprindeligt kosmopolitisk indstillede videnskabsmand nu var folkeligt og nationalt vakt”. Bagge gengiver også HK’s selvforståelse næsten ordret: ”Han havde fra sin ungdom hadet fascisme og nazisme”. *Historisk Tidsskrift* 12. rk., 1. bd., 1963-66, s. 504-507. Se også Bagges mindeord i *Videnskabernes Selskabs årsskrift* 1964.

gjaldt om at besinde sig på den danske kulturarv og det danske folkestyre – kun således kunne man dæmme op mod de umenneskelige idealer sydfra. Derfor holdt han i efterårssemestret 1940 en række forelæsninger om Grundtvigs livssyn”.⁵⁶

For Christensen lå bruddet vel at mærke før forelæsningerne. Christensen havde ikke de samme problemer med det kulturelle som Lindhardt – eller Hal Koch selv for den sags skyld – for Christensen kunne det nationale (”den danske kulturarv”) og det demokratiske (”det danske folkestyre”) nævnes problemfrit i samme åndedrag, og han så det ideal udmøntet med det samme ved Hal Kochs valg til formand for ungdomssamvirkets repræsentantskab, der med Hal Koch i spisen skulle vække ungdommen ”til at forstå og stå vagt om dansk folkestyre.”⁵⁷ Christensen så – i modsætning til Lindhardt – et klart skel mellem Kochs videnskabelige og politiske gerning, men til gengæld tegnede han en lige linje fra Grundtvig-engagementet til indsatsen for demokratiet.

I forlængelse af den teologihistoriske tolkning af Hal Koch offentliggjorde Ole Vind i 2001 en lille artikel om Hal Kochs opgør med Grundtvig i 1950, hvor han identificerede ”perspektivforskydningen fra 1940 til 1950”, betegnede opgøret i 1950 som luthersk motiveret. I modsætning til de fleste teologer identificerer Vind imidlertid ”en indre, uforløst spænding i Hal Kochs syn mellem barndommens idealistiske kristendom og den lutherske anti-idealisme efter Barth.” Det er Vinds opfattelse, at Hal Koch aldrig havde held med at ”forlige sin lutherske kristendom med sit sociale og humane engagement”, og at han derfor var præget af en varig splittelse.⁵⁸

Hovedparten af de teologiske portrætter, der er skrevet om Hal Koch, følger imidlertid Lindhardts linje, der lægger vægt på, at omdrejningspunktet for hans videnskabelige virke livet igennem var forholdet mellem humanisme og kristendom.⁵⁹

Blandt profanhistorikere, højskolefolk, politologer, politikere mm. skete der imidlertid efter hans død en tydelig forskydning i retning af at forstå Hal Koch først og fremmest som demokrat.

Den demokratiske Hal Koch

Da senere professor i filosofi Svend Erik Stybe i 1964 udsendte en lille lærebog om demokrati, udnævnte han Hal Koch til at være en ”af vort lands fornemste demokrater”.⁶⁰ Dette prædikat var dog endnu ikke kanoniseret, da Gyldendal i 1969 udgav, hvad man vel nærmest kunne kalde en hyldestbog

⁵⁶ Torben Christensen, ”Hal Koch” i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest 1963*, s. 145.

⁵⁷ Torben Christensen, ”Hal Koch” i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest 1963*, s. 146.

⁵⁸ Ole Vind, ”Hal Koch og Grundtvig”, *Højskolebladet* 2001/16, s. 4.

⁵⁹ Det gælder også N.H. Søb, ”En mand og hans indsats”, *Kristeligt Dagblads kronik* 28. nov. 1969.

⁶⁰ Svend Erik Stybe, *Demokratiets principper*, Munksgaard 1964, s. 15.

om Hal Koch med bidrag af flere forskellige, der havde kendt ham. Bogen rummer afsnit om kirkehistorie, ungdomssamvirket, besættelsestiden, retsopgøret, ungdomskommissionen, Krogerup, det kirkehistoriske institut og endelig om Hal Koch og den ydre mission. Men den rummer intet selvstændigt afsnit om demokraten Hal Koch.⁶¹

Efter udgivelsen af hyldestbogen i 1969 blev der mere stille om Hal Kochs eftermæle. En af dem, der aktivt plejede det, var Roar Skovmand, selv tidligere lærer på Krogerup. I en kronik i anledning af Krogerups 25 års jubilæum følte han sig kaldet til at minde samtiden om, hvem Hal Koch var. I kronikken lagde Skovmand vægt på, hvordan Hal Koch blev valgt som formand for DU i logisk forlængelse af forelæsningerne om Grundtvig, og hvordan Hal Koch derefter arbejdede for at ændre DU's formålsparagraf fra at dreje sig om det nationale og kulturelle til at have folkestyret som formål. Kronikken indledtes med en beretning om åbningen af højskolen i Rødding 1844, hvis stifter og første forstander var professor Christian Flor. ”Så gik der hundrede år, inden en universitetsprofessor igen flyttede til en folkehøjskole for at lede den.” Skovmands pointe er derefter at vise, at på samme måde som der i 1844 udgik en radikal fornyelse fra Christian Flor, skete der noget tilsvarende nyt i 1946 på Krogerup, samtidig med, at Krogerup ”lå Grundtvigs oprindelige tanke om en dansk borgerlig højskole i Sorø nærmere end de eksisterende højskoler”. Skovmand sagde dermed indirekte, at de øvrige højskoler havde svigtet den oprindelige ide, og at fornyelsen på Krogerup kom fra en besindelse på Grundtvigs egne tanker.⁶²

I 1981 blev *Hvad er demokrati?* genudgivet med efterskrift af Skovmand. forsideillustration blev valgt det bekendte billede af folketøget i marts 1848, der passerer igennem Vimmelskaftet. I et vindue på 2. sal ses Grundtvig som tilskuere til begivenheden. Det er en meget hyppigt anvendt illustration, når forbindelsen – der som bekendt ikke var der – mellem Grundtvig og det unge folkestyre skal illustreres.⁶³

Som

⁶¹ Temaet tages dog op af Vilhelm Nielsen, der var rejsesekretær for DU, i afsnittet om Ungdomssamvirket.

⁶² Roar Skovmand, ”Højskolen for de aktive kværlanter”, *Kristeligt Dagblad* 1. dec. 1971

⁶³ Grundtvig havde faktisk adresse i Vimmelskaftet i 1848. Billedet er imidlertid ikke samtidigt. Det kendes fra F. Rønning, *Hundrede Aar, et Mindeskrift i Anledning af Hundredaarsdagen for Nic. Fred. Sen. Grundtvigs Fødsel*, Kbh. 1883. (Steen Johansen, ”Grundtvigs bopæle i København”, *Grundtvig Studier* 1963, s. 49.) I løbet af 1870'erne var der indgået en stabil alliance mellem grundtvigianerne og Venstre, der var om ikke forenet så dog efterhånden begge orienteret i retning af ønsket om indførelsen af det parlamentariske princip. Dermed var der også brug for at se bort fra det forhold, at Grundtvig så sent som 1848 stillede sig skeptisk over for ønsket om indførelse af en fri forfatning. Petersens billede gjorde det muligt posthumt at indsætte Grundtvig som figur i Martsbevægelsen uden at påstå, at han deltog i den.

I sit efterskrift anlagde Skovmand et mere artikuleret helhedssyn på Hal Kochs verdensanskuelse fra 1930'erne og frem, idet han mente at se en forbindelse mellem Hal Kochs studier af Grundtvig, hans kritik af nazismen og sluttelig altså også det demokratisyn, der kom til udtryk i 1945:

”Endnu mere optaget blev Hal Koch dog i 1930'ernes allersidste år af Grundtvig. Han blev stærkt grebet af hans frihedssyn og hans kamp mod autoritære kræfter i samfundet – kræfter, som nu hundrede år senere syntes mangedoblet under nazismens forbrydelser mod menneskerettighederne og demokratiet. Derfor var det nærliggende for Hal Koch at vælge Grundtvig til emne for sine forelæsninger på Københavns Universitet i september 1940.”⁶⁴

Denne harmoniserende, entydige kobling mellem Grundtvig, antinazismen og demokratiet med Hal Koch som mellemmand har været en dominerende strømning i forskningen, senest med Jens Holger Schjørring, der forstår nazismen som ”den stadige udfordring” for Hal Koch.⁶⁵ Koblingen har naturligvis fungeret som en stærk grundfortælling for Krogerup Højskole selv. Der udgår en ikke ubetydelig historisk legitimitet fra den overbevisning, at der fra Hal Koch går ”en lige linje tilbage til Grundtvigs tanker om folkestyre”.⁶⁶

Fra Krogerup og Skovmand har tanken forplantet sig til den øvrige højskoleverden, efterhånden som den oprindelige modvilje mod Krogerup blandt konkurrenterne forsvandt. Tine Damsholt argumenterer for, at Hal Kochs højskoletanker og samfundsopfattelse ligger ”smukt i forlængelse af Grundtvigs”⁶⁷ Den mangeårige forstander for Askov højskole, historikeren Hans Henningsen formulerede det således:

”Intet har mere end Hal Kochs virke omkring Krogerup bidraget til at omplante Grundtvigs tanke om samtalen og det folkelige fællesskab fra enevældens forudsætninger til det demokratiske samfund.”⁶⁸

Denne fortolkning blev bestyrket ganske kraftigt på en noget omvendt facon, da chefredaktør med mere Henning Fonsmark udgav sin indflydelsesrige debatbog, *Historien om den danske utopi*, der havde form som en politisk og kulturel idéhistorie. Heri spiller Hal Koch en ufrivillig hovedrolle som en af de

⁶⁴ Roar Skovmand, ”Efterskrift” i Hal Koch, *Hvad er demokrati?*, 4. udg., Gyldendal 1981.

⁶⁵ Jens Holger Schjørring, ”Dansk teologi og nazismen” i N. Olsen, K.C. Lammers og P. Roslyng-Jensen (red.), *Nazismen, universiteterne og videnskaben i Danmark*, Museum Tusculanum Forlag 2015, s. 153-181, her s. 167.

⁶⁶ Tine Damsholt, ”Det drejer sig om sindelaget” i Søren Bald m.fl. (red.) *Demokrati*, Krogerup 1996, s. 206. Tine Damsholt udvikler sine tanker om Grundtvig og demokratiet i ”Elementer af Grundtvigs politiske tænkning”, *Grundtvig-Studier* 1995, som diskuteres i J.F. Møller, ”Grundtvigs betydning for samfundet”, *Grundtvig-Studier* 2015. Se også Tine Damsholt ”Hand of King and Voice of People” i John A. Hall, Ove Korsgaard & Ove K. Pedersen (eds.) *Building the Nation – N.F.S. Grundtvig and Danish National Identity*, DJØF publishing, 2015.

⁶⁷ Tine Damsholt, *Troen på folkeviljen*, Kroghs Forlag 1994, s. 64.

⁶⁸ Hans Henningsen, ”Højskole i 150 år”, *Grundtvig Studier* 1995, s. 203.

væsentligste ophavsmænd til den velfærdsstat, mod hvilken Fonsmark rettede hele sin kritik.⁶⁹

Fonsmark betragtede velfærdsstaten som resultatet af en misliebig alliance mellem Marx og Grundtvig.⁷⁰ Den væsentligste formidlende skikkelse mellem de to var ifølge Fonsmark Hal Koch, fordi hans person forenede højskolen og socialdemokratiet.

Fonsmark var også den første, der systematisk stillede Hal Koch op over for Alf Ross.⁷¹ Det var Fonsmarks opfattelse, at Ross og Koch udgjorde ”det danske folkestyres to hovedfilosoffer på det tidspunkt”, og at det var Hal Kochs demokrati-opfattelse, der havde sejret.⁷² Fonsmark var erklæret borgerlig og tilsluttede sig Ross’ syn på demokratiet, og dermed skete der i den almindelige debat en ladning på højre-venstre-skalaen af både Hal Kochs og Alf Ross’ demokratisyn. Men Fonsmark konstruerede en debat, der aldrig fandt sted.⁷³ Hans fortolkning af forskellene mellem Hal Koch og Alf Ross har imidlertid haft en meget stor betydning, fordi den lagde en fortolkningslinje, som både Fonsmarks modstandere og meningsfæller har kunnet følge. De to socialdemokrater Ross og Koch blev efter at have været igennem Fonsmarks fortolkningsmølle repræsentanter for en langt mere markeret og polariseret modsætning, end deres respektive bidrag til demokratidebatten kan bære. I lærebøger i samfundsfag i både gymnasiet og på de videregående uddannelser finder man tekster af Hal Koch og Alf Ross stillet op over for hinanden.⁷⁴ Man kan også i forskningslitteratur om politisk

⁶⁹ I 2010 udgav jeg en artikel, hvor jeg undersøgte den antagelse, der spiller så fremtrædende en rolle hos Fonsmark. Mens det kan konkluderes, at HK bestemt var fortalende for en socialpolitik, der lignede det, som med tiden blev til velfærdsstaten, er det ikke muligt at vise, at han havde reel indflydelse. Jes Fabricius Møller, ”Statens opgaver og kirkens – Hal Koch og velfærdsstaten” i Nils Gunder Hansen m.fl. (red.) *I himlen således også på jorden?*, Syddansk Universitetsforlag 2010.

⁷⁰ Henning Fonsmark, *Historien om den danske utopi*, Gyldendal 1990, s. 85.

⁷¹ Fonsmark kan have fået ideen fra Villy Sørensen, der i en gennemgang af efterkrigstidens store demokratidebat netop fremhæver Ross’ og Kochs synspunkter uden at gøre dem til ideologiske modsætninger. Villy Sørensen ”Demokratiets problemer” i Inger Christensen, Niels I. Meyer og Ole Thyssen (red.) *Demokrati*, Gyldendal 1980. (Tak til Jesper Vestermark Køber henvisningen.) Efter Fonsmark bliver det almindeligt, at Koch og Ross stilles over for hinanden som politisk eller i hvert fald normativt forskellige. F.eks. i Johannes Andersen, ”Demokratiet og grundloven”, kronik i *Berlingske Tidende* 5. aug. 1991. Se også Johannes Andersen m.fl. *Medborgerskab – Demokrati og politisk deltagelse*, Systime 1993, s. 16-17. Det er tydeligt, at Andersen indtager det modsatte synspunkt af Fonsmarks, men overtager Fonsmarks grundlæggende billede af de to som modsætninger.

⁷² Henning Fonsmark, *Historien om den danske utopi*, Gyldendal 1990, s. 359.

⁷³ Ross og Koch ville antagelig have undret sig over, at de skulle ende med at blive skiltebærere for henholdsvis et liberalt-konservativt synspunkt og hvad man nu end kalder det modsatte. De udgav sammen et samlewerk om nordisk demokrati, og for samtiden var det ikke klart, at netop de to stod som de afgørende modpoler i den store demokratidebat 1945-46. Tværtimod var de, som bla. Ove Korsgaard gør opmærksom på (*Poetiske demokrati* 2001, s. 64) temmelig enige. Se også J.F. Møller, *Hal Koch*, 2009, s. 221 og Mogens Herman Hansen, *Demokrati som styreform og som ideologi*, Museum Tusculanum 2010, s. 22. De var begge socialdemokrater af sindelag, derfor også antikommunister, men med forskelligt syn på den sociale retfærdigheds forfatningsmæssige status. At de skulle være grundlæggende uenige var i hvert fald endnu ikke gået op for Alf Ross i 1973, hvor han af Anker Jørgensen er blevet taget til indtægt for blokpolitikens berettigelse. Ross svarer stærkt afvisende og citerer i den sammenhæng Hal Koch til forsvar for sit standpunkt. *Berlingske Tidende* 16. feb. 1973, citeret efter *Skive Folkeblad* 16. feb. 1973.

⁷⁴ Det ville udgøre en selvstændig undersøgelse at finde ud af, hvordan og hvornår tekster af Ross og Koch er kommet ind i læseplanerne. Med udgangspunkt i den iagttagelse, at modsætningen ikke findes i den offentlige debat før 1990, er det hypotesen her, at den heller ikke er at finde i læseplanerne før dette år.

idéhistorie finde henvisninger til "efterkrigstidens store demokratidebat mellem Hal Koch og Alf Ross".⁷⁵

Fonsmarks bog var en debatbog, og derfor var den efterfølgende diskussion forståelig nok stærkt ideologiseret. Men selv Fonsmarks stærkeste kritikere kunne uden modstand overtage hans vurdering af Hal Kochs betydning, blot positivt forstået. Fortælling om grundtvigianeren Hal Kochs store betydning for den demokratiske velfærdsstat forblev intakt. Den ekspliciteres ikke altid i litteraturen, men den findes som en stærk understrøm i den offentlige debat, på højskolerne og i den politiske kultur, og den genfindes ofte i skåltaler. Søren Mørch har formuleret det på sin helt egen måde:

"Det hører med til den moderne danske mytologi, at den danske folkelige kultur er blevet udformet af de folkelige bevægelser i forrige århundrede. Grundtvig, Kold, højskolerne, andelstanken og alt det der. Så kom der ingenting og ingenting og ingenting, og så kom 1968, græsrodsbevægelserne og Ejvind Larsen, Ebbe Reich, Klaus Rifbjerg og alle de andre. Eksperterne kan komme i tanke om Bodil Koch og hendes mand Hal Koch, og så er det stort set slut."⁷⁶

En af de mest indflydelsesrige repræsentanter for denne linje er Bo Lidegaard, der i sit forfatterskab om besættelsestiden har genoptaget og nyfortolket Jørgen Hæstrups såkaldte konsensustolkning, som han har bredt ud til at omfatte hele det 20. og store dele af det 19. århundrede.⁷⁷ Lidegaard ser en klar forbindelse mellem det 19. århundredes folkelige bevægelser og den moderne velfærdsstat og trækker tråden fra "Grundtvigs særlige sociale vision" frem til den lovgivning, der dannede grundlag for velfærdsstaten.⁷⁸ I centrum for denne udvikling placerer Lidegaard Hal Koch, hvis "demokratiske vision kom til at præge det danske demokrati i sidste halvdel af det tyvende århundrede."⁷⁹

Også Ove Korsgaard udnævner Hal Koch til "en af de store ideologer bag opbygningen af velfærdsstaten efter 2. Verdenskrig"⁸⁰ og til "et fyrtårn i nyere dansk demokratidebat".⁸¹ Korsgaard tegner dog knap så ret en linje mellem Grundtvig og Hal Koch: "Hal Koch betragtes almindeligvis som den, der siden 2. verdenskrig har videreført den grundtvigske demokratiopfattelse i Danmark. Thi også

⁷⁵ Christian Egander Skov, *Konservatisme i mellemkrigstiden*, Aarhus Universitetsforlag 2016, s. 199.

⁷⁶ Søren Mørch, *Den sidste Danmarkshistorie*, Gyldendal 1996, s. 243.

⁷⁷ At Lidegaard har et reflekteret forhold til sin egen position ses af hans efterskrift til, *Kampen om Danmark 1933-1945*, Gyldendal 2005, s. 578ff, hvor han giver en oversigt over udviklingen i besættelsestidsforskningen.

⁷⁸ Bo Lidegaard, *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*, Gyldendal 2011, s. 34 og s. 264. BL er vokset op på Krogerup, hvor hans far var lærer gennem mange år.

⁷⁹ Bo Lidegaard, *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*, Gyldendal 2011, s. 246.

⁸⁰ Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, Kbh. 2004, s. 458.

⁸¹ Ove Korsgaard, "Hal Koch: En republikaner i grundtvigiansk klædedragt" i O. Korsgaard og Uffe Jonas (red.) *Poetisk demokrati – Om personlig dannelse og samfundsdannelse*, Gad 2001, s. 63.

for Hal Koch er samtalen det centrale.”⁸² Men Korsgaard peger også på væsentlige forskelle, der er mellem de to. Det hænger sammen med, at Korsgaard betragter Hal Koch og Grundtvig som tilhørende to forskellige epoker. Gennem de sidste 300 år har Danmark ifølge Korsgaard gennemløbet flere hovedfaser, først som kristen fyrstestat, dernæst som nationalstat, demokratisk nationalstat og demokratisk socialstat uden at sætte alt for håndfaste årstal på denne periodisering. Korsgaard skriver folkestyrets historie ud fra begreberne *ethos* og *demos*, der begge kan oversættes til folk, men i hver sin betydning. Ethos er folket forstået som nation og demos er folket forstået som borgere eller parthavere i en politisk-økonomisk enhed, der var andet og mere end blot demokratiets organer og struktur.⁸³

Man kan ved hjælp af disse begreber stille spørgsmålet, om Hal Koch var tilhænger af demokrati eller etnokrati? Ove Korsgaard argumenterer i sin disputats for, at Hal Koch hørte til demokratiet, og at han endda var ”en af demosstrategiens førende talsmænd”.⁸⁴

I 2004 offentliggjorde jeg – inspireret af bl.a. Ole Vind – en artikel om Hal Kochs forhold til Grundtvig.⁸⁵ Emnet identificerede jeg som et prisme, igennem hvilket man kunne iagttage udviklingen af det danske demokrati i midten af det 20. århundrede. Udgangspunktet var det møde 20. november 1940, da Hal Koch skulle præsentere sit program for Dansk Ungdomssamvirke. Spørgsmålet er, hvorfor det kom så meget bag på forsamlingen, at Hal Koch præsenterede det politiske som bærende for samvirket? Forklaringen er den, at Hal Koch var blevet valgt som formand på baggrund af sine Grundtvigforelæsninger, der havde en meget national og meget lidt politisk tone. Samvirkets tillidsfolk havde ingen grund til at forvente andet end at Hal Koch ville fortsætte ad de samme linjer som formand. Det er et bærende synspunkt i artiklen, at Hal Koch skiftede standpunkt i efteråret 1940 før det berømte møde. Hal Koch talte i september 1940 med en betydelig national, grundtvigsk patos, som han imidlertid, antagelig på foranledning af brevvekslingen med Løgstrup i november havde identificeret som en forkert strategi, hvorefter han efterhånden indarbejdede det politiske som pejlemærke for sin agitation.⁸⁶

⁸² Ove Korsgaard, *Kampen om lyset*, Gyldendal 1997, s. 357f.

⁸³ ”Demosstrategien gik ud på at overbevise almindelige mennesker om, at demokratiet var værd at kæmpe for. Men det kunne man ikke gøre alene ved at henvise til det formelle statsretlige demokratibegreb. Derfor måtte demokratibegrebet udvides til at omfatte flere områder end det politiske.” Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, Gyldendal 2004, s. 457.

⁸⁴ Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, Gyldendal 2004, s. 458.

⁸⁵ Jes Fabricius Møller, ”Hal Koch og Grundtvig” *Historisk Tidsskrift* 2004/2.

⁸⁶ Flere af Hal Kochs samtidige har bemærket skiftet i Hal Kochs tone uden at drage nogen konklusion af denne iagttagelse. Lindhardt skriver i *Danske biografiske leksikon* 3. udg., 8. bd. 1981, at den første Grundtvigforelæsning ”var holdt i et højstemt sprog som ellers lå K. fjernt”. Samme pointe i P.G. Lindhardt, ”Sammenhæng mellem ord og handling” *Rødding Højskole Aarskrift* 1965, s. 19: Koch talte ”i det patetiske sprog, som ellers var ham fremmed”. Tilsvarende formulering i P.G. Lindhardt, *Den danske kirkes historie*, bd. VIII, Kbh. 1966, s. 237. Også Uffe Grosen bemærker denne patos i ”Mødet med Hal Koch” i *For skole, for kirke, for frihed. Foredrag og artikler*, Hørve 1974, s.p.

Iagttagelsen understøttede på sin vis Ove Korsgaards vurdering af forskellen mellem Grundtvigs og Hal Kochs syn på det politiske, men var også et korrektiv til hans hidtidige redegørelser for begivenhederne i 1940, hvor Hal Koch trådte ind på scenen som en *deus ex machina* i november måned.⁸⁷ Grundtvigforelæsningerne var ganske enkelt blændet ud af Korsgaards fremstilling, for de passede ikke ind i hans forståelse af Hal Koch som demos-tænk. Min konstatering af Hal Kochs holdningsændring gjorde det muligt at forstå hans virke i 1940 i en sammenhæng. Korsgaard da også indbygget pointen i efterfølgende fremstillinger af Hal Kochs liv.⁸⁸

I et videre perspektiv udfordrede identificeringen af Hal Kochs holdningsskifte Krogerupfortællingen, fordi det nu stod klart, at fortællingens hovedperson ikke problemfrit kunne fungere som brobygger mellem Grundtvig og det moderne demokrati.

Fornyelse og helhedssyn

I 2004 indledte Tine Reeh et projekt om Hal Koch, hvormed hun fornyede traditionen for en teologisk læsning af Hal Koch.⁸⁹ Projektet blev præsenteret i et bidrag til et nyhedsbrev fra Det teologiske Fakultet:

”Hal Kochs fortrolighed og arbejde med Luther, Grundtvig og dialektisk teologi var gammel i 1940. Hans beskæftigelse med demokrati var ny. Og spørgsmålet er, om ikke hans arbejde for og forståelse af demokrati står i gæld til grundlæggende figurer og synspunkter fra hans teologiske beskæftigelse og position.”⁹⁰

Dermed sluttede Reeh sig også til den hovedlinje i den forrige generations teologiske læsninger af Hal Koch, nemlig at der i hans liv og værk fandtes en med Ballings ord ”bemærkelsesværdig sluttethed” og en sammenhæng mellem politikken og teologien:

⁸⁷ Foruden *Kampen om folket* også f.eks. Ove Korsgaard, ”Statsborgerskab, medborgerskab, identitet”, i samme (red.) *Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse*, DPU’s forlag 2004, s. 25.

⁸⁸ Tydeligst i Ove Korsgaard, ”Et drama om venskab i tre akter” i David Bugge m.fl. (red.) *K.E. Løgstrup og Hal Koch – Venskab og strid*, Klim 2010, s. 240-41, dog uden reference til min artikel.

⁸⁹ Første frugt af arbejdet var ”paa tværs af den teologiske Tradition her i landet”, i T. Reeh og A. Vind (red.) *Reformationer*, C.A. Reitzel 2006.

⁹⁰ Tine Reeh, ”Hal Kochs virke før og under besættelsen, *Teol Information*, nr. 36, sep. 2007.

”den handlende samfundsborger Hal Koch taler og handler ud fra en erfaring som akademisk teolog og historiker, og omvendt er de spørgsmål, han i denne egenskab stiller til fortiden, formuleret af en mand, som er blevet nødet dertil af sin samtidssituation.”⁹¹

Inspireret af ikke mindst Balling og ud fra samme helhedsbetragtning, men i forlængelse af ideen om, at Hal Koch skiftede synspunkt i 1940 udvidede jeg min undersøgelse af Hal Koch til at omfatte en hel biografi, der udkom i 2009, en arkivbaseret, tilstræbt kronologisk fremstilling fra vugge, eller rettere barnedåb, til grav. Det er den første samlede videnskabelige fremstilling af hans liv og værk. Det er et hovedsynspunkt i denne bog, at forholdet mellem kristendom og humanisme, kirke og stat, religion og politik udgjorde en ikke alene gennemgående, men dominerende tematik i hans forfatterskab fra først til sidst.⁹² Heri følger bogen samme tolkning som f.eks. Lindhardt og Balling. Dernæst understreger jeg udviklingen eller bruddene, om man vil, i Hal Kochs liv fra barndomshjemmet, der var knyttet til Københavns Indre Mission, over ungdommens opgør med KFUM og den kristelige studenterbevægelse, til den grundtvigske raptus og videre i et udstrakt opgør eller livtag med Grundtvig. Det vil sige, at der på den ene side kan konstateres en sammenhæng mellem hans videnskabelige, akademiske arbejde og hans politiske og udadvendte engagement, samtidig med, at der kan konstateres en udvikling i denne sammenhæng. I politisk forstand bevægede Hal Koch sig fra en nærmest apolitisk, kulturkonservativ position med et elitært (”aristokratisk” med hans egne ord) og et i enkelte tilfælde eksplicit anti-nazistisk dannelsesideal i 1930'erne til en stadig større grad af politisering uden partipræg i besættelsens første år til et demokratisk engagement fra og med 1941 til et socialdemokratisk standpunkt fra og med 1943. Det politiske arbejde fortsatte han som formand for Ungdomskommissionen og i en vis grad også som forstander for Krogerup. I Krogeruptiden foretog Hal Koch et kritisk opgør med Grundtvig. Da han gik af som forstander i 1956, fortsatte han med at være en markant skikkelse i den offentlige debat, også om politiske spørgsmål, men viede hele sin praktiske virksomhed til videnskabelige og kirkelige opgaver.

⁹¹ Jakob Balling, ”Hal Koch som kirkehistoriker under besættelsen” i samme *Historisk Kristendom*, 2003, s. 300. Ballings tekst er udgivet næsten samtidig med Reeh, men er en version af et bidrag til en tysk antologi fra 1981 og altså samtidig med Lindhardts sidste portræt af Koch. Balling fandt hos Hal Koch en skarp adskillelse af nåde og fornuft, men i tænkningens form en sokratisk-evangelisk enhed: ”Hal Koch var så nøgtern som nogen i sin karakteristik af øvrigheden som en magt der fører sværd ’for at hold Ondskaben nede’, men man går fejl af en vigtig pointe i hans tænkning, når man ikke er opmærksom på, at autentisk luthersk skelnen ikke bare er en skelnen mellem nådens rige og magtens rige, men også en mellem nådens rige og den rationelle dialog. Hermed er der også kastet lys over et andet karakteristisk træk: nemlig at Kochs frontstilling altid er rettet mod den absoluteringsdrift, som truer med at forvanske enhver tyding af den menneskelige situation. Perversionen angriber nådens rige, når det forsøges at gøre kærligheden til et håndterligt instrument i den sociale kontrols tjeneste, og den truer fornuftens rige, når det, der i den sokratiske dialektik er den søgende fornufts stræben hen mod en ikke-disponibel sandhed, forvandles til den ideologiske dogmatismes tyranni over alle menneskelige anliggender i en disponibel sandheds navn.” samme s. 302.

⁹² Jes Fabricius Møller, *Hal Koch – en biografi*, Gad 2009, s. 10.

Bogen bygger på et omfattende kildemateriale fra en hel række person- og institutionsarkiver, herunder breve fra begge ægtefæller til tredjeparter, som ikke har været brugt før.⁹³ Jeg har fundet godt en halv snes artikler af Hal Koch, der ikke indgår i den bibliografi over hans skrifter, som udkom i 1965, herunder adskillige, der kaster lys over hans standpunkt i 1930'erne, særligt hans forhold til nazismen.

En af bogens hovedkonklusioner er, at Hal Kochs politiske virke og demokratiske engagement var bundet til situationen lige så meget som til kernen af hans intellektuelle virke. Han havde organisatorisk tæft og personlig karisma, og dermed gjorde han væsentlig bedre fyldest som formand for Ungdomssamvirket end nogen antagelig havde forestillet sig, da han blev valgt. Han blev dermed også en væsentlig kontaktperson mellem de samarbejdende partier og ungdommen, en slags ungdomsminister, som Løgstrup kaldte ham. Disse erfaringer fra det brede politiske samarbejde bragte han videre. Efter august 1943 udtrykte han ønske om at fortsætte denne konsensuspolitik, og han videreførte synspunktet i diskussionen om demokratiet i 1945. Bidragene til denne diskussion samlede han i pamfletten *Hvad er Demokrati?* Den er et lejlighedsskrift, bundet til øjeblikket, begavet og med de dybe historiske perspektiver, som en dygtig kirkehistoriker vil kunne bringe ind i debatten. Men det er som ovenfor vist først en relativ sen eftertid, der har ønsket at kanonisere den som en grundpille i dansk, politisk tænkning. Set i samtidens kontekst og ikke mindst i den kontekst, som Hal Kochs samlede intellektuelle og praktiske indsats udgør, er *Hvad er Demokrati?* i henhold til min analyse en bagatel. Denne tolkning af Hal Koch er indarbejdet i den nyere håndbogslitteratur om besættelsen.⁹⁴

I 2012 fulgte Tine Reehs disputats med titlen *Kristendom, historie, demokrati*, hvor hun tildeler *Hvad er Demokrati?* en anderledes prominent stilling, idet hun undersøger Hal Kochs forfatterskab i perioden 1932-1945, en periode afgrænset af henholdsvis disputatsen og *Hvad er Demokrati?*⁹⁵ Undersøgelsen er kronologisk og den hidtil grundigste gennemgang af de væsentligste af Hal Kochs værker.⁹⁶ Værket står i en teologihistorisk tradition. Reeh lægger vægt på den indre sammenhæng og udvikling i forfatterskabet, ”forbindelsen mellem på den ene side Hal Kochs teologiske anskuelser og hans historiske arbejde med kristendommen og på den anden side hans engagement i samfundsindretning og

⁹³ Deres indbyrdes korrespondance er destrueret sammen med det meste af Hal Kochs privatarkiv. En undtagelse er dog enkelte breve fra hustruen, Bodil Koch, som Birgitte Possing har fremdraget i *Uden omsvøb*, Gyldendal 2007.

⁹⁴ Se portrættet af Hal Koch i Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen, *Danmark besat – krig og hverdag 1940-45*, 4. rev. Udg., Gyldendal 2015, s. 790-791. Se også Nils Gunder Hansen, *Danske tidsånder 1940-2010*, Anis 2013, s. 13.

⁹⁵ Reeh, *Kristendom, historie, demokrati*, s. 16.

⁹⁶ Undersøgelsen af Hal Kochs værk suppleres af et meget omfattende arkivalsk materiale, herunder adskilligt, der ikke tidligere har været inddraget. Det gælder ikke mindst de manuskripter og prædikener, der beror på Det kongelige Bibliotek.

politik.”⁹⁷ Reeh læser Koch som teolog, og jeg tilslutter mig ganske det hovedsynspunkt, at det er en vigtig nøgle til forståelse af forfatterskabet.

Reeh formulerer eksplicit sin tilgang til stoffet over spørgsmålet kontinuitet eller brud, altså om der var det tidspunkt i Hal Kochs liv og værk, ud fra hvilket man kan definere et afgørende *før* og *efter*? Reeh formulerer i indledningen sit synspunkt og dermed også afhandlingens anliggende ganske klart:

”Det er denne afhandlings synspunkt, at Hal Kochs arbejde og indsats karakteriseres af kontinuitet, at kontinuiteten er bestemt af hans teologiske udgangspunkt, og at hans teologi og kristendomsforståelse er en forudsætning for hans samfundsengagement.”⁹⁸

Reehs afhandling har især bidraget til en forståelse af, at akademikeren og den intellektuelle Hal Koch først og fremmest skal forstås som teolog og kirkehistoriker, for hvem Luther ”klinger med i hans tekster”, og som anvendte ”fortidens hermeneutiske og korrektive potentiale” i sit syn på samfundet.⁹⁹ Dermed konkluderer Reeh, at de brud, som jeg understregede i biografien om Hal Koch, skal nedtones, således at der i forlængelse af Ballings opfattelse skal lægges mere vægt på Luther og lutherrenæssancen som gennemgående grundlag for forståelsen Hal Kochs teologi fra barthianismen i 1930'erne, over hans grundtvigske raptus til efterkrigstidens sekulariseringsteologi.¹⁰⁰

Mens Ballings og Reehs kontinuitetstese har meget for sig, når den anvendes på Hal Kochs forfatterskab, er den mindre holdbar, når man skifter genre fra teologihistorisk biografi til en biografi, der lægger større vægt på den organisatoriske og politiske sammenhæng. Under dette fortegn og i diskussion med den øvrige forskningslitteratur vil jeg i det følgende afsnit gennemgå udviklingen i Hal Kochs forfatterskab.

⁹⁷ Reeh, s. 16.

⁹⁸ Tine Reeh, *Kristendom, Historie, Demokrati – Hal Koch 1932-1945*, s. 15. Denne tilgang formuleres eksplicit i modsætning til min, Reeh, s. 43-45.

⁹⁹ Reeh s. 687.

¹⁰⁰ At HK selv koblede mellem Luther og demokratiet er kommet frem takket være en lille samling breve til og fra Povl Bagge udg. af Sebastian Olden-Jørgensen i *Danske Magazin* bd. 52, 1. hæfte, Kbh. 2014. s. 129-135.

Udviklingen i Hal Kochs forfatterskab

Det følgende er et forsøg på at give en sammenfatning af udviklingen i Hal Kochs forfatterskab med særlig henblik på hans rolle som *public intellectual*, det vil sige den del af hans skriftlige produktion, der er tiltænkt en bredere offentlighed end blot den videnskabelige. Det er min opfattelse, at denne udvikling er præget af flere afgørende brud og forandringer. Tine Reeh har som nævnt opbygget sin gennemgang af Hal Kochs forfatterskab for perioden 1932-1945 ud fra den grundantagelse, at de er kendetegnet af en grundlæggende kontinuitet, i eksplicit opposition til min fortolkning.¹⁰¹ I det følgende vil jeg for at tydeliggøre forandringen over tid forholde mig mere konsekvent kronologisk til stoffet end jeg gjorde i biografien om Hal Koch. Nogle af de tekster, som jeg opfatter som de centrale, eller om hvilke der hersker uenighed i tolkningen, vil blive gennemgået mere grundigt end andre, og der vil også blive inddraget tekster og kilder, som ikke har været bragt i anvendelse før.

En del af diskussionen drejer sig om, hvem Hal Koch lod sig påvirke af. Jeg har i den forbindelse fastholdt den fremgangsmåde først og fremmest at stole på, hvem han selv angav som inspirationskilde. Samtidig må man naturligvis også have blik for, hvem han kan have været inspireret af uden direkte at angive kilden. Hvis et synspunkt, et argument osv. ligner noget, der kan være hentet fra nogen, som Hal Koch med sandsynlighed har kendt, kan man ikke afvise, at der har fundet en påvirkning sted. Hvis der er tale om ordrette sammenfald, må man som udgangspunkt formode, at der er tale om påvirkning.

Som akademiker var Hal Koch fremmelig og tilsvarende indlod han sig tidligt i den offentlige debat med en betydelig selvsikkerhed. Det skyldtes hans begavelse og talent, men også at han i sine intellektuelle bestræbelser havde fået medløb hjemmefra. Hans far og farfar var også offentligt kendte skikkelser og kirkehistorikere, og der blev holdt studiekredse (konventer) i hjemmet, hvor også den unge Hal Koch deltog.¹⁰² Han var vant til at blive taget alvorligt som tænkende væsen fra sin tidlige ungdom. Det er også muligt at sige noget om udviklingen i hans gennemslagskraft eller synlighed i offentligheden.

Den kan vises ved at bruge en simpel, kvantitativ metode, en optælling af, hvor ofte hans navn har været nævnt i pressen.¹⁰³ Nedenstående graf giver et ret klart billede. En del af de tidlige omtaler hører til den almindelige baggrundsstøj, som stammer fra avisernes navnestof. Rutinemæssigt omtales forlovelser, bryllupper, kandidateksamen, disputatsforsvar, tildeling af stipendier, og avisernes petitstof

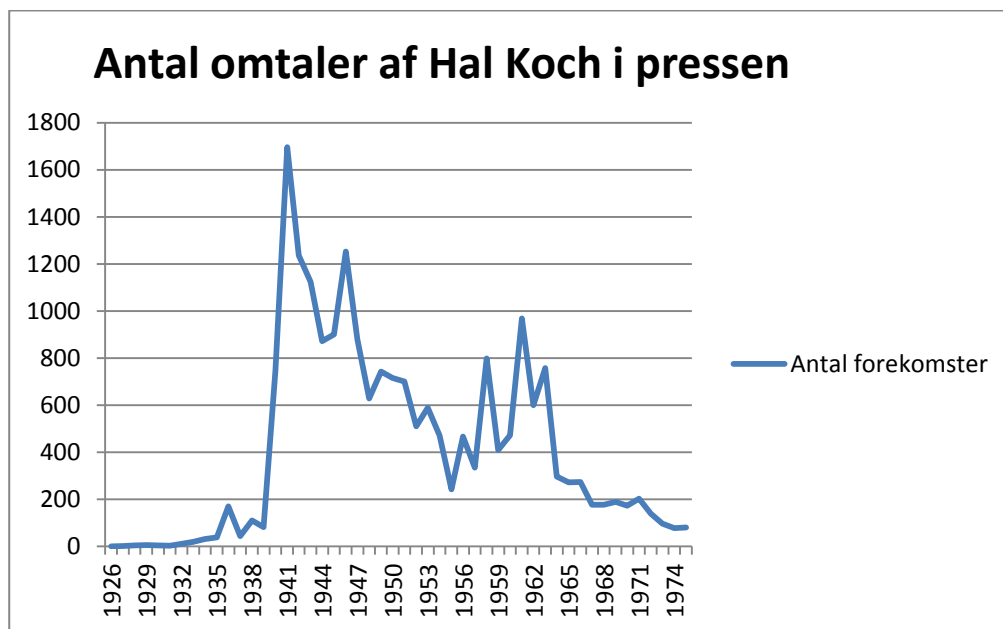
¹⁰¹ Tine Reeh *Kristendom, Historie, Demokrati – Hal Koch 1932-1945*, Museum Tusculanum Forlag 2012, se især s. 43-45.

¹⁰² Christian de Fine Licht, "Venskab, bitterhed og kirkehistorie", *Fønix* 23. årg. Nr. 4, dec. 1999, s. 234-248.

¹⁰³ Der er søgt i de scannede aviser i Statsbibliotekets base *Mediastream* i juli 2016 på navnet Hal Koch. Der er tale om en oversigt over den absolutte og ikke relative forekomst. En stikprøvekontrol viser, at han er den eneste, der optræder under det navn. En søgning på døbenavnet giver godt en snes flere hits i perioden 1926-30, men forandrer ikke helhedsbilledet.

rakte helt ned til omtalen af, at provst Hans Koch og hans søn havde taget sommerophold på Djursland.¹⁰⁴

Kurven bekræfter den almindelige antagelse, at han udviklede sig til et navn i midten af 1930'erne i forbindelse med blandt andet professorkonkurrencen og polemikken mod Oxfordbevægelsen, men at han derfra i 1940 blev katapulteret op i berømmelsens kategori. Et andet højdepunkt blev nået i forbindelse med diskussionen om retsopgøret og den store demokratidebat umiddelbart efter krigen. Et relativt lavpunkt blev nået i midten af 1950'erne, hvorefter omtalen af ham viser en tendens til stigning indtil hans død. Noget af denne omtale skyldes antagelig, at Bodil Koch var endnu mere kendt end sin mand, og at han blev omtalt som medfølgende ægtefælle. Efter hans død falder tallet jævnt, uden at man kan konkludere, at Hal Koch nogensinde blev glemt.

De første artikler

Hal Kochs første bidrag møntet på en bredere offentlighed var en kronik, der handlede om valget i Tyskland i efteråret 1930, skrevet under studieopholdet i Tübingen og offentliggjort i *Socialdemokraten*.¹⁰⁵ Den skal nok først og fremmest forstås som resultat af et ønske om at supplere de stipendier, som han

¹⁰⁴ *Aarhus Stiftstidende* 19. juli 1933.

¹⁰⁵ Ingen har indtil nu været opmærksom på denne kronik. Den findes ikke i Kirsten Frederiksen bibliografi, *Hal Koch's* [sic] *førfatterskab*, tillæg til *Kirkehistoriske Samlinger* 1967, den falder uden for de kronologiske rammer for Tine Reehs disputats, og jeg var heller ikke opmærksom på den, da jeg skrev *Hal Koch – en biografi*, Gads Forlag 2009.

levede af under opholdet i udlandet.¹⁰⁶ Det besvarer imidlertid ikke spørgsmålet, hvorfor han på et tidspunkt, da pressen stadig var partipolitisk skarpt opdelt, valgte netop en socialdemokratisk avis? En del af forklaringen må være, at han på dette tidspunkt nærrede en form for sympati for Socialdemokratiet, og at det i hvert fald ikke var ham imod i den hjemlige offentlighed at blive identificeret med Socialdemokratiet. Kronikkens indhold, der er entydigt sympatisk indstillet over for det tyske socialdemokrati, modsiger ikke denne tolkning. Den er i udgangspunktet en redegørelse for de spørgsmål og konflikter, der gjorde sig gældende i dagens tyske politik, og det spørgsmål, valget drejede sig om ifølge Hal Koch var: ”kan den tyske Republik regeres uden og evt. mod Socialdemokraterne?”¹⁰⁷ Ifølge kronikken vil en regering uden om Socialdemokratiet være stabil, men denne stabilitet vil også være vanskelig at opnå selv med et styrket socialdemokrati i regering. Kronikken beskriver de tyske højrepartier som præget af forvirring og indre splittelse. Hal Koch lægger tydelig afstand til ”de to yderliggaaende Partier”, kommunisterne og nazisterne, der driver ”Katastrofepolitik” og hvis ”væsentlige Virksomhed er Gadeslagsmaal”, mens det socialdemokratiske parti fremhæves for sin ”faste og enige Optræden” og som ”Rigets største og bedst organiserede Parti” med en fast politisk kurs.

At dømme ud fra denne kronik alene var Hal Koch altså omkring 1930 socialdemokrat med de dertil hørende positioneringer over for konservative, kommunister og nazister. Det er dog vanskeligt at sige noget mere vidtrækkende om Hal Kochs politisk stilling på dette tidspunkt af den simple grund, at vidnesbyrdene herom simpelthen mangler. Han fortsatte med at skrive til aviser og tidsskrifter med jævne mellemrum, men gentog på intet tidspunkt i løbet af 1930erne et så udtalt socialdemokratisk standpunkt, og langt de fleste af hans bidrag til dagspressen blev trykt i borgerlige aviser.

Kritikken af de yderliggående partier dukkede op igen i 1931 i et essay bygget på Julien Bendas *La trahison des clercs* fra 1927, hvori han tilsluttede sig Bendas kritik af nationalismen og racismen med en eksplicit henvisning til Mussolinis Italien.¹⁰⁸

Disputatsen fra 1932 blev kendt i offentligheden, fordi selve forsvaret blev fyldigt omtalt i pressen. Dens tema – forholdet mellem kristendom og (græsk) filosofi – forfulgte en dualitet, der genkendes fra hans tidligere studier i Konstantin og Pascal, og som blev et blivende grundtema i både det

¹⁰⁶ Jf. Reeh, note 873.

¹⁰⁷ Hal Koch, ”Den tyske Valgkampagne set med udenlandske Øjne”, *Social-Demokraten*, 1. sept. 1930.

¹⁰⁸ Hal Koch, ”Gejstlighedens Forræderi”, *Kirke og Kultur*, bd. 38, Oslo 1931, s. 93-99.

videnskabelige og populære forfatterskab: forholdet mellem kristendom og humanisme, religion og politik, stat og kirke. Det var en funktion af hans arbejde som kirkehistoriker.¹⁰⁹

I 1934 offentliggjorde Hal Koch en kronik i *Berlingske Tidende*, hvor han lod forholdet mellem kirke og stat være omdrejningspunktet for sin analyse af den seneste udvikling, hvor han identificerede en udvikling i retning af en ny alliance mellem det sakrale og det profane, deificering af staten, idet den nye totalitære stat forlangte alt af sine borgere, herunder religiøs hengivenhed:

”Den blotte Tanke om en skarp Modsætning mellem denne liberale Stat og Kirken synes næsten umulig [...] Helt anderledes kommer det imidlertid til at tage sig ud, naar Statstanken atter kommer til Kræfter, som det er sket i det moderne Italien, i Rusland og nu sidst i vort Naboland mod Syd, og det vel at mærke Staten i sin moderne sækulariserede Form uden alle Mindelser om Middelalderens Kongemagt, der saa det som sit højeste Maal at virkeliggøre Guds Rige [...] Denne moderne Stat kræver sine Borgere helt og holdent, den er ikke til for at tjene dem og sikre deres Frihed og Ret, men Borgerne er til for Statens Skyld, og det forlanges, at de i den skal se deres højeste Maal. Kirken vil man ikke til Livs, tværtimod; man har lært af Historien, at den er et af de bedste Midler til at beherske Sindene; men man ønsker den som ’Middel’, den skal, som det hedder, indordne sig i den totalitære Stat”.¹¹⁰

Især ”paa Opdragelsens Omraade”, mente Hal Koch, skulle slaget slås. Opdragelse og uddannelse – *Paidensis* som det hed i disputatsens titel – var ikke mindst blevet ham et væsentligt anliggende, fordi han for at skaffe sig et udkomme havde taget hovedfagseksamen i fransk og var blevet gymnasielærer. Netop dannelsen gjorde han til hovedtema i det, der vel nok kan betragtes som hans skarpeste og mest direkte kritik af Nazityskland, en slags anmeldelse af den nazistiske professor i pædagogik Alfred Bäumlers *Männerbund und Wissenschaft*, der fungerede som programskrift for nazisternes uddannelsespolitik:

¹⁰⁹ Tine Reeh gør opmærksom på (Reeh, note 877 og 883) at Løgstrups og Hal Kochs diskussion i den nu berømte brevveksling 1940-43 rækker tilbage til midten af 1930'erne, og at der er en sammenhæng mellem Løgstrups karakteristik af nazismen i 1936 og hans stilling til situationen efter 9. april. Jeg har selv uddybet denne pointe i J.F. Møller ”Afgørelsen og beregningen” i David Bugge og Michael Schelde (red.) *Livtag med Grundtvig og Løgstrup*, Aarhus: Klim 2017 om forholdet mellem Hal Koch og Løgstrup, hvor jeg peger på den omstændighed, at de begge var teologer med den ikke ubetydelige tilføjelse, at Løgstrup var systematiker, mens Koch var kirkehistoriker. Løgstrup havde en tendens til at tænke i absolutter, mens Koch relativerede og kontekstualiserede. Der er perspektiver i at se de på de to mænds samlede korrespondance, hvoraf en del endnu ikke er udgivet. I K.E. Løgstrup og Hal Koch, *Venskab og strid*, Klim 2010 er et par breve og brevkort fra 1930'erne udeladt samt hele korrespondancen 1957-1963, i alt godt en snes breve. Brevvekslingen er meget intens fra april 1958 og de følgende måneder. Der opstod mellem dem en konflikt, der havde forholdet til deres fælles kollega P.G. Lindhardt som omdrejningspunkt, men hvis nærmere omstændigheder er uklare. Parterne var tydeligvis også selv i vildrede. Brevvekslingen ophørte i oktober 1958 og blev først genoptaget på HK's initiativ i januar 1962, hvorefter der tilsyneladende er indtruffet en forsoning. (Løgstrups arkiv, RA, korrespondance, alfabetisk ordnet, Ki-Kv. Enkelte breve i privateje.)

¹¹⁰ Hal Koch, ”Stat, Tolerance og Kirke” *Berlingske Tidende* 9. maj 1934.

”... den Bevægelse, som i Øjeblikket behersker vort sydlige Naboland i første Række maa forstaaes og vurderes som en helt ny Folkeopdragelse bygget paa en politisk Livsanskuelse. Man har forstaaet, hvad den liberal Stat ikke forstaaar, at Opdragelse og Stat hører sammen. Den, der for Alvor vil opdrage, d.v.s. forme og danne Ungdommen, maa vide, i hvilket Billede han vil forme den, hvilken Mennesketype han vil frembringe, det er dette, der mangler den moderne Pædagogik, hvis store Ideal er Friheden.”¹¹¹

Den mennesketype, som Nazityskland ifølge Hal Koch ønskede at frembringe på dannelsens bekostning var ”Soldatertypen”, ikke en tilbagevenden til den professionelle, preussiske soldatertype, men den politiske soldat, der ”helt og holdent er bundet til Staten”. Fortsætter det ad den vej, som Bäumlér angiver, mente Koch, ville det betyde et brud med alt, ”hvad vi gennem Aarhundreder har forstaaet ved Kultur”, og at det ville indebære en ”ulidelig Fare for Europa”. Hal Koch sluttede sin anmeldelse med at advare mod de hjemlige kræfter, der ønskede at lægge sig efter nazismens metoder.

Tine Reeh peger meget rigtigt på, at Hal Kochs interesse for ungdommens opdragelse ikke først begyndte i 1940. De tidlige artikler fra 1930erne er vidnesbyrd om, at dannelse og ungdomsopdragelse lå ham på sinde allerede dengang.¹¹² Men det svarer ikke på spørgsmålet om, hvordan Hal Koch stillede sig politisk i begyndelsen af 1930erne?

De fire førnævnte artikler fra årene 1930-1934 er de eneste før krigen fra Hal Kochs hånd, hvor man kan finde udsagn, der er udtrykkeligt rettet mod nazisme og fascisme.¹¹³ Han fremstod ikke som f.eks. Hartvig Frisch som en fremtrædende eller konsekvent kritiker af tidens totalitære tendenser, og det er vanskeligt overhovedet at karakterisere ham som politisk skribent. Medens man altså godt kan kalde Hal Koch anti-totalitær, giver det i sig selv ikke nøglen til, hvordan han i positiv forstand skal kategoriseres. Hartvig Frisch udgav i 1933 som festskrift til Thorvald Stauning en bog om totalitarismens trussel, og den var tænkt som et udtrykkeligt ”Forsvar for Demokratiet”.¹¹⁴ Nu skal man være opmærksom på, at begrebet demokrati havde en anden valør i 1933 end blot ti år senere. Frisch førte en flerfrontskrig mod ikke alene bolsjevikker og nazister, men også mod de hjemlige politiske modstandere. ”Demokratiet” skal i denne sammenhæng også forstås som ”Socialdemokratiet”, altså også som en betegnelse for en del af de politiske spillere og ikke kun som en karakteristik af de politiske spilleregler, om hvilke der stadig herskede en del uenighed på dette tidspunkt. Så meget desto vigtigere

¹¹¹ Hal Koch, ”Nazismen som Folkeopdragelse”, *Berlingske Aften* 18. juni 1934.

¹¹² Reeh, note 889.

¹¹³ I en ganske kort artikel af Hal Koch, ”Sovjet og Kirken” i *Berlingske Tidende* 29. juli 1934 omtales også Sovjetunionen som ’totalitær’.

¹¹⁴ Hartvig Frisch, *Pest over Europa*, Kbh. 1933, s. 13.

er det at bemærke, at Hal Koch i 1934 for det første ikke længere skrev for den socialdemokratiske avis og for det andet ikke betragtede forsvaret af demokratiet – uanset hvad man måtte lægge i ordet – som væsentligt. Det var derimod *paideusis*, der lå ham på sinde.

Den unge gymnasielærer fremlagde i februar måned 1934 sit syn på dannelsen som svar på Berlingske Aftenavis' enquete "Hvad vil Ungdommen?". Heri gjorde han op med den opfattelse, at kultur skulle kunne "reduceres til at være Summen af Folkets almene Livsytringer". Hartvig Frisch nævnes ikke i artiklen, men det ligger lige for at læse den som en kommentar til netop Frisch' opfattelse af kultur og dannelse fra forordet til hans skildring af den europæiske kulturhistorie fra 1928: "Kultur er Vaner"¹¹⁵. Det var fra Frisch' hånd ikke mindst tænkt som et opgør med den borgerlige forestilling om, at dannelsen er aristokratisk af natur, at nogle har mere kultur end andre. Hal Koch derimod forsvarede det aristokratiske dannelsesideal:

"Netop nu forekommer det mig at være et vitalt Spørgsmaal at den højere Skole bliver en virkelige Opdragelse i den omtalte Forstand, og hvis den skal blive det, maa den atter søge Tilknytning til Hellas. En saadan Skole vilde ikke se det som sit Formaal at demokratisere Dannelsen, saa den blev Almeneje, men tværtimod at danne de særlig egnede at forme det højere Menneske. Denne Tankegang er – i hvert Fald tilsyneladende – ganske aristokratisk; alene af den Grund er den vel uantagelig i vore Tider; men al Kultur er nu engang aristokratisk, hvis ikke begrebet Kultur skal reduceres til at være Summen af Folkets almene Livsytringer, hvis det skal bevare sin Karakter af normativt Begreb. Adel maa der til..."¹¹⁶

Uanset hvem Hal Koch her kan tænkes at have diskuteret med, kan denne definition af dannelse ikke kaldes socialdemokratisk.¹¹⁷ Det er ikke ensbetydende med, at Hal Koch var borgerlig i politisk forstand, hvad han næppe nogensinde var, men at han identificerede sig med den kultur, som han var vokset op i og som han virkede i som gymnasielærer i København.¹¹⁸

Barth og Luther

Hal Kochs videnskabelige publikationer fra og med 1934 var præget af den kursændring, som hans forskning havde taget fra senantikken til nordisk middelalder, først og fremmest i skikkelse af en hel

¹¹⁵ H. Frisch, *Europas Kulturhistorie*, 1. bd., Kbh. 1928, indledningen.

¹¹⁶ *Berlingske Aftenavis*, 10. feb. 1934. En kilde til dette synspunkt er muligvis Werner Jaeger, *Paideia*, bd. 1, Berlin 1933, s. 24: "Der Adel is die Quelle des geistigen Entstehungsprozesses der Bildung einer Nation." Tak til Jakob Fink for henvisningen.

¹¹⁷ Socialdemokratiet betragtede "uddannelse som et vigtigt middel til fremme af social lighed og national integration". Ove Korsgaard, *Kampen om Folket*, Gyldendal 2004, s. 422.

¹¹⁸ Han underviste dog ikke på en af byens gamle, traditionsbundne skoler, men på Akademisk Studenterkursus i Skindergade.

serie anmeldelser i Historisk Tidsskrift og Teologisk Tidsskrift. Selv om genstanden for hans forskning havde ændret sig, var temaet det samme, forholdet mellem kirke på den ene og konge- eller kejsermagt på den anden side.

Samtidig engagerede han sig i den offentlige debat og vakte opmærksomhed med en serie kronikker i *Dagens Nyheder* i foråret 1935.¹¹⁹ De var rettet mod Oxfordbevægelsen, der netop i disse år nød stor opmærksomhed og tilslutning. Spørgsmålet er, hvordan man skal tolke Hal Kochs kritik. I min bog udlægger jeg det som et udslag af tidehvervsteologi og at Oxfordbevægelsen fungerede som en slags stedfortræder for Indre Mission.¹²⁰

Tine Reeh har herimod peget på, at Hal Kochs synspunkt i teologisk forstand ikke så entydigt kan identificeres med Tidehverv og at det heller ikke så entydigt var rettet imod Indre Mission, men at det derimod snarere skal ses som en bredere luthersk begrundet reaktion på en bevægelse, der var støttet af bl.a. Københavns nyvalgte biskop H. Fuglsang-Damgaard.¹²¹ Til indirekte understøttelse af min tolkning, kan man pege på, at skillelinjerne i den øvrige debat om Oxfordbevægelsen i høj grad gik mellem Tidehverv og Indre Mission. Hal Kochs kritik af Oxfordbevægelsen blev delt af blandt andre Tage Schack og N.I. Heie, der begge i 1934-35 kritiserede Oxfordbevægelsen i *Tidehverv*, mens nogle missionsfolk tog Oxfordbevægelsen i forsvar.¹²² I sin gennemgang af et foredragsmanuskript fra 1939 fremhæver Tine Reeh, hvorledes Hal Koch betragtede Lutherrenæssance, dialektisk teologi og grundtvigianisme som sammenflettede reaktioner på Indre Mission.¹²³

Oxfordbevægelsen var til trods for sit navn et barn af amerikansk og ikke engelsk *revivalism* og søgte at vække til karakterens dannelse, et moralsk levned og filantropisk arbejde.¹²⁴ Hal Koch beskrev i private

¹¹⁹ Hal Koch "Er Kirken saglig?", *Dagens Nyheder* 26. april, "Skal Kirken være luthersk?", *Dagens Nyheder* 8. maj og "Skal Kristendommen forvandle Mennesker?" *Dagens Nyheder* 9. maj 1935.

¹²⁰ Hal Koch s. 33f.

¹²¹ Ida Willert, "Hans Fuglsang-Damgaard, Oxfordbevægelsen og skriftemål 1933-1937" i Markussen, Reeh og Willert (red.) *Danske kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016, s. 130, Jf. Reeh s. 252 og note 524.

¹²² Man kan f.eks. pege på, at Hal Kochs argumenter ligner Børge Diderichsens i "Protestantens Ærkefjende" fra *Tidehverv* nr. 8 1936, genoptrykt i Leif Grane (red.) *Tidehverv – En antologi* Gyldendal 1967 – det skulle så i givet fald være Diderichsen, der var afhængig af Hal Koch.

¹²³ "Af citaterne ses, hvordan Koch ser dialektisk teologi, grundtvigianisme og lutherrenæssance flette sig sammen og blive en del af den teologiske strømning." Reeh s. 328. Sammenlign Reeh s. 258-59, hvor det fremhæves, at Hal Koch var optaget af de samme teologer og teologiske problemstillinger som Tidehverv. Sammenlign med: "Ja, die schwedische Luther-Renaissance gewann die theologie-geschichtliche Bedeutung eines umfassenden Aufbruchs, in dieser Hinsicht ähnlich der Dialektischen [sic!] Theologie auf dem Kontinent, jedoch ohne deren Radikalismus in der Abkehr von den Problemstellungen der vorausgegangenen Epoche. Dies ist eine der wichtigsten Ursachen dafür, daß die Dialektiker in Schweden nie wirklich Fuß fassen konnten." Dietz Lange, „Eine andere Luther-Renaissance“ i N. Slenczka og W. Sparn (Hrsg.) *Luthers Erben*, Mohr Siebeck 2005, s. 246.

¹²⁴ Ida Willert "Hans Fuglsang-Damgaard, Oxfordbevægelsen og skriftemål 1933-1937", i Markussen, Reeh og Willert (red.) *Danske kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016.

breve bevægelsen som en pest eller en epidemi, der hærgede landet.¹²⁵ Hans offentlige kritik af Oxfordbevægelsen var mere sagligt formuleret og handlede om den rette tolkning af kirkens konfessionelle grundlag og kirkens opgave. Han byggede sin kritik på det reformatoriske princip *sola fide*, altså at menneskets forhold til Gud var bygget på troen alene og ikke gerninger eller fromhed. Tro var ikke en målbar præstation for Hal Koch. Det vil også sige, at troen aldrig ville kunne omsættes til frelsesvished, thi ”det kristelige [...] er i den Forstand et Krav, aldrig en Besiddelse, hvorpaa noget, selv det allermindste, kan bygges”.¹²⁶

Konsekvensen af denne betragtning af kirkens opgave var i første omgang, at kirkens kerneopgave ikke lod sig identificere ved ydre tegn på fromhed eller filantropi, selv om der ifølge Koch ikke var noget i vejen med hverken fromhed eller filantropi. Men kirken var ifølge Koch hverken et ”filantropisk Institut” eller ”et Institut for sjælelig Hygiejne”. Der bestod allerede en klar arbejdsdeling i samfundet, hvor der var læger til at tage sig af hygiejnen, lærere til at tage sig af ungdommens opdragelse og staten, ”der har til Opgave at ordne de sociale Forhold”.¹²⁷ Konsekvensen af denne betragtning var, at Hal Koch gjorde sig til fortaler for sekulariseringen forstået som en adskillelse af kirkens opgaver og statens.¹²⁸

I en række kronikker i Nationaltidende i maj 1938 udfoldede han den samme pointe i en historisk gennemgang af forholdet mellem kirke og stat siden senantikken. Heri vendte han sig igen mod guddommeliggørelsen af staten. Han kunne se styrken og det positive i de nationale bevægelser, der ofte er ”Udtryk for det bedste, der lever i et Folk”, men ”netop denne høje menneskelige Patos er det, som støder uhjælpeligt an imod Evangeliet.”¹²⁹

Sekulariseringen i denne betydning var en del af det dialektisk-teologiske program, for så vidt man kan kalde den dialektiske teologi programmatisk. Så er spørgsmålet, på hvilken måde man kan kalde teologen Hal Koch barthianer? Tine Reeh vil gerne nedtone påvirkningen fra Barth og snarere se Hal

¹²⁵ I breve til Løgstrup 22. dec. 1934 og 19. maj 1935, K.E. Løgstrup og Hal Koch, *Venskab og strid*, Klim 2010, s. 23 og 25.

¹²⁶ *Dagens Nyheder* 9. maj 1935.

¹²⁷ *Dagens Nyheder* 26. april 1935. Man kan næppe læse et fordelingspolitisk synspunkt ind i denne formulering.

¹²⁸ Betydningen af denne sekularisering for hans syn på velfærdsstaten har jeg uddybet i ”Statens opgaver og kirkens. Hal Koch og velfærdsstaten” i Nils Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen *I himlen således også på jorden?* Syddansk Universitetsforlag 2010.

¹²⁹ *Nationaltidende* 18. maj 1938. Tine Reeh ser heri en kritik af nationalismen, hvilket er rigtigt, og konkluderer derfor, at Hal Kochs begyndende kritik af DU's arbejdsgrundlag i vinteren 1940-41 ikke er udtryk for en ”vending”. Reeh, s. 245. For at få det regnestykke til at gå op, må Reeh imidlertid gøre alt for at nedtone, at Hal Koch i sin grundtvigske raptus selv fuldstændig uskrømtet forbandt det nationale med en næsten religiøs patos.

Koch som en del af Luther-renæssancen.¹³⁰ Og der kan argumenteres for, at Barth ikke selv var en del af Luther-renæssancen.¹³¹

En væsentlig grund til at kalde Hal Koch barthianer er, at det var en betegnelse, han brugte om sig selv.¹³² I sin tiltrædelsesforelæsning som professor beskrev han sig selv som elev af Karl Barth.¹³³ Denne selvbetegnelse holdt han fast i. I den kortfattede selvbiografi, som han indsendte til biskoppen, da han blev ordineret 1958, fremhævede han både Barth og Tidehverv som de vigtigste teologiske påvirkninger.¹³⁴ Betegnelsen blev også delt af andre.

I striden om Dansk Teologisk Tidsskrift 1937 havde J. Oskar Andersen modsat sig, at to "barthianere" (Koch og N.H. Søe) overtog redaktionen.¹³⁵ I tilbageblik talte Løgstrup ligefrem om, at Hal Koch "blev grebet af en raptus og med ildhu gik ind for den schweiziske teolog Karl Barths dogmatik."¹³⁶

Tine Reeh har bemærket, at betegnelsen "Barthianer" var upræcis. Den "dækkede ikke sjældent anskuelser, som Karl Barth ikke kunne tilslutte sig".¹³⁷ Da Karl Barth gæstede Danmark i 1933 beskrev Berlingske Tidende besøget under overskriften "Karl Barth er ikke Barthianer".¹³⁸

¹³⁰ F.eks. Reeh s. 334.

¹³¹ Heinrich Assel har argumenteret for, at Luther-renæssancen og den dialektiske teologi var to forskellige bevægelser. H. Assel, „Die *Lutherrenaissance* in Deutschland von 1900 bis 1960“ in Christine Helmer & Bo Kristian Holm (eds.) *Lutherrenaissance – Past and Present*, Vandenhoeck & Ruprecht 2016. Assel lægger vægt på, at et grundtema i Lutherrenæssancen var moderniteten og Luthers betydning for den, idet Holl diskutererede med både Weber og Troeltsch. Se også Kjell Ove Nilsson, "Den svenske lutherrenæssansen" *Svenske Teologiske Kvartalskrift*, årg. 78, 2002, s. 50-63.

¹³² HK skriver til Løgstrup 18. okt. 1935, at et foredrag, han skulle holde i Teologisk Forening, sandsynligvis vil "vække vild Forbitrelse, fordi det er barthiansk, hvilket daarligt taaes i Fakultetet." K.E. Løgstrup og Hal Koch, *Venskab og strid*, Klim 2010, s. 44.

¹³³ "Barthianismen kom til mig og min Generation som en Aabenbaring. ... Karl Barth aabnede vore Øjne for tre Ting: For det første viste han os, at Teologien overhovedet kun eksisterer som Led af Kirken. Hvor der ingen Kirke er, er der heller ingen Teologi. Ja, Barth tilspidser det endog saaledes: "Teologien eksisterer kun, fordi der skal prædikes i Kirken paa Søndag" ... For det andet lærte Barth os, hvad det vil sige, at Evangeliet forkyndes rettelig. Det betyder, a man skal gentage det af Apostlene bevidnede Evangelium, gentage det saa godt, man nu kan. Men det betyder igen, Teologien bliver bibelsk Teologi. - Endelig førte for det tredje Barthianismen til Brud med Pietismen, baade med den, der - som Indremission og K.F.U.M. har været tilbøjelige til - tager sin egen Fromhed højtideligt, og med den, der evt. tager sin egen Ufromhed højtidelig - hvad Tidehvervsfolkene synes at være nærved." Johs. Nordentoft, "Af Aarets Kirkehistorie", *Danske Kirkeliv*, 1937, s.137.

¹³⁴ "Efter endt Eksamen kunde jeg ikke tænke mig at blive Præst. Derfor tog jeg Skoleembedseksamen. Senere betød Mødet med Karl Barths Teologi – men dog vel i endnu højere Grad Læsning af Tidehverv – meget i Retning af at vende mine Tanker mod Præstegerningen." Vita, dateret 17. maj, Københavns Stift. Hal og Bodil Koch deltog i marts 1939 i et exegetisk-homiletisk kursus under professor Karl Barths ledelse, og BK skrev en munter sang – på tysk! – til Barths ære, refereret i Poul Hartling, "Bodil Koch - iagttaget fra en af oppositionens bænke" *Berlingske Aftensavis* 24. jan. 1959, her citeret efter Poul Hartling, *Fra 17 år i dansk politik*, forlaget Liberal 1974, s. 97ff.

¹³⁵ Reeh, s. 360.

¹³⁶ K.E. Løgstrup, *Solidaritets og kærlighed*, s. 166. Løgstrup daterer dog denne raptus til 1937.

¹³⁷ Reeh "Barthianisme i Mellemkrigstiden" i K. Garne og R. Vangshardt, *Kontinuitet og radikalisme*, Forlaget Vartov 2013, s. 64.

¹³⁸ Berlingske Tidende 10. marts 1933, cit. efter Reeh, s. 266. Under sit besøg i Danmark i 1933 gav Karl Barth – i øvrigt ret enslydende - interviews til flere store aviser, hvori han fremhævede sin modstand mod at tage kristendommen til indtægt for

Problemet med at identificere enten Lutherrenæssancen eller Barth nærmere som inspirationskilde er, at heller ikke Lutherrenæssancen er noget entydigt begreb. Den bestod egentlig af to delvist af hinanden uafhængige bevægelser, nemlig den tyske, hvis væsentligste repræsentant var Karl Holl, og den svenske, der tog sit udgangspunkt hos Nathan Söderblom og Einar Billing omkring århundredeskiftet i Uppsala og videreførtes af næste generation i Lund med navne som Gustaf Aulén, Ragnar Bring og Anders Nygren.¹³⁹

Bortset fra de relativt få tilfælde, hvor Hal Koch selv har gjort rede for sine inspirationskilder, er det som nævnt vanskeligt at udrede, hvorfra inspirationen kom.¹⁴⁰ En nøgle til forståelse af Hal Kochs forhold til den svenske Lutherrenæssance ville man få med indsigt i den korrespondance, som man må antage han har ført med Anders Nygren, hvis arkiv dog desværre stadig er utilgængeligt.¹⁴¹

I en lille sammenlignende studie af Hal Koch og Anders Nygren viser Carl Axel Aurelius, at det ikke er utænkeligt, at Hal Koch allerede i sin disputats har været påvirket af Nygren, og han forklarer forskellene mellem dem som et udslag af, at den ene var systematiker og den anden historiker.¹⁴² I sit store essay om humanismen fra 1946 skrev Hal Koch meget anerkendende om Nygren, men på et tidspunkt, da han også havde brug for at tage afstand fra Nygrens synspunkt.¹⁴³

Selv om der ikke foreligger noget direkte vidnesbyrd om det, er det vanskeligt at forestille sig, at Hal Koch ikke også har modtaget en påvirkning fra den tyske Lutherrenæssance. Den var udsprunget af en fornyet biografisk interesse for Luther i liberalteologiens historisk-kritiske skole, ikke mindst forårsaget af en genopdagelse i begyndelsen af det 19. århundrede af hidtil upublicerede manuskripter fra den unge Luthers hånd. Lutherrenæssancen repræsenterede i kirkehistorien simpelthen *Stand der Forschung*, med hvilken en kirkehistoriker måtte forventes at være bekendt. At Karl Holls Lutherbiografi nævnes som et hovedværk i Hal Kochs egen bog om Luther ville man vente af enhver forfatter, der tilsluttede sig historievidenskabelige principper.¹⁴⁴ Kochs Lutherbiografi, der udkom i første udgave i 1958, kan

noget form for –isme, herunder barthianisme, og i stedet fremhævede, at hans teologi viste hen til Bibelen. F.eks. *Politiken* 10. marts 1933.

¹³⁹ Dietz Lange, "Eine andere Luther-Renaissance", i N. Slenczka og W. Sparr (Hrsg.) *Luthers Erben*, Mohr Siebeck 2005, s. 245-274.

¹⁴⁰ At Hal Koch var bekendt med Nathan Söderblom fremgår implicit af en ganske kort anmeldelse af et udvalg af Söderbloms taler, som HK skrev til *Dansk teologisk Tidsskrift* 6. Aarg. 1943, s. 58-59.

¹⁴¹ Nygrens litterære eksekutor Päiviikki Ahonen fastholder fortsat sin eneangang til arkivet, der beror på Lunds universitetsbibliotek, senest bekræftet over for mig af Jenny Bonnevier, Lunds universitetsbibliotek den 16. marts 2016

¹⁴² Carl Axel Aurelius "Humanisme og kristendom hos Hal Koch og Anders Nygren", i R. Markussen, T. Reeh og I. Willert (red.) *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016. Jf. Reeh s. 75.

¹⁴³ Hal Koch, "Humanisme" *Frie Ord*, 1946, 4. Hft. S. 238.

¹⁴⁴ Hal Koch, *Luther*, 4. udg., Gads forlag 1966, s. 89. Samme sted henvises også til N.O. Jensen, fast skribent i *Tidehverv*, hvis studier af Luther var blevet til i en diskussion af Holl og Eduard Geismar. Martin Ravn, "Danske Lutherlæsninger i 1920'erne og 1930'erne" i R. Markussen, T. Reeh og I. Willert (red.) *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske

imidlertid ikke tages som vidnesbyrd på Hal Kochs syn på tingene i Mellemkrigstiden. Hvad man kan sige er, at Hal Koch nærede en vedblivende interesse for Luther. At han i 1937-38 blev fuldstændig opslugt af Grundtvig, ændrede ikke på dette forhold.¹⁴⁵ Han slap aldrig Luther. Han underviste i Luther og holdt radioforedrag om ham efter krigen.¹⁴⁶ Selv om man som nævnt kan argumentere for, at Barth ikke var en del af Luther-renæssancen – han var jo trods alt calvinist – er det antagelig vanskeligt at nå en klarere konklusion på spørgsmålet om, hvordan og i hvilken grad Hal Koch var påvirket af den ene eller den anden, end at der nok var tale om et både-og.

Men så skete der det, at Grundtvig kom ind i billedet. Det har ikke så meget betydning for hans teologi, idet Hal Koch ikke så noget modsætningsforhold mellem Grundtvig og Luther, som for hans syn på land og folk.

Grundtvig – Vallekilde eller Vejstrup?

Hal Kochs beskæftigelse med Grundtvig beskrev han selv som noget nær en omvendelse. Han lagde i sine selvbiografiske tilbageblik vægt på, at Grundtvig var fremmed for ham, indtil han stødte på ham i forbindelse med undervisning og eksamination på universitetet og fordybede sig i emnet.¹⁴⁷ Spørgsmålet er, hvor meget af et brud, der er tale om? Fastholder vi, at den grundtvigske raptus afløste en barthiansk, er der tale om en forklaringskrævende forandring, idet der som også Tine Reeh har gjort opmærksom på grundlæggende er betydelige modsætninger mellem Grundtvigs og Barths teologi, ikke mindst i synet på mennesket.¹⁴⁸ Når Reeh på den anden side nedtoner denne forskel, hænger det sammen med, at en fløj af grundtvigianismen i 1930'erne var mere disponeret for en åbenhed over for Barth, den såkaldte tidehvervsgrundtvigianisme.¹⁴⁹ Blandt andre jeg selv hælder til det synspunkt, at Hal

Fakultet, København 2016, se især s. 116-117. Assel udpeger Geismar som en af de få danske repræsentanter for Lutherrenæssancen, H. Assel, „Die *Lutherrenaissance* in Deutschland von 1900 bis 1960“ in Christine Helmer & Bo Kristian Holm (eds.) *Lutherrenaissance – Past and Present*, Vandenhoeck & Ruprecht 2016, s. 23. Geismar var med til at introducere både Kierkegaard og Barth på universitetet, men blev ikke desto mindre et af målene for polemikken i *Tidehverv* i 1920'erne.

¹⁴⁵ I en – noget særegen – portrætartikel af Hal Koch skrev Lindhardt i 1959, antagelig med den implicite henvisning til Bultmann mest møntet på Hal Koch efter 1945: ”Det er ikke nemt med sikkerhed at placere Koch i forhold til ’moderne’ teologiske strømninger, men saa meget er vist, at han med en teologi, vi kalder den dialektiske [...] til fulde forstaar afmytologiseringens nødvendighed om man skal kunne skelne mellem evangeliet og den til religiøs og politisk myte omdannede kirkelighed, og sekulariseringen anser han for et stort gode, forsaavidt den gør denne forskel mere indlysende; hans begejstring for Luther og Grundtvig kan passende ses i dette lys.” P.G. Lindhard ”Teolog med forretnings-talent” *Berlingske Aftenavis* 9. maj 1959. Senere i samme artikel skelner PGL dog mellem HK's barthske periode og hans grundtvigsk-folkelige. Hal Koch skrev selv om Bultmann i *Frie Ord*, 1946, s. 242.

¹⁴⁶ Radioforedragene blev omarbejdet til hans lille bog *Martin Luther*, Gads forlag 1958.

¹⁴⁷ Møller, *Hal Koch*, s. 82f. HK skrev f.eks., at han ”personligt i de senere Aar er kommet til at staa mere og mere i Gæld til Grundtvig.” *Kristeligt Dagblad* 4. feb. 1940. Se også Interview i *Berlingske Tidende* 1. sep. 1940 og brev til Knud Bang 14. juni 1938.

¹⁴⁸ Reeh ”Barthianisme i Mellemkrigstiden” i K. Garne og R. Vangshardt, *Kontinuitet og radikalisme*, Forlaget Vartov 2013, s. 64.

¹⁴⁹ Reeh s. 27, 343 og 379. Tidehvervsgrundtvigianisme er en senere betegnelse.

Koch var præget af valgmenighedspræst i Vejstrup, Anders Nørgaard.¹⁵⁰ Følger man Reehs tolkning, bliver Hal Kochs grundtvigske raptus mere forståelig og overgangen knap så brat, så den har sandsynligheden for sig, selv om den er vanskelig at dokumentere, for så vidt Hal Koch selv fastholdt inspirationen fra Nørgaard og ikke eksplicit refererede til tidehvervsgrundtvigianismen.

Det gennemgående spørgsmål eller tema i Hal Kochs videnskabelige forfatterskab var som nævnt forholdet mellem humanisme og kristendom. Teologisk forstået kunne det finde udtryk i en diskussion om forholdet mellem retfærdiggørelse og helliggørelse, altså hvor vidt Guds nåde har en sammenhæng med det enkelte menneskes udvikling og dannelse?¹⁵¹ Det havde Hal Koch i sin førnævnte kritik af Oxford som bekendt afvist skulle være tilfældet. Det var ham om – med nogle ord som han ti år senere satte på denne specifikke teologiske retning – ”at rense Evangeliet for al menneskelig Tilsætning: at fastholde Guds Naade i dens Absoluthed og Mennesket i dets Intethed.”¹⁵² Set udefra kan man kalde det en strategi, der gør moderniteten beboelig for teologien, idet den billedligt talt indrømmer teologien et eget værelse i modernitetens hus og også i Hal Kochs tolkning tog imod sekulariseringen med åbne arme, fordi den sætter skel mellem det menneskelige og det guddommelige. Spørgsmålet i samtiden var, om dette skel fører til en social, kulturel og politisk isolation i menigheden, eller om denne betragtning af livet og verden ikke netop frisatte den enkelte til et levende engagement i kultur- og samfundsspørgsmål og – grundtvigsk talt – i folkeligheden?¹⁵³

I 1939 offentliggjorde Hal Koch en oversigt over det seneste årtis forskning i Grundtvig. I centrum stod Anders Nørgaards trebindsværk om grundtvigianismen (1835-38), der ganske vist først omtaltes til sidst i oversigten, men hvis anskuelse af Grundtvig var udgangspunkt for Hal Kochs vurdering af de

¹⁵⁰ Møller, *Hal Koch*, s. 82. Det samme ses f.eks. hos Hans Raun Iversen, *Ånd og linsform*, Anis 1987, s. 175-76 og hos Thorkild C. Lyby, ”Anders Nørgaard som grundtvigsk kirkehistoriker” i C.B. Nielsen og P. Ingesman *Kirken af levende Stene – Den grundtvigske tradition i danske kirkehistorieskrivning*, ANIS 1994, s. 213. Cf. Reeh s. 339f.

¹⁵¹ Martin Ravn, ”Danske Lutherlæsninger i 1920’erne og 1930’erne” i R. Markussen, T. Reeh og I. Willert (red.) *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016.

¹⁵² Hal Koch, ”Humanisme”, *Frie Ord*, 1946, 5. Hft., s. 316. ”Linien gaar videre over Luther og Reformationen til Kierkegaard og Karl Barth.”

¹⁵³ ”Med den barthske tale om den fuldstændige adskillelse mellem himmel og jord, mellem det menneskelige og Guds Rige fulgte spørgsmål om, hvordan Helligånden så dog er, og hvordan menigheden er. Der fulgte endvidere spørgsmål om, hvad man skulle tænke om det menneskelige, som helt var under Guds dom. Hvordan med det folkelige liv og højskolens arbejde, som man fra ungdommen af havde lært at kende som noget, der ikke behøvede forsvar, men bar forsvaret i sig i kraft af sin værdi? Det var tankemæssigt blevet et problem, men dermed også et personligt problem. Man kan spørge, og ikke mindst Barth-påvirkede præster gjorde det: Var der ikke hjælp til klarhed i begge henseender at finde hos Grundtvig og netop i 1930’erne gennem Anders Nørgaards virksomhed for grundtvigsk selvbesindelse?” Niels Petersen, ”Mødet i Vallekilde 1937 - dets baggrund” *Vartovbogen* 1966, s. 57. Se også P.G. Lindhardt, *Den danske kirkes historie*, bd. VIII, Kbh. 1966, s. 191.

øvrige værker. Hal Kochs ”Kærlighedserklæring til det nørugaardske Forfatterskab”¹⁵⁴ berettiger at tale om en påvirkning fra Nørgaard.

Nørgaard mente, at det var den kirkelige anskuelse, der definerede Grundtvigs værk, og derfor stod menigheden i kraft i centrum af grundtvigianismen. Hal Koch stillede derfor spørgsmålet, eller rettere spørgsmålene, hvordan man ud fra en nørugaardsk grundtviglæsning forholder sig til humanismen og det enkelte individ på den ene side og til folket og det omgivende samfund på den anden?

Til det første spørgsmål svarede Hal Koch, ”at human Idealisme er eet, Kristendom et andet, har Barth banket ind i Hovedet paa os, saa at vi ikke saa let glemmer det.” Efter først således at have forsikret sin fortsatte loyalitet mod Barth fortsatte han imidlertid med at fremhæve, at Nørgaard opkvalificerede det skabte menneskes værdi:

”For os er det derimod meget værdifuldt, at N[ørgaard] fastholder det grundtvigske ”Menneske først og Kristen saa”, netop samtidig med Afvisningen af al Humanisme. Han viser, at det ikke er ensbetydende med at sælge sin Sjæl til menneskeligt Hovmod og Selvforløsning.”¹⁵⁵

Spørgsmålet var, om mennesket først i sandhed fødes – genfødes – når man er døbt?¹⁵⁶ Frelsen kan ikke bygge på det gode i menneskenaturen. Men hvad betyder da ”Menneske først, og Kristen saa”, spurgte Hal Koch, og svarede med et implicit citat eller parafrase af Nørgaards bog *Protestantismens grundskade* fra 1936, hvori man også genkender den samme skabelsesteologiske indvending, som han i sin tid havde haft mod Nygren¹⁵⁷:

”Det betyder, at trods Synd og Død, trods al Usselhed er Mennesket dog hverken Stok eller Sten, hverken Fugl eller Fisk, men skabt i Guds Billede med levende Ord paa Tunge. [...] Ord og Aand har vi tilfælles med Gud. Mennesket er skabt i Guds Billede, og dette er trods Synd og Død en Realitet. Faldet betød, at Mennesket blev en Synder, men ikke at det blev et Dyr eller en Djævel. ”Menneske først og Kristen saa” udtrykker i kort Begreb, at det menneskelige, skabt i Guds Billede, er Frelsens Forudsætning.”¹⁵⁸

¹⁵⁴ Hal Koch, ”Grundtvig-Litteratur” (*Teologisk Tidsskrift* 1939), her citeret efter *Lidt af hvert – Afhandlinger og Artikler*, Gyldendal 1940, s. 128.

¹⁵⁵ ”Grundtvig-Litteratur”, s. 125.

¹⁵⁶ ”Først er jeg døbt, og saa er jeg født”, siger Barth i god Overensstemmelse med Paulus”. ”Grundtvig-Litteratur”, s. 125

¹⁵⁷ Jf. brev til Nørregaard 16. feb. 1931, citeret i Fabricius Møller, *Hal Koch*, s. 59.

¹⁵⁸ ”Grundtvig-Litteratur”, s. 126-127. Jf. ”Ja, men det at være en Synder, det at være under Dommen, det at kunne høre Guds Røst og tage mod Naaden, er visselig ikke noget, der har med et Nul og Nichts at gøre. Det er alt til Hobe en *menneskelig* Sag. Derimod ikke noget, som angaar Stok eller Sten, Træer eller Dyr. Man skal nu engang være Menneske for at være en Synder, for at kunne synde, være under Dom, tage imod Naade, høre Guds Røst. Forstaar jeg Barth ret, saa er det

Herfra kobled Hal Koch direkte til folkeligheden: ”Menneskelighed eksisterer ikke uden Folkelighed.”¹⁵⁹ Han begav sig med den tilføjelse ind i en verserende debat om folkelighedens forhold til kirken og kristendommen. Anders Nørgaard var nemlig fra flere sider blevet kritiseret for at ville isolere menigheden fra folkeligheden og spærre kristendommen inde i menigheden.¹⁶⁰

Forholdet mellem menighed og folk havde været temaet for et efterårsmøde på Vallekilde Højskole i 1937, hvor blandt andre Knud Hansen og Kaj Thaning, der begge stod Tidehverv nær, havde talt.¹⁶¹ Både Thaning og Hansen var kritiske over for Nørgaard. Thaning mente, at kristendommen ikke var noget, der blot foregik blandt de rettroende i menigheden. Den måtte sættes i spil i hele samfundet for nu at vove en oversættelse til nudansk af Thanings pointe.¹⁶² Heri var der en kobling mellem det grundtvigske og det barthske. Nu bliver spørgsmålet: Hvor på skalaen mellem Vejstrup og Vallekilde befandt Hal Koch sig? Det korte svar er, at han tilsluttede sig Vejstrup og syntes som Vallekilde.

Thaning og Hansen kritiserede Nørgaard for at udelukke folkeligheden i sin tolkning af Grundtvig. Hal Koch derimod tog Anders Nørgaard til indtægt for den samme pointe. Det interessante er, at Hal Koch i sin gennemgang af Grundtviglitteraturen slet ikke forholdt sig til denne såkaldte Vallekildefløj af grundtvigianismen, selv om den ikke kan have været ham ubekendt.¹⁶³ Derudover pegede Hal Koch også på, at forbindelsen mellem det ”Barthske” og det ”Grundtvigske” - til trods for Nørgaards

ham om at gøre at understrege Virkelighed med sin Tale til en humanistisk Tid og en humanistisk fortolket Kristendom, at vi ikke ved noget som helst af vort eget – Gerninger, Fornuft, Følelser o.s.v. – kan stige op til Gud, gribe Gud, staa retfærdige for Gud.” Anders Nørgaard, *Protestantismens Grundskade*, Gad 1936, s. 32. Thorkild C. Lyby (”Anders Nørgaard som grundtvigsk kirkehistoriker” i C.B. Nielsen og P. Ingesmann *Kirken af levende Stene – Den grundtvigske tradition i danske kirkehistorieskrivning*, ANIS 1994, 211f) hævder, at denne bog netop er et udslag af en tilnærmelse fra Nørgaards side til barthianismen. Lyby peger på, at Nørgaard lå på linje med Barth i synet på forkyndelsen og kirkens rolle i verden. Den skal hverken herske over eller trælle for verden. Til gengæld kritiserede Nørgaard Barths skriftsyn og holdt på Grundtvigs tanke om det levende ord ved badet og ved bordet. Samme s. 214ff.

¹⁵⁹ S. 127. Han advarede i samme åndedrag mod at tage denne folkelighedstanke til indtægt ”for den vildeste ’tyske’ eller ’danske’ Kristendom”.

¹⁶⁰ Dette spørgsmål diskuteres af Torkil Jensen, ”Den grundtvigske reformation på Sydfyn – Anders Nørgaard og Vejstrup Valgmenighed” og Niels Thomsen, ”Kaj Thaning – tidehvervsk præstegårdsteologi med universitetsstempel” begge i E. Harbsmeier og N. Thomsen (red.) *Præstegården i Danmark – kultur og teologi*, Eksistensen 2017, se især s. 199.

¹⁶¹ Udgivet i Niels Petersen (red.), *Menighed og Folk*, Odense 1937. Konflikten mellem ”Vejstrupfløjen” (Nørgaard) og ”Vallekildefløjen” er beskrevet i P.G. Lindhardt, *Den danske kirkes historie*, bd. VIII, 1966, s. 224ff. At bruge de to stednavne som beskrivelse af forholdet mellem de to fløje skyldes Carl Hermansen i en anmeldelse *Menighedsbladet* 1937, sp. 791-794. Det var dog Hermansen om at understrege, at begge fløje var ude i samme ærinde.

¹⁶² ”Kristentroen [...] bliver pietistisk, hvis den ikke slaar Rod i det folkeliges Jordbund. Det er for Kristenlivets Sundheds Skyld, at det folkelige er nødvendigt.”; ”Kristendom uden Folkelighed hænger i Luften, som Grundtvig sagde. Og det betyder saa ikke, at det folkelige er nødvendigt for det kristelige; men det betyder, at kun i det folkelige Fællesskab aabenbares det, hvad Kristendom er, hvad Sandhed er. Det, som Evangeliet er, er det kun i Folket, for Folket.” K. Thaning, ”Menighed og Folk” i Niels Petersen, *Menighed og Folk*, Odense 1937, s. 25 og 34.

¹⁶³ Nogle bemærkninger i *Danmarks Kirke Gennem Tiderne* om grundtvigsk vækkelse blev anledning til en debat med bl.a. Chr. Bartholdy. Se Hal Koch ”Et typisk Eksempel” kronik i *Kristeligt Dagblad* 4. februar 1940.

polemik mod Barth - nok ikke var "saa urimelig endda".¹⁶⁴ Mere entydigt fremførte Hal Koch denne pointe i sin lille kirkehistorie fra 1939.¹⁶⁵

Hvor vidt Hal Koch hermed forsøgte at overbevise sig selv om, at hans nyvundne glæde ved Grundtvig slet ikke stod bekendelsen til Barths lære så fjern, eller om han parallelt med blandt andre Thaning var i færd med at udvikle en slags tidehvervsgrundtvigianismen, kan ikke siges med sikkerhed.¹⁶⁶ Og måske er forskellen heller ikke så afgørende eller afgørende stor. Vejstrup og Vallekilde var ikke yderpunkter på en skala, men snarere fortolkningsvarianter over et fælles standpunkt.¹⁶⁷ At Nørgaard i et brev til Hal Koch efter at have læst den første udgave af Hal Kochs bog om Grundtvig skrev anerkendende om den, er ikke et vidnesbyrd om Hal Kochs afhængighed af Nørgaard, men nok om, at afstanden mellem dem ikke var stor.¹⁶⁸ Nørgaard var ikke ræd for at udfordre dem, han var uenig med, men det gjorde han altså ikke her.

Hvorom alting er, blev folkeligheden og det nationale og ikke mindst sammenhængen mellem kirke og folk afgørende for Hal Kochs læsning af Grundtvig. Denne sammenhæng blev accentueret stærkt af tidens begivenheder. Besættelsen af Danmark den 9. april 1940 påvirkede Hal Koch kraftigt i national retning.¹⁶⁹

¹⁶⁴ "Grundtvig-Litteratur" s. 124. Med henvisning til Nørgaards bog *Protestantismens Grundskade* 1936, men *ikke* til Thaning.

¹⁶⁵ "Ikke for intet taler man i vore Dage om en grundtvigsk Renæssance. Ejendommeligt nok er det, at den paa mange Maader er blevet inspireret af en strengt 'bibelteologisk' Teologi, der oven i Købet kom til os fra Tyskland, nemlig af Barthianismen." Hal Koch, *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, De Unges Forlag 1939, s. 144, samme s. 160 skriver HK om, hvordan Barths teologi "baade var i Slægt med Indre Missions oprindelige Forkyndelse og med meget af det bedste hos Grundtvig." Denne tolkning følger også Ole Vind: HK's "Grundtvigforståelse var grundlæggende kirkelig og i høj grad inspireret af valgmenighedspræsten Anders Nørgaard, der i Barths radikale ånd havde krævet en tilbagevenden til det inderste i Grundtvigs kirkesyn". Ole Vind, "Hal Koch og Grundtvig", *Højskolebladet* 2001/16, s. 4.

¹⁶⁶ I en kronik, "Kristendom og Politik" i *Berlingske Aften* 31. januar 1939 tilsluttede HK sig Karl Barths seneste skrifter, der talte for, at kristendommen forpligtede til et politisk engagement i polemik mod Henning Kehler, der fastholdt Karl Barths tidlige synspunkt, at der var en radikal adskillelse mellem kristendom og politik.

¹⁶⁷ Niels Petersen mente, at de to synspunkter "stod hinanden nær og i et samarbejde kunne have bragt hver deres nyttige indsats." "Mødet i Vallekilde 1937 - dets baggrund" *Vartovbogen* 1966, s. 66. Det var måske netop det, der skete hos Hal Koch. Deri var Petersen i øvrigt enig med Carl Hermansen, "Det grundtvigske Syn", *Menighedsbladet* 1937, sp. 791-794.

¹⁶⁸ "De tager mig ikke fortrydeligt op, at jeg mener, at det i Grunden har undret mig, at De har ramt saa rigtigt. De har jo da kun saa forholdsvis kort Tid befattet Dem med Grundtvig. Jeg vil haabe, at den Bog maa blive læst i Sverige, den kan virkelig give Indblik i, hvem Grundtvig var og hvad han vilde. Til Lykke med den!" Nørgaard til Hal Koch 17. feb. 1942, Hal Kochs arkiv, RA. Brevet vidner indirekte om, at de to ikke tidligere har haft forbindelse.

¹⁶⁹ "9. April betød bl.a. at jeg opdagede, at Danskhed og Folkelighed ikke er noget, som kan tilskrives en større eller mindre, maaske for stor eller for lille Værdi, men det er en Virkelighed, som binder og sætter paa Plads, og som man derfor ikke alene er forpligtet til, men med indre Trang vil ofre alt for. Men saa kan det ikke længere skilles fra det Kristne. Og Kristenliv ændrer ikke noget heri. Saa maa de to Ting paa een eller anden Maade - i al deres Inkommensurabilitet - høre sammen." Maskinskrevet notat, dateret 23. sep. 1940, HK's arkiv, RA, ks. 12, læg med noter til Grundtvigudgaven.

1940

Det følgende afsnit er præget af mange citater, der tjener til dokumentation af ikke kun hvad Hal Koch sagde i efteråret 1940, men også hvordan han sagde det. I et interview i *Nationaltidende* i anledning af de annoncerede Grundtvig-forelæsninger sagde Hal Koch:

”Samklangen mellem Kirken og det nationale Liv i Folket er netop det særprægede danske i vor Kirkes skiftende Strømninger. Hos Grundtvig træder dette særlig stærkt frem. Hans egen personlige Udvikling, der er af et gigantisk og betagende Format, genspejler hele den Udvikling i vort Folk og vor Kirke, som kan karakteriseres med disse Ord: *Kirken er blevet dansk og Folket kristent.*”¹⁷⁰

Pointen gentages med et forbehold, men med samme omkvæd til slut i interviewet:

”Man vil sikkert være betænkelige ved denne Sammenblanding af det kristelige og det nationale – og med god Grund. Historien opviser talrige Eksempler paa, hvorledes Evangeliet forfalskes gennem Nationallæren. Men Evangeliet forfalskes ogsaa, naar Kristendommen bliver en Enkeltmandssag. Fare er der overalt; men det forhindrer ikke, at dette nu engang hører med til dansk Fortidsarv, Kirken er blevet det danske Folks Skæbne aandelig talt og Danskheden Kirkens Tone. *Kirken er blevet dansk og Folket kristent.*”

I et samtidigt interview i *Berlingske Tidende* var Hal Koch mere afdæmpet. Han talte lidt mere om Grundtvig end som Grundtvig, men pointen var den samme, da han til slut blev bedt om at forklare, hvorfor han havde valgt at udbyde forelæsninger om Grundtvig:

”naar jeg har besluttet mig til at holde disse Foredrag, saa er det ud fra en Fornemmelse af, at vi i Øjeblikket er ganske forfærdelig raadville – og det baade folkeligt, menneskeligt og kristeligt ... Og i en saadan Situation synes jeg, at man af Universitetet kan forlange mere end faglig Orientering ... Den Opgave, der venter Studenterne efter endt Studium er ikke først og fremmest at beklæde mere eller mindre vellønnede Embeder – men at leve som aktive danske Mænd, der kan bygge et Folkeliv op. Og hertil kræves, at man selv har Substans og véd, hvad Virkelighed er ... Naturligvis kan man ikke bruge Universitetet til Propaganda for et bestemt Livssyn; men jeg mener, at det kan være formaalstjenligt at

¹⁷⁰ *Nationaltidende* 20. aug. 1940. Samme sted tog HK højde for den indlysende indvending: ”Maaske vil en og anden endnu bestride Rigtigheden af saadan at blande det nationale, det folkelige og det kirkelige samme. Men det er ikke noget, vi blander sammen. Det *er* blandet sammen: ’Folkeaaend’ *er* en Realitet, og hvis man spørger, hvordan den giver sig til Kende, saa er Svaret: I Sproget”. Originalens kursivering.

konfrontere de Studerende med en Mand, der mere end de fleste véd, hvad det vil sige at være Menneske og dansk”.¹⁷¹

Hal Koch mente, at de studerende skulle konfronteres, ikke med en idé om enheden af folk og kirke, men om denne enhed som en allerede etableret, historisk kendsgerning eller ganske enkelt virkeligheden, som også var titlen på et foredrag, som han holdt i Kristelig Akademisk Forening i september 1940: ”Om denne ene Ting, om Danskhed vil jeg tale til Dem”.¹⁷² Med reference til foredragets overskrift indledte Hal Koch med at diskutere, om virkeligheden er materiel eller åndelig, og konkluderede med Grundtvig, at ånd er det, ”som hæver Mennesket op over al Skabningen, og som giver sig tilkende i Mennesketalen, i Ordet”. Hvis virkeligheden blot var penge, flæsk og kanoner, kunne man blot sidde som tilskuer til verdens begivenheder:

”Er Aand Virkeligheden, da stilles der Krav til jer; da skal I vide, at Danmark betyder i Dag Kamp; en Kamp, der ikke er mindre alvorlig, fordi den ikke føres med Torpedoer og Bomber; en Kamp efter den Lov, som forkyndes os fra de store, at kun det, som har Livskraft i sig, kan bestaa. Da er vi, som er unge, maaske trods alt den lykkeligst Ungdom, der længe har levet.”¹⁷³

Hal Koch omtalte sin egen ungdom som en tid, da det nationale var en værdi, som man satte højt, men også en værdi, som man kunne vælge til eller fra: ”Værdier afhænger af vor Vilje, og Viljen kan gøre sig fri af den, gøre den til intet.”¹⁷⁴ Det var – med eksplicit henvisning til Grønbech – hellenistens tilgang til tilværelsen, at individet er blevet en ensom sjæl, ”der trøster sig med, at Sandhed, Videnskab, Kunst og Skønhed bestaar uafhængig af Verdens Omvæltninger.”¹⁷⁵

Er ”Menneskets Sjæl og det indre Liv alt”, da er kosmopolitismen, internationalismen og humanismen ”Livets sande Virkelighed”:

¹⁷¹ *Berlingske Tidende* 1. sep. 1940. De indskudte punktummer er avisens egne.

¹⁷² Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 9. I Kristeligt Dagblad blev foredraget refereret under overskriften ”Aand er Virkelighed” og underrubrikken lød: ”Professor Hal Kochs tale om Danskhed i K.a.F. i Aftes”. *Kristeligt Dagblad* 13. sep. 1940. Man bemærker 3. persons tiltale. Da *Lidt af hvert* udkom i begyndelsen af november 1940, blev netop dette foredrag optrykt i uddrag i en række aviser, f.eks. *Ribe Stifts-Tidende* 9. nov. 1940. Avisen skrev i den anledning: ”Man kan ellers ikke sammenligne Hal Koch med Georg Brandes, men det er rigtigt, naar det er sagt og skrevet, at ’siden Georg Brandes holdt sine Forelæsninger om Hovedstrømninger, har næppe nogen Universitetsprofessors Ord vundet saa stor Genklang som Professor Hal Kochs Grundtvig-Forelæsninger.’ Saa aktuel er han, saa klar og lettilgængelig og først og fremmest saa fængende, at den Popularitet, han nyder i vide Kredse, vil være den bedste Anbefaling for den Bog, han har udsendt under Titlen ’Lidt af Hvert’ [...] Og selv om det er hans dybtgående Grundtvig-Studier, der har skabt hans enestaaende Popularitet, saa regner vi dog hans improviserede Foredrag om ’virkelighed’ for det bedste af Bogens Indhold.”

¹⁷³ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 12. Man bemærker omslaget til 2. persons tiltale. Det er kendetegnende for fx prædikenen som genre, at den parallelt med gudstjenestens øvrige led, f.eks. den aronitiske velsignelse, i tiltale benytter 2. person, når den tiltaler menigheden. I dette foredrag forstærker skiftet fra 3. til 2. person indtrykket af religiøs-eksistentiel tiltale.

¹⁷⁴ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 13.

¹⁷⁵ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 14.

”Men er Virkeligheden den, at Mennesket kun er noget i og med sit Folk, er Folkeaaend en Realitet, som lever i Sproget, i Digtingen, i Daaden, da tager det hele sig ganske anderledes ud. Da er Danskhed ikke en Værdi, man sætter højt, men i Nødsfald kan undvære; da er det selve den Virkelighed, man er bundet af, og kommer man udenfor den, hører Livet i Grunden op.”¹⁷⁶

Historien har vist, at riger og folk kunne gå til grunde i krig, og derfor kunne danskheden også gå til grunde. Men går den til grunde i kamp, ”da gaar den til Grunde i Anstændighed.” Derfor handlede det for Hal Koch om at leve i anstændighed.

”Og derfor siger jeg det igen: Timen er inde for jer til at betænke, om Danskhed er en Værdi, smuk og rund og salig som saa mange andre Værdier – eller om den er Rod og Tvang og Baand. Kun Træ af Rod bestaar i Stormen, ikke de løst flagrende Sjæle, der jager efter Værdierne.”¹⁷⁷

Selv et rodfæstet træ kan fældes af en storm, men træet kan ikke flygte fra sin rod, mente Hal Koch:

”Og vil De advarende minde om, at det er en meget farlig Ting at sammenblande Kristendom og Nationalisme, skal jeg ikke sige det modsatte; [...] Det er i det hele taget farligt at leve et Kristenliv. Men det er ikke mindre farligt at lade være at sammenblande. For det er dog af alt det urimeligste, at Kristendom ikke skulde sætte sig Spor i Livet – men det vil dog vel sige i Menneskelivet? I det Liv, vi lever her paa Jorden og med hinanden.”¹⁷⁸

Guds ord er det eneste fornødne. ”Guds Kald peger frem imod en ny Himmel og en ny Jord, som han opretter i sin Time. Dette Rige er universelt, hævet op over alle jordiske Riger og Folkeslag. Herom skal der ingen Uenighed være.”¹⁷⁹

Men ét er forjættelsen om himlen, et andet er det liv, vi lever på jorden, mente han: ”vi lever i Danmark, og ikke i det kommende Gudsrige, og vi skal ikke gebærde os, som om vi hørte hjemme der allerede nu. Vi taler Dansk og ikke et himmelsk Sprog. Vort Liv er ikke blot en Længsel mod det kommende, en Seen frem til det himmelske. Det er ikke blot rettet fremefter, men ogsaa bagud. Det har sin Forudsætning: at vi er skabt af Gud og sat her paa Jorden for at leve et Menneskeliv. [...] I den

¹⁷⁶ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 14.

¹⁷⁷ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 15.

¹⁷⁸ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 16. Her faldt han tilbage til 3. persons tiltale.

¹⁷⁹ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 17.

Forstand hedder det Menneske først og Kristen saa.” At leve i ansvar er at leve i ansvar for det dennesidige liv ifølge Hal Koch. ”Og det Ansvar hedder i Dag Danmark.”¹⁸⁰

Og han fortsatte med i grundtvigsk forstand at binde det levende Guds ord sammen med modersmålet og dermed at binde danskheden sammen med den menneskelige eksistens:

”Her drejer det sig om Kendsgjerninger: at det er baaret af dansk Sprog og dansk Sind, at Gudsordet lever og virker iblandt os. Det er en Virkelighed, som man kun kommer daarligt fra at bortforklare eller bagatellisere. Hvad Gud vil gøre ud af dette, naar engang alle Tungemaal forsamles i Gudsrigets ’Offerskaal’, det ved vi ikke noget om. Men saa længe vi lever her, er det paa Modersmaalet, at vi ’over Herrens Bord istemmer Menighedens fuld Kor’ – og det skal saa være. Men da er der grund for os til endnu engang at betænke vor Danskhed. Mister vi den, mister vi ikke blot vort menneskelige Liv, men vort kristne Menneskeliv. At Gud kan vende ogsaa dette til Frelse, er en anden Sag.”¹⁸¹

Guds vilje var altså for Hal Koch stadig uransagelig. Frelsen i kristelig forstand var ikke identisk med nationens overlevelse, men der var dog for ham en intim sammenhæng mellem ”Land og Sprog” og forholdet til Gud, og dette forhold skulle bæres oppe af et ansvar, der ved den hyppige anvendelse af de personlige pronomener ’os’ og ’vi’ skal forstås kollektivt og inklusivt, snarere end individuelt eller distanceret:

”Og Ansvaret hviler over os. Men derfor maa vi ogsaa kæmpe uforsonligt mod dem, der vil tilintetgøre eller berøve os Land og Sprog. Ikke blot fordi vi som Træet er bundet til Roden, men ogsaa fordi det er dansk Sprog og Sind, som bærer den Bekendelse, Forkyndelse og Lovsang frem for Gud, som er vort Svar paa hans Tale om Naaden og Sandheden i Kristus. Det betyder ikke, at der eksisterer en særlig dansk Kristendom, men det betyder det ganske simple, at det er som danske Mænd og Kvinder, vi er kaldet til at leve vort Liv af Guds Naade.”¹⁸²

Selv om nåden i sagens lutherske natur gives og ikke erhverves ved gode gerninger, havde Hal Koch dog alligevel en anvisning til, hvordan tilhørerne i Kristelig Akademisk Forening selv kunne gøre noget:

”Men I skal ikke sidde uvirksomme hen og vente paa Profeten. Maaske Profeten slet ikke kommer. Men I skal ganske stilfærdigt og med godt Humør og roligt Lune gøre Dagens Gerning, som for jer er

¹⁸⁰ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 19. Jf. Hans Haarder, ”Historiens Lære”, *Studerterkredsen* dec. 1937: ”Danske Mennesker skulde aldrig i Evighed slippe for det Ansvar, der hedder Danmark, aldrig slippe for at leve et Menneskeliv, der ene er at finde i Ansvaret for Forpligtelsen.” her citeret efter Garne og Vangshardt (red.) *Kontinuitet og radikalisme*, Forlaget Vartov 2013, s. 76.

¹⁸¹ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 19.

¹⁸² Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 19-20.

den at besinde jer og samle Substans. Husk det, at jeres Studium er noget mere end et Fagstudium, det er en Forberedelse til et dansk Menneskeliv. Gør jer det klart, hvilken Rigdom I besidder i Modersmaalet, glem ikke Fædres Daad af mange Art, glem ikke at fyldes med dansk Sind og Tænkemaade.”¹⁸³

Men selv om han dermed opfordrede til et kontemplativt liv i kald og stand, afsluttede Hal Koch sit foredrag med at opfordre til eller minde om, at det væsentlige i livet skulle afgøres ved kamp.

”Jeg gentager det: Danmark betyder i Dag Kamp, thi den Lov forkyndes os af de store, at kun det stærke og levkraftige kan bestaa. Kampen skal I kæmpe, hvis I vil leve Livet. Thi Livet det er for os Danskhed, og Kristenlivet er dansk Kristenliv. Derfor tro dem ikke, de, der siger, at det nationale er vel en Værdi, men dog noget, man skal passe paa ikke at sætte for højt.”¹⁸⁴

Foredraget i Kristelig Akademisk Forening blev trykt som kronikker i *Nationaltidende* den 18. og 19. september. Mandag den 16. september holdt Hal Koch foredrag i Slagelse om den unge Grundtvig.¹⁸⁵ Onsdag den 18. september holdt han den første af otte forelæsninger om Grundtvig på universitetet.¹⁸⁶ Heri tog han udgangspunkt i den rådvildhed, ængstelse og bekymring, som skyldtes, at ”vort Land og vort Folk er blevet kastebold for stærkere Kræfter [...], der truer vor hele Eksistens.” Hermed mente Hal Koch ikke de materielle forudsætninger for eksistensen, men ”paa vort danske Rige, vort Folk og vort Sprog, den Rod, vi er rundet af, den Plet Jord, vi er bundet til.”¹⁸⁷

Han talte altså ind i en entydigt national dagsorden, hvor samhørigheden mellem folk, sprog og territorium var det afgørende. Han opfordrede sine tilhørere til ikke at lade sig nøje med at håndtere situationen ved hjælp af beregning og ”koldt og klart Overlæg”. Han udtrykte forståelse for, at tiden var til at ”sørge og ængstes”, sørge over misbrugte muligheder i fortiden og ængstes over fremtiden,

”- men først og fremmest er det Tid til at stride, og Striden hedder Danmark, og den begynder i vort eget Sind her og nu. Er I unge, vil I forstaa det, men da vil I ogsaa forstaa, at den sande Tale om dette

¹⁸³ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 20.

¹⁸⁴ Hal Koch, ”Virkelighed” i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 21.

¹⁸⁵ Han var inviteret af forstander Erik B. Nissen til efterårsmødet på Antvorskov Højskole, refereret i *Sorø Amts Dagblad* 17. sep. 1940. En af tilhørerne kan meget vel have været forstanderens opvakte søn Henrik (1933-2005), der senere blev historiker og sammen med den jævnaldrende Henning Poulsen skrev det afgørende værk om DU. Foredraget i Slagelse var det første af mange snese, som Hal Koch holdt i folkelige kredse i de første år af besættelsen.

¹⁸⁶ Optrækt som indledning i Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s. 11-22. Genrebetegnelsen varierer mellem forelæsning og foredrag, også hos Hal Koch selv. De var udbudt som forelæsninger for alle fakulteter, hvilket i praksis betød, at alle kunne møde op på et tidspunkt, da der herskede generelt mødeforbud, som imidlertid ikke var strengere end at han altså også kunne holde forelæsningen som foredrag i Slagelse et par dage tidligere. Med til hans popularitet bidrog også, at foredragene om Grundtvig blev gentaget som radioforedrag i november måned 1940.

¹⁸⁷ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s.11.

Semester, om disse Dage, ikke er Talen om Sorg og Ængstelse, men Talen om Rigdom og Fylde, den eneste Rigdom og den eneste Fylde, der kan trælbinde vore Hjerter: At Kravene stilles større og større og Ansaret vokser med Kravene.”¹⁸⁸

Hal Koch holdt sine tilhørere hen med, hvad han mente med ”Kravet” eller ”det frydefulde Krav”, som han kaldte det, for i stedet at motivere, hvorfor han havde indbudt til forelæsninger for alle fakulteter, ikke blot sit eget. Det var ikke fordi han mente at have et særlig kristeligt eller politisk budskab, men fordi han mente at stå på lige fod med sine tilhørere i ”Forpligtethed og Raadvildhed, i Haab og Modløshed”:

”Jeg taler kun til Dem ud fra een eneste Forudsætning: at Kravet er kommet over vor Generation med en Alvor og en Tyng[d]e og et Ansvar, som vi aldrig havde anet. Kravet er et Krav om Kamp for dansk Aand og Tunge, og Ansaret det Ansvar, vi bærer Danmark, vor Moder, som Grundtvig vilde sige, frem gennem onde Tider, saa at vi ikke behøver at slaa Blikket ned hverken overfor vore Fædre eller overfor kommende Slægter.”¹⁸⁹

Hal Koch opfordrede tilhørerne til at samle ”Substans” og ”besinde sig paa Virkeligheden”, således at de kunne ”bestaa paa Prøvens Dag”. Han opfordrede ikke til handling, men til kontemplation, for ”Timen er inde for jer og for os alle til at betænke vort Liv som Mennesker og som Danske”. Kontemplationen var forudsætningen for at forstå virkeligheden, og det var igen forudsætningen for ”sand og ægte Handling”.

”Og Vejen som fører til Maalet er baade stejl og stenet. [...] I Grundtvig vil I møde en Mand, der har vandret denne Vej og derfor maaet at tale sandt og klart om Virkelighed.”¹⁹⁰

Igen stillede Hal Koch spørgsmålet, hvad virkelighed er? Han afviste udtrykkeligt, at virkelighedserkendelse skulle være det samme som den realisme, der havde gjort op med romantikken. Det var heller ikke ”den moderne Romans psykologiske Snagen og grænseløse Selvoptagethed – Optagethed af disse smaa idiotiske ’Selv’er”. Han gjorde også op med sin egen generation, ”vi, som var saa kloge, vi, som troede, at vor sunde Virkelighedsforstaaelse og vor sande realistiske Psykologi, havde ført os tilbunds i alt menneskeligt [...] vi, som var saa nøgterne, saa illusionsfri og uden alle Fordomme,

¹⁸⁸ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s.12.

¹⁸⁹ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s.13.

¹⁹⁰ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s.14.

vi er vaagnet op raadvilde og usikre overfor den ganske simple Opgave at leve et dansk Menneskeliv, vaagnet op i en Situation, som ligger helt udenfor den Virkelighedens Verden, vi før levede i”.¹⁹¹

Derfor skulle man, ifølge Hal Koch, søge tilbage i historien, til de skikkelser, der ”er trængt helt ud til Livets Grænseland, hvor alting ses i skarpere Lys, hvor godt og ondt, Løgn og Sandhed, Liv og Død, Gud og Djævel sætter Mennesket Stævne”, for disse mennesker har skuet klarere og dybere, hvad virkelighed er.¹⁹² Til denne kreds af store hørte Grundtvig. Ham skulle man lære at kende og lytte til fordi for ham var det at være menneske ”uløseligt sammenknyttet med det at være dansk”.

Der var mange måder at tolke Grundtvig på, og ”i den allersidste Tid har vi set ham tolket som den der var i Slægt med den Folkeforstaaelse, der har gaaet sin Sejrsang i Tyskland. Synger han ikke ’Byrd og Blod er Folkegrunde’? Om alle disse Tolkninger er der at sige, at de i og for sig ikke er forkerte.”¹⁹³

Hal Koch lod denne lighed mellem Grundtvigs definition af det nationale og nazismens racisme hænge lidt i luften. Han fremhævede i stedet det uklare, det dunkle som en af Grundtvigs kvaliteter. Han var ”den profetiske Seer, som skuer ind i Dunkelheden”, for gør man fornuft og klarhed til eneste kriterium på virkeligheden, ”da gaar Livet selv tabt”.¹⁹⁴ Derfor, sluttede Hal Koch sin indledningsforelæsning af, var det ikke hans opgave at tilbyde et færdigt program eller ”hverve Tilhængere for en Anskuelse”, men derimod at stille tilhørerne ansigt til ansigt med Grundtvig selv, at indbyde til ”gennem Møde og Samtale med Seeren og Skjalden at lade Dem drive ud paa Tankens og Troens og Vidskabens Hav.”¹⁹⁵

Med denne afsluttende, implicite reference til den rimede og gådefulde fortale til *Nordens Mythologi* (1832), gjorde Hal Koch sin forelæsning *open-ended*, for det var for Grundtvig på dette hav, at

¹⁹¹ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s.15.

¹⁹² Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s. 16. Foruden Grundtvig nævnte HK Aischylos, Platon, Augustin, Luther, Shakespeare, Goethe, Dostojewski og Nietzsche.

¹⁹³ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s.17. Citatet af Grundtvig er fra det i Højskolesangbogen allerede i tidligt udeladte vers fra ”Folkeligt skal alt nu være” (”Folkeligheden”, *Danskeren* 30. aug. 1848), således at sangen lægger vægt udelukkende på det voluntaristiske aspekt af det nationale tilhørsforhold og udelukker fødselskriteriet.

¹⁹⁴ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s.18-19.

¹⁹⁵ Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s. 22. Forestillingen om Grundtvig som den, der havde befundet sig i ”Livets Grænseland og dér har skuet og hørt og nu med Profetens Myndighed taler om, hvad han har skuet og hørt, fordi hans Syner for ham er stærk og levende Virkelighed. Ganske uafhængig af, om man mener, at Syner er sande, ganske uafhængig af, om ens egen Virkelighedsforstaaelse er den stik modsatte, vil Mødet med Grundtvig fra disse Aar blive en Oplevelse for enhver, der virkelig har historisk Nerve i sig.” Hal Koch, ”Grundtvigs Krise 1810-11” i Povl Bagge og Harald Jørgensen (red.) *Smaaskrifter tilegnede Professor, dr.phil. Aage Friis paa Halvfjerdsdaarsdagen 16. August 1940*, Kbh. 1940, s. 201. I en note til samme tekst tilføjede Hal Koch om Grundtvigs diskussion med Ørsted: ”Verdenshistorien er Guds egen, som Vækkeren og Skjalden, Livets kaarne Spejder og Herrens Medarbejder, skal tyde for Folket. [...] Noget saadant fattede den kultiverede og vidtskuende Humanist Ørsted ikke – og hans Svar blev derefter. Mærkeligt nok er det kun faa, der i det forløbne Aarhundrede har forstaaet mere.” Her kommer Hal Koch tæt på at forvarsle, at det var ham selv, der var udset til at overtage stafetten fra Grundtvig.

”Kræfterne kappes om Rang” og som han brugte til at erklære ”Frihed for alt, hvad der stammer fra Aand.”¹⁹⁶

Dansk Ungdomssamvirke

Hal Kochs forelæsninger i september 1940 var et led i den nationale vækkelse, der havde ramt landet både i form og indhold. Han talte med en patos typisk for tiden. En af hans grundlæggende metaforer for bundetheden til det danske var det rodfæstede træ, der rummer enheden af historie og stedfæstethed. Flere gange understregede han enheden af folk, land, sprog og historie. Det at være dansk var ikke blot en væsentlig værdi for ham, men slet og ret virkelighed. Derfor mente han, at hans budskab ikke var politisk eller propagandistisk, men snarere sagligt, fordi det henviste til en foreliggende kendsgerning. Læst i dag er det tydeligt, at han var præget af en identificerbar og velafgrænset livanskuelse eller sågar ideologi. Der var ikke blot tale om ”en fornuftig national indstilling, måske med et anstrøg af det grundtvigianske”¹⁹⁷, og der var ikke mange ord om demokrati, endsige frihed.¹⁹⁸ Lange passager kunne – og kan i en vis grad stadig – klippes ud af Hal Kochs foredrag og overtages ord til andet af nationalkonservatismen.¹⁹⁹ Dermed skrev Hal Koch sig ind i en fuldstændig klassisk, national dagsorden. En af grundene til, at denne omstændighed er nedtonet, overset eller glemt er, at Hal Koch selv var den første til at nedtone, glide hen over og sågar glemme det.²⁰⁰

¹⁹⁶ Georg Christensen og Hal Koch (udg.) *N.F.S. Grundtvig. Værker i Udvalg*, bd. 4, Gyldendal 1943, s. 9-10.

¹⁹⁷ Nissen og Poulsen, *På dansk friheds grund*, s. 138.

¹⁹⁸ Et af de få tilfælde er fra foredraget ”Virkelighed”, *Lidt af hvert*, s. 10: ”Nu [efter 9. april] krævede man, at Land og Folk skulde se Virkeligheden i Øjnene. Og dette betyder snart – naar Tanken gaar til Storpolitiken – at Danmark maa erkende, at dets Plads er i Tysklands Kølband; det er nu engang Virkeligheden, saaledes som vi geopolitisk er anbragt. Snart betyder det – indrepolitisk – at vi skal erkende Demokratiets Fallit, og at Virkeligheden ikke er den friserede Virkelighed, det liberale Borgerskab tænkte sig. Snart betyder det økonomisk den sorteste Reaktion: at nu skal vi bort fra alt, hvad der hedder Understøttelsespolitik.” S. 12 hedder det med en klassisk kritik af den politiske offentlighed: ”Og denne moderne Propaganda, som vi her hjemme kender fra de politiske Partiers Agitation ved Valgene, ender altid med at gaa i Tjeneste for Uaand, for Penge og Magt.”

¹⁹⁹ Der findes ingen lærebogsdefinition af nationalkonservatismen. Her skal blot henvises til Irving Zeitlin, ”The Conservative Reaction”, i Roberta Garner (ed.) *Social Theory – A Reader*, (Second Edition) Univ. of Toronto Press 2010, s. 16ff. Især på følgende punkter slægtede Hal Koch i september 1940 nationalkonservatismen tæt på: 1) forestillingen om nationen som et skæbnefællesskab, der er større end individet. Nationen er en virkelighed, som ikke kan vælges fra, og det er den enkeltes pligt at erkende denne virkelighed. 2) Nationen er en historisk størrelse, hvor den nuværende generation er forpligtet af foregående generationer af hensyn til de kommende. 3.) Nationen er sprog og ånd. Her kunne Hal Koch trække på Grundtvigs opfattelse af sproget, modersmålet og Det levende Ord. 4) Nationen som tilhørende en skabelsesorden. Hal Koch advarede mod at sammenblande kristendom og nationalisme, men pegede i samme åndedrag på, at mennesket som skabt væsen og kristen er forpligtet af den under pkt. 1 nævnte virkelighed.

²⁰⁰ I et interview med Henrik Nissen og Henning Poulsen fra 1960 fortalte Hal Koch om efteråret 1940: ”Min stillingtagen er jo også baseret på, at jeg ikke selv er national og aldrig har kunnet lide nationalisme. Det hænger sammen med mine venstreorienterede synspunkter.” Beretninger vedr. Dansk Ungdomssamvirke og De Ældres Råd, Hal Koch, s. 3, DU's arkiv, RA.

Idet han gjorde Grundtvig til sit forbillede, åbnede han også for, at denne dagsorden kunne knyttes til kirke og kristendom. For ham var kirken dansk og danskheden kristen. Han var opmærksom på, at der fra et teologisk standpunkt bestod den fare, at han deificerede nationen, sådan som han tidligere havde advaret mod at deificere staten. Han var også opmærksom på, at der fra et politisk standpunkt var fare for nazificering, men det var ikke hans hovederinde at advare mod disse risici, og kun i et eneste tilfælde nævnte han ordet demokrati. Hans budskab var en besindelse på kristeligheden og danskheden.²⁰¹

Som jeg har gjort rede for ved flere lejligheder havde Dansk Ungdomssamvirkes tillidsmænd en berettiget forventning om, at Hal Koch repræsenterede denne form for åndelig og kristelig danskhed og det var på dette mandat han blev valgt som formand for repræsentantskabet i DU. Derfor kan det ikke undre, at tillidsmændene i DU blev forbavsede over Hal Kochs politiske programerklæring ved mødet i Studenterforeningen den 20. november 1940.²⁰² Det er Hal Kochs kursskifte, der er forklaringskrævende. Jeg har foreslået, at det ikke mindst skyldtes et brev fra Løgstrup dateret den 10. november.²⁰³

Tine Reeh har ganske rigtigt påpeget, at vores viden om dette møde mest stammer fra sene beretninger med den tilhørende risiko for efterrationaliseringer.²⁰⁴

Hal Koch blev også politisk i den forstand, at han nu havde en stilling, der gav ham en vis organisatorisk indflydelse, og hvorfra han kom i forbindelse med de valgte politikere på Slotsholmen. Men hvori bestod egentlig hans omvending til det politiske? Noget ordret referat foreligger ikke af hans tale den 20. november. Den første dokumentation for, at han holdt den nationale vækkelse ude i strakt

²⁰¹ Henrik Nissen og Henning Poulsen havde sans for, at Hal Kochs synspunkt i september 1940 var nationalt, men samtidig lagde de mest vægt – antagelig under indtryk af, at de havde interviewet Hal Koch selv – på de elementer i foredragene, der pegede frem mod det, der blev Hal Kochs politiske stilling i de følgende år. De gengiver ganske vist et par repræsentative citater af foredragene, men i deres sammenfatning af talen i KAF fortolker de den væsentlig mere politisk. I foredraget ”trak han endnu skarpere sin stilling op. Den virkelighed, der nu kaldtes så ofte på, betød snart erkendelse af, at Danmarks plads var i Tysklands kølvand, snart af demokratiets fallit, snart sort reaktion eller heltedyrkelse. [...] Med disse foredrag viste Hal Koch sin indstilling og skabte sig en position i den nationale kamp. Dette dannede baggrunden for, at Poul Hjermand foreslog ham som formand for D.U. Det var i denne forbindelse af den allerstørste betydning, at Hal Koch også utvetydigt havde taget afstand fra genrejserne.” *På dansk friheds grund*, s. 132

²⁰² Kursskiftet har været ret brat. I en kronik i *Kristeligt Dagblad* den 13. nov. om ”De kristelig Ungdomsforeninger og ’Dansk Ungdomssamvirke’”, hvor HK også uddyber DU’s program er der ikke et ord om demokrati eller politisering.

²⁰³ Jes Fabricius Møller, *Hal Koch*, s. 103. Måske er der en direkte sammenhæng mellem dette brev og det forhold, at Hal Koch den 8. november 1940 talte for det 54. delegeretmøde i De samvirkende Landboforeninger i Fyns Stift under overskriften ”Fædrenes Daad – Nutidens Krav”. Annonceret i *Ærø Avis* 6. nov. 1940. Jf. Nissen og Poulsen s. 135

²⁰⁴ Reeh s. 483, jf. Nissen og Poulsen, *På dansk friheds grund*, s. 138. I Johannes Frandsens arkiv, RA, Materiale vedr. De Ældres Råd, Dansk Ungdomssamvirke, findes sædvanligvis fyldige mødereferater fra sommeren 1940 og frem. Referatet af mødet den 20. november lyder i sin helhed: ”Der førtes Forhandling, indledt af Hal Koch, om Retningslinierne for D.U.’s Arbejde i Fremtiden.” Man må formode at der er en rigtig god grund til, at netop dette referat er så kortfattet, og den er antagelig, at mødet har været for konfliktfyldt til, at det har været hensigtsmæssigt at udstille denne konflikt yderligere.

arm er en artikel, som han skrev til ugebladet *Hjemmet* i december, hvor han til indledning kommenterede den ”Bølge af Danskhed”, som havde dannet mode:

”Mod dens Værdi kan man [...] være højst uenig, og der har allerede rejst sig adskillige advarende Røster: det er kun en Stemning og et Følelsesbrus, der vil vejres bort med Vinden, og Reaktionen, som følger bagefter, kan snart blive farlig. Der er ved at gå Mode i Danskhed, saa at vi alle enten skal holde eller høre Foredrag om vor danske Arv i 1000 Aar, og hvad det nu alt sammen hedder.”

Han indrømmede, at stemning og flygtige følelser ikke var nogen sikker grund at bygge på, men anvendt rigtigt kunne stemning bruges til at levendegøre, hvad der var vigtigt:

”Saaledes med den danske Stemning. Den har sine Rødder dybt fæstet i Virkeligheden: at vi er danske. Den skal ikke skabe Danskheden, den skal kun tjene til at kalde den eksisterende Danskhed frem i Sindet og saaledes gøre den handlekraftig.”²⁰⁵

I et notat til nationalbankdirektør Bramsnæs dateret 23. december 1940 fremhævede Hal Koch også den nationale bølge, og at det nationale skulle vækkes, hvor det ikke fandtes, og styrkes, hvor det fandtes, men fandt også, at den ”offentlige Kapital, som ligger i en saadan Bølge” skulle udnyttes.

”Ellers kan den meget nemt ebbe ud eller ende i Nazisme.” Og han fortsatte:

”D.U.s Opgave er at politisere Ungdommen. Ordet betyder da: at vække Interesse og Kendskab til staten og det offentlige Liv, saaledes at Ansvarsfølelsen vækkes – og den er f.T. ikke svær at vække. En saadan Politisering og ansvarsfølelse i hvert Fald hos Befolkningens bedste Mænd maa dog være den eneste Forudsætning, hvorunder Folkestyre kan give Mening. Førhen var der i hvert Fald i akademiske Kredse en stærk Tilbøjelighed til at betragte Politik som en mindreværdig Beskæftigelse og i det hele taget ikke interessere sig for den offentlige Sag [...]. Fortsættes denne Udvikling, er vi modne til

²⁰⁵ Hal Koch, ”Grundtvig og Danskheden”, *Hjemmet* nr. 51, 1940. I et brev dateret den 15. nov. 1940 skrev Mette Olsen, Tved, der var af radikal observans, til sin gamle ven, præsten Laurs Bentzen (Serup-Lemming), om den nationale vækkelse: ”For Resten er det vældigt, som der er kommet Fart i den nationale Vækkelse herhjemme for Tiden, og det ikke blot paa Overfladen. Man mærker det paa sig selv – ofte næsten med Forskrækkelse. For de varme Følelser for Danmark, som vel de fleste af os altid har haft paa Bunden af vort Sind, og som nu bryder saa stærkt frem gennem Angsten for at miste det, vi har kært – de skulde dog nødvendigvis resultere i Had mod dem paa den anden Side af vor Landegrænse, men det er vanskeligt at holde den Følelse nede, efterat de har overskredet vor Grænse og ligger med Albuerne ind over vort Bord og tynger med Kolossens umaadelige Vægt, tynger vort Sind ind i andre Baner end de tilvante og gør det svært for os at holde Balancen.” (I privateje, venligt meddelt af Ole Thomsen) Se i øvrigt Palle Roslyng Jensen, *Danskerne og besættelsen*, Gads Forlag 2007, s. 113ff.

Banditstyre, enten det bliver demokratisk eller diktatorisk. Heroverfor er Kravet: at vække Interesse og Ansvar som Borgere hos de bedste af Ungdommen, som skal bære Fremtiden videre.”²⁰⁶

Det er interessant, at begrebet Folkestyre her anvendtes entydigt positivt, men det gælder ikke begrebet demokrati. Det centrale er ”det offentlige Liv” eller ”den offentlige Sag”, der må være Hal Kochs oversættelse af *Res Publica*.²⁰⁷ I overensstemmelse med den klassiske samfundslære, som han havde stiftet bekendtskab med hos bl.a. Aristoteles var et demokrati eller et diktatur ikke i sig selv godt eller ondt, og derfor kunne et ”Banditstyre” tage form som enten et demokrati eller et diktatur.²⁰⁸

Få dage senere offentliggjorde Hal Koch en kronik i Socialdemokraten, hvori han uddybede, hvad han forstod ved folkestyre. I en næsten direkte kritik af de nazistiske og krypto-nazistiske forslag om at skabe en enhedsorganisation for al ungdom fremhævede Hal Koch kvaliteten ved, at D.U. blot var en paraplyorganisation – ”et Samvirke” - for mange forskellige foreninger ”af politisk, kulturel, sportslig Karakter.” En plan om at slå disse foreninger sammen betragtede Hal Koch som forkastelig, fordi det ville betyde ”et Forsøg paa at ensrette dansk Ungdom og saaledes undergrave det frie Folkestyre, som fra ældgammel Tid hører med til dansk Tradition, og som vi i Øjeblikket betragter som et af vore kosteligste Klenodier og et vigtigt Værn i Kampen for Danskhedens Bevarelse.”

Folkestyret var altså et kosteligt klenodie, men dets berettigelse var ikke mindst, at det tjente til ”Danskhedens Bevarelse”. Hal Koch fortsatte med at understrege, at målet for D.U. var ”et stadig bedre, men stadig frit Folkestyre, ikke et ensrettet Diktatur”. Indholdet i et folkestyre var for Hal Koch netop denne uenighed, fordi danskerne nu engang er ”lidet egnede til at staa paa Række og Geled og have de samme Tanker og de samme Meninger.” D.U. byggede på uenighed og ikke enighed:

”Vi vedgaar altsaa aabent, at vi ikke er enige. Derimod er vi eet. Og dette er ikke en daarlig Aandrigthed eller et Forsøg paa at knibe uden om Sagen. Det er derimod en Konstatering af, hvad Begivenhederne omkring d. 9. April har betydet for os. At vi er eet vil sige, at vi uhjælpeligt nede fra er bundet sammen, stillet ind under det samme Ansvar, drevet frem af den samme Kærlighed til Land og Folk, som har trælbundet vore Hjerter. Dette er ikke noget nyt: thi det beror paa, at vi er rundet af samme Rod og Stamme, hvor forskellige vi saa end ellers er og maa være”

²⁰⁶ Notat til Bramsnæs, HK's arkiv, hvor det også hedder, at D.U.s opgave er ”at forberede Ungdommen til et stadig bedre Folkestyre”.

²⁰⁷ Ove Korsgaard, *Kampen om Folket*, s. 451.

²⁰⁸ Mogens Herman Hansen, *Demokratiets historie fra oldtid til nutid*, Museum Tusculanum 2012, s. 28. Se også Mogens Herman Hansen, *Det athenske demokrati – og vores*, Museum Tusculanum 2005, s. 81ff.

Det vil altså sige, at når den politiske uenighed ikke virkede splittende, skyldtes det, at det nationale – her formuleret med den stærke træ-metafor igen – udgjorde en ramme, inden for hvilken den politiske uenighed og forskellighed kunne udspille sig. ”Kun løs er al fremmed Tale”, skrev Hal Koch med et citat af Grundtvig²⁰⁹: ”det vil ikke sige, at den i sig selv er løsagtigt, men at den bliver det, naar danske Mænd vil gebærde sig som om de var franske eller engelske eller tyske.”²¹⁰

Det politiske

Udviklingen i Hal Kochs bekendelse til det politiske og demokratiske, i hvert fald programmatisk, kan fra og med januar 1941 følges gennem hans jævnlige bidrag til DU's tidsskrift *Lederbladet*. I bladets første nummer understregede Hal Koch, at DU er ”det ydre Udtryk for den Virkelighed, at naar Striden hedder Danmark, da staar vi alle sammen, Side om Side.” Her finder man det samme argument som i september året før, at det nationale ikke er et spørgsmål om et valg, men om skæbne, fordi ”det, som binder os, den Rod, hvoraf vi er runden, den Stamme, vi drager Næring af, hedder Danmark, dansk Historie og Sprog, dansk Sind og Kultur.”²¹¹

Først dernæst fremhævede Hal Koch, at arbejdet skulle foregå inden for rammerne af folkestyret, på dansk friheds grund, idet han gentog, at DU

”er en ydre Tilkendegivelse af den Virkelighed, som binder os: vor fælles Rod, at Dansk Ungdomssamvirke er et Arbejde paa at vække Folket til en levende Bevidsthed om denne Virkelighed, saa at den former Sindet, staalsætter Viljen, skaber Daaden og at Dansk Ungdomssamvirke vil bygge paa dansk Friheds Grund.”²¹²

Den følgende måned fortsatte Hal Koch med at understrege, at DU's arbejde handlede om at ”vække Kærligheden til Land og Konge, Folk og Sprog og gøre den nationale, folkelige Bevidsthed levende”, men med det forbehold, ”at Alsang og Stemning ikke er nok. Stemningen, som den er vakt og fremdeles vækkes, er en uhyre Værdi, men den skal bruges, den skal omsættes i Handling, den skal frugtbares for Fremtiden.”²¹³:

²⁰⁹ Modersmål er vort hjertesprog,/ kun løs er al fremmed tale,/ det alene i mund og bog/ kan vække et folk at dvale./ Sødt i lyst og sødt i nød/ sødt i liv og sødt i død,/ sødt i eftermælet!” Højskolesangbogen (18. udg.) nr. 152 Fra digtet ”Moders Navn er en himmelsk Lyd”, ifølge traditionen digtet julenat 1837 i glæde over ophævelse af forhåndscensuren over Grundtvig.

²¹⁰ Hal Koch, ”Dansk Ungdomssamvirke og den 9. April”, *Social-Demokraten* 27. dec. 1940.

²¹¹ *Lederbladet* nr. 1, 1941, s. 3.

²¹² *Lederbladet* nr. 1, 1941, s. 4.

²¹³ *Lederbladet* nr. 2, 1941, s. 3.

”D.U. skal og maa se det som sin Opgave at give dansk Ungdom den Opdragelse, som et frit paa Folkestyre grundet Samfund kræver. Det vil først og fremmest sige, at Stemning og Følelse omsættes i *aktiv Interesse og bevidst Ansvarsfølelse over for det offentlige*. Vi maa ikke for nogen Pris bidrage til at svække den politiske Interesse taget i Ordets egentlige Forstand: Interessen for den offentlige Sag.”²¹⁴

Ved repræsentantskabsmødet i april 1941 trak Hal Koch stadig på den nationale historie, men nu var vægtningen tydelig forskudt i folkestyrets retning, forstået på den måde, at folkestyret som ”Nerven i vort Folkeliv” skulle forstås som understøttet af traditionen:

”der er kun én Ting, vi er enige om: vort Land skal bygges paa *dansk Friheds Grund*. Det er fra Arilds Tid Nerven i vort Folkeliv. Ingen enkelt Gruppe, intet enkelt Parti har Patent paa Sandhed og Ret; kun gennem den fri Brydning og Kamp naar vi frem derimod.”²¹⁵

DANSK I TUSIND AAR

Uundværlig Grundbog

Partipris til Studiekredse

En Række Grundforhold i Danmarks Historie behandlet af kyndige Fagfolk under Redaktion af Højskoleforstander C. P. O. Christiansen

„Til Studiekredsbrug er Bogen først og fremmest velegnet for saadanne Kredse, der tidligere har beskæftiget sig med Studiekredsarbejde, og særlig vil den være velegnet for Kredse af Ledere. De vil i den finde meget Arbejds materiale.“ *„Lederbladet“*

„Særlig læseværdig og skrevet med Flugt, Fantasi og Respekt for Kendtegensingerne.“ *„Aalborg Stiftstidende“*

„En uvurderlig Rigdomskilde og tillige et udmærket Grundlag for Studiekredsene.“ *„Jura Ansattidende“*

„En Arbejdsbog med mange Fortrin.“ *„Nationaltidende“*

Pris: 7.50, indb. 8.75, i Vælskind 12.75

Partipris til Studie- og Lederkredse 25 Eks. 150 Kr.

Til Efterretning efterfølges denne Bog af NORDISK I TUSIND AAR

P. HAASE & SØNS FORLAG

Announce i *Lederbladet* nr. 6, 1941. Hal Koch lagde fra og med december 1940 let afstand til ”*Danmark i Tusind Aar* og hvad det nu alt sammen hedder”, men ikke mere end at en bog med en tilsvarende titel kunne markedsføres som grundbog for DU’s studiekredse.

I juni måned gentog Hal Koch denne argumentation, hvor fædrelandets eller folkets historie – stadig udtrykt som ”vor Stamme” – kunne bruges som argument for folkestyret:

²¹⁴ *Lederbladet* nr. 2, 1941, s. 7.

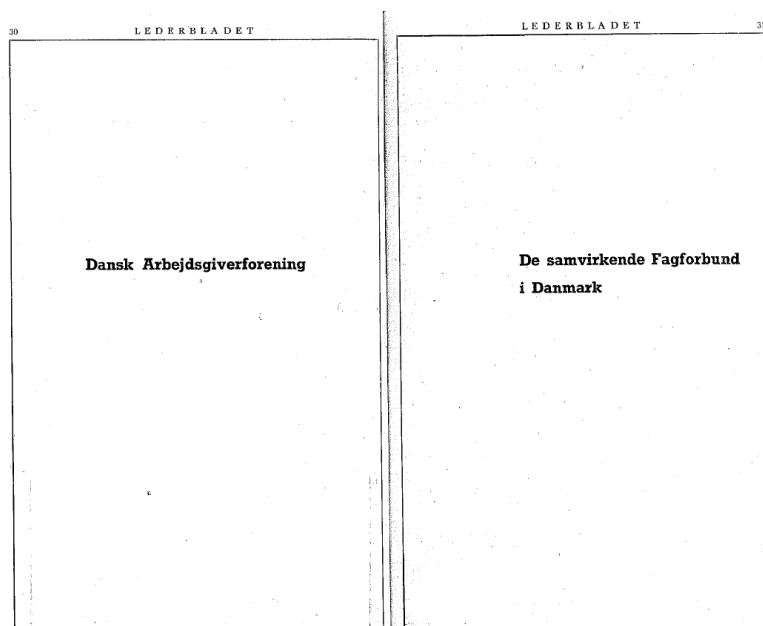
²¹⁵ *Lederbladet* nr. 5, 1941, s. 5. Tale den 20. april 1941. I en opsummering af DU’s arbejde i forbindelse med repræsentantskabsmødet i maj året efter skrev referenten om mødet i april 1941, at ”Diskussionen væsentligst samledes om Professor Kochs Tale om ”Borger i Danmark”, hvori Professoren udviklede de Synspunkter om vort folkelige, nationale Fællesskab og lagde den Linie an, man senere kunde spore over alt, baade i vort Arbejde og og uden for vort Arbejde, i Pressen, paa Rigsdagen, i Radioen. Det gik jo i Virkeligheden saadan i 1941, at der næppe om politiske eller nationale Emner kunde skrives en Artikel eller holdes en Tale, uden at den indeholdt Kærnen af det, der var blevet fremhævet herfra om Ungdommens Forpligtelser overfor det folkestyrede Danmark.” *Lederbladet* nr. 5 1942, s. 126.

”I Danmark har det – saa langt vi kan følge vor Stamme tilbage – været saaledes, at alle Mænd frit mødte paa Ting for at give Loven, fælde Retten og tage Vare om deres egne Sager. Og kun hvor denne Frihed og dette folkelige Styre blev holdt i Ære og Hævd har det groet.”²¹⁶

Fra i december 1940 at have formuleret sig positivt om folkestyret, *fordi* det understøttede den nationale selvstændighed, blev det stadig tydeligere, at han efterhånden tillagde det politiske en stadig mere selvstændig værdi, mens det nationale blev inddraget som argument eller som middel til at forstå samfundet, for gennem ”Kærlighed og Kendskab til Fortiden skabes der baade Ansvarsfølelse og Tillid til Fremtiden.”²¹⁷

Et andet middel var at følge Kristus:

”Personligt er der for mig ikke Tvivl om, at den Fællesskabets Aand, som kræves, bedst læres, hvor man vandrer Livet i hans Følge, som for Alvor ikke søgte sit eget, men gav sit Liv for sine Venner og var iblandt os som den, der tjente. Mindre kan nemlig ikke gøre det. Kravet er et Krav om ikke at søge sit eget, men at tjene Næsten, og Næsten møder vi nu engang i det Fællesskab, hvori vi er sat; der er ikke meget ved den Kristendom, som ikke fører ind i en saadan Tjeneste.”²¹⁸

To helsidesannoncer for henholdsvis arbejdsgiverforeningen og de samvirkende Fagforbund Demonstrativt sat op over for hinanden som udtryk for modsætningernes samdrægtige vilje til at bidrage, her fra Lederbladet nr. 9, 1941.

²¹⁶ *Lederbladet* nr. 6, 1941, s. 3. I samme nr. annonceres der for en grundbog til studiekredsarbejdet med titlen *Dansk i tusind Aar* fra P.Haase og Søns Forlag.

²¹⁷ *Lederbladet* nr. 6, 1941, s. 6.

²¹⁸ *Lederbladet* nr. 6, 1941, s. 6.

Hal Koch anvendte stadig ikke ordet demokrati, men folkestyre.²¹⁹ Spørgsmålet er, hvor meget man skal lægge i denne forskel på dette tidspunkt. Hans program blev udlagt som et program for demokrati som f.eks. i en omtale i Silkeborg Avis i september 1941 af Ungdomssamvirkets materiale til studiekredsbrug:

”Hovedvægten i den kommende Tids Arbejde skal lægges paa at bibringe Ungdommen Medborgerkundskab ud fra den Betragtning, som Formanden for D.U.s Repræsentantskab, Professor Hal Koch, Gang paa Gang har understreget, at hele vor demokratiske Samfundsordning er bygget paa, at hver enkelt Borger har en levende Forstaaelse af sin Plads i Samfund og Folk, en aktiv ansvarsbevidst Indstilling overfor alt, hvad der foregaar. Man vil gøre Ungdommen klar ikke blot over Rettigheder i Samfundet, men ogsaa over hvilke Pligter, der hviler paa den, som vil gøre sig værdig til borgerlige Rettigheder.”²²⁰

Hal Koch turnerede også med et foredrag om Valdemarerne, hvor han drog tydelige paralleller mellem øjeblikkets udfordringer og Danmark i Middelalderen. Samtidig med at DU udsendte sit materiale til vinterens studiekredse 1941-42 holdt Hal Koch et foredrag i Slagelse for 500 tilhørere om Valdemarerne. Et lokalt dagblads referat sluttede således:

”Professor Hal Koch sluttede med at sige, at Danmark ikke er nogen Brugsforening, man kan melde sig ud af, fordi Udbyttet er for lille. Det gælder i dybeste Forstand om det danske Folks Aand og Karakter. Vi kan ikke leve af fremmede Magters Sejre og Nederlag, men kun, hvis vi selv duer som Folk. Giver vi op paa Forhaand, underskriver vi vor egen Dødsdom.”²²¹

Det var det samme motiv som i september året før: Danmark og det danske var ikke en værdi, man kunne vælge til eller fra, ikke et tilhørsforhold baseret på en kalkule, men en realitet, man måtte besinde sig på.²²²

Foredraget var også bundet op på forestillingen om, at det middelalderlige kongedømme var legitimeret af et folkeligt mandat, så der var en kobling mellem Hal Kochs historiebrug og den stadig stærkere understregning af folkestyret som det bærende element i hans program. Men referencen til

²¹⁹ Se også D.s.U.s landsformand og landssekretær i D.U. Poul Hansens programerklæring for D.s.U.s engagement for ”Danskhed og Folkestyre” i *Lederbladet* nr. 8 1941, s. 3.

²²⁰ *Silkeborg Avis* 2. sept. 1941 i anledning af, at DU havde fremlagt program og materiale for vinterens studiekredsarbejde.

²²¹ *Soro Amts Dagblad* 3. sept. 1941.

²²² Denne udlægning står i et interessant modsætningsforhold til de synspunkter, som Hal Koch selv gav udtryk for i breve over for Løgstrup blot nogle få måneder senere. Se J.F. Møller ”Afgørelsen og beregningen ” i David Bugge og Michael Schelde (red.) *Livtag med Grundtvig og Løgstrup*, Aarhus: Klim 2017, s. 118. Afgørende for denne forskel var antagelig først og fremmest, at Hal Koch i forbindelse med Danmarks tilslutning til Anti-kominternpagten i november 1941 for alvor blev trukket ind i samarbejdspolitikken magnetfelt, fordi DU i praksis tog det på sig at forsvare denne beslutning.

Middelalderen kunne samtidig tolkes ind i national forståelsesramme, der ikke nødvendigvis inddrog folkestyre eller demokrati. Hverken demokrater eller nationalkonservative ville føle sig frastødt af fortællingen om den oprindelige frihed i Norden, fordi det nationalt historiske og liberale konvergerer i denne fortælling.

I januar 1942 føjedes et element til Hal Kochs støtte til folkestyret, idet det eksplicit kom til at handle om det eksisterende folkestyre, det vil sige regeringen og de samarbejdende partier i direkte konfrontation med de kræfter, der ikke repræsenterede det danske folk og som ønskede at udnytte situationen til at gå egne veje. Hal Koch vendte sig i den forbindelse direkte mod de danske nazisters ønske om at føre en aktiv anti-jødisk politik. Det ville, mente han, være en knægtelse af ”Sandhed og Ret”. Nu drejede det sig om ”Ret og Frihed for dansk Folkeliv”.²²³ Samtidig understregede han, at D.U. ikke ønskede at vække had til tyskerne. Det nationale skulle ikke være en platform for et nationalt modsætningsforhold.²²⁴

Tilknytningen til det eksisterende folkestyre blev understreget, idet Hal Koch bragte en vending i anvendelse, som på en interessant måde definerede den forståelse af folkestyret, som var blevet udviklet på Christiansborg som en funktion af, hvordan det i praksis foregik. Der var ikke tale om en direkte bekendelse til det parlamentariske demokrati, men heller ikke en afsværgelse af det. Med et udtryk, der oprindeligt var skabt af den konservative Ole Bjørn Kraft, talte Hal Koch om ”Forfatningens tre Grundpiller Kongemagten, Regeringen og Rigsdagen”.²²⁵ Med inddragelse af kongen som en del af det danske styre kunne dette udtryk også rumme den nationale stemning, der havde Christian X som et af sine centrale omdrejningspunkter.²²⁶

I et samtidigt foredrag i Studenterforeningen i København inddrog han Grundtvig i argumentet for at gøre sin borgerpligt, her gengivet i et avisreferat:

²²³ *Lederbladet* nr. 1, 1942, s. 4.

²²⁴ Det var denne lederartikel, der førte til, at HK blev skydeskive for den nazistiske presse i Danmark og gav anledning til, at han i regeringen og blandt tyske embedsmænd omtaltes som en af flere ”Urostiftere” og ”Hetzere” i de første måneder af 1942 og igen i august og oktober samme år. Se J.F. Møller s. 129ff og endvidere John T. Lauridsen og Joachim Lund, *Samarbejdets mand*, Historika 2015, bd. 2, s. 127 og s. 333 og s. 423. Se også bd. 3 s. 49.

²²⁵ *Lederbladet* nr. 1, 1942, s. 3. Det blev første gang anvendt under finanslovsforhandlingerne året før, idet statsminister Stauning greb det i luften: ”Som det ærede Medlem Hr. Ole Bjørn Kraft har udtalt, er det Kongen, Regeringen og Folkerepræsentationen, der giver Treklngen i vor Forfatning. Disse tre Elementer maa virke sammen, og naar det sker, staar man paa Forfatningens Grund.” *Rigsdagstidende, Folketinget*, 1940–41, sp. 561. O. B. Krafts oprindelige indlæg, som Stauning citerer, se sp. 477. Spørgsmålet om monarkens stilling i forfatningen frem til og med den tyske besættelse har jeg behandlet i ”Det indskrænkede monarki og teorien om statsmagtens ligevægt”, (norsk) *Historisk Tidsskrift* 2014/4. Se især s.564. Formuleringen genfindes i Hal Koch, *Dagen og Vejen*, Westermann 1942, s. 11 og s. 71, ved repræsentantskabsmoderne i maj og oktober 1942, *Lederbladet* nr. 5 og nr .11, 1942, s. 128 og s. 314, og i Hal Koch, ”Hoveder eller Høveder”, *Lederbladet* nr. 1, 1943, s. 3.

²²⁶ J. F. Møller, ”Aristokrati, meritokrati og monarki – Slægten Scavenius og kongemagten 1843-1943” i Lars Bisgaard og Mogens Kragssig Jensen (red.), *Adel – den danske adel efter 1849*, Gads Forlag 2015, se især s. 186-189.

”Hal Koch omtalte i denne Forbindelse Grundtvigs Opfattelse af disse Ting og hans Krav om, at netop den Unge skulde lære at forstaa sin Stilling som Menneske, som Borger og som Led af sit Folk. Vejen skulde gaa gennem Tilegnelse af Fædrelandets Historie og Samfundslære, men Maalet var naturligvis Karakterdannelse. Saadan vendte ogsaa Hal Koch som saa mange andre, der tænker Tidens Vilkaar igennem, tilbage til Grundtvig. Ogsaa i dette Spørgsmaal saa Danmarks store Seer det vigtige, fordi han forstod Folkelivets Helhed.”²²⁷

I marts 1942 skrev Hal Koch en leder til Lederbladet over temaet kulturel og politisk samling. Pointen var, at det kulturelle ikke var det samlende. Det var derimod det politiske:

”Det betyder omtrent ”Det borgerlige” eller det ”folkelige”, og Ordet udtrykker den ubestridelige Kendsgerning, at vi nu engang er sat her sammen og skal finde ud af at ordne forholdene os imellem paa den ene eller den anden Maade, og at det er os, som skal ordne dem, ikke nogen andre udefra, heller ikke en lille Gruppe, der ønsker at optræde som ”statsbærende” Parti eller, hvad man nu har fundet paa af mærkelige Udtryk. Her er virkelig noget, som knytter os sammen paa en saadan Maade, at ingen af os kan melde Hus forbi, om vi da ikke vil gaa i fremmed Magts Tjeneste eller ønske, at det ikke skal være Landets egne Børn, som tager deres egen Sag i egen Haand, fordi de er i Stand til at handle paa eget Æventyr og Risiko”.²²⁸

Hal Kochs prosa er her kendetegnet ved at være uden megen patos. Teksten giver et pragmatisk, nærmest praktisk indtryk. Som et andet markant træk er lederen uden direkte referencer til danskheden.²²⁹ Det betyder imidlertid ikke, at danskheden var ude af billedet. Den forblev rammen om billedet, om man så kan sige.

Den er erstattet af et ”vi”, der underforstår et kollektiv, der ikke kan forstås som andet end det nationale, og dette ”vi” er stadig en skæbne, forstået således at ”vi nu engang er sat her sammen”. Dette ”her” er et udtryk for det dennesidige liv her på jorden, men der er ingen tvivl om, at Koch havde et særligt udsnit af jordoverfladen i tankerne, nemlig Danmark.

²²⁷ *Hejmdal* 24. februar 1942 under overskriften ”Et folkeligt Styre faaes ikke til halv Takst”. Reportagen indledtes med følgende karakteristik af Hal Koch som taler: ”Professor Hal Koch er vist en af de Mænd, der stærkest taler med Tidens Stemme og tænker dens Tanker renest. Han har haft en lykkelig Evne til at formulere de Problemer i Ord, som mange gaar og tumler med uden at finde Løsning paa, fordi en svunden Tids Forestillinger binder dem fast i en opgivet Logik. Paa mange Maader er det en Afklædningsproces, Professoren foretager, han fjerner alt det ydre, fejer Kulisser bort og viser os Tingenes indre Kerne og peger paa den dybere Sammenhæng i de Opgaver, vi er stillet overfor.” I almindelig omtale blev Hal Koch kategoriseret som grundtvigianer på dette tidspunkt. John T. Lauridsen og Joachim Lund, *Samarbejdets mand*, Historika 2015, bd. 2 s. 48.

²²⁸ *Lederbladet* nr. 3, 1942, s. 60.

²²⁹ Et andet markant træk er det fortsatte fravær af ordet ”demokrati”. Det blev derimod ikke overraskende anvendt af førnævnte Poul Hansen, på dette tidspunkt forstander for Esbjerg Arbejderhøjskole i et indlæg i samme nr. med overskriften ”Dansk Demokrati”. *Lederbladet* nr. 3, 1942, s. 63.

”Det kulturelle”, som ifølge Hal Koch skilte danskerne, var altså ikke det nationale selv. Danmark var stadig den selvfølgelige ramme om hans politiske projekt. Man kunne godt undgå denne skæbne og melde sig ud af dette ”vi” ved at gå i fremmed tjeneste (eller blive nazist), men så havde man også sat fællesskabet over styr.²³⁰

I sommeren 1942 udsendte Hal Koch den lille bog *Lidt af Hvert*, der samlede op på de temaer, der var slået an i artiklerne til *Lederbladet* og andre steder i de forløbne knap to år. Bogens ærinde var at beskrive ungdomssamvirkets tilblivelse og formål, og han gjorde det med samme lette distance til fænomenerne ”Stemning og Følelse”²³¹, som han havde gjort det f.eks. i artiklen til *Hjemmet* i december 1940, samtidig med, at han understregede værdien og betydningen af stemninger og følelser for bevidstheden om tilknytningen til folket som en given virkelighed:

”At det at høre sammen i et Folk er en Realitet. At vi ikke lever vort eget Liv paa hver sin lille grønne Ø eller i hver sin Lejlighed med to Værelser og Kammer, men at vi uhjælpeligt hører sammen. At der i selve det folkelige Fællesskab ligger noget, man ikke kan løbe fra. Kan gerne være, at det mest blev Stemninger, men hvem ved, hvad der kan vokse ud af disse Stemninger. Noget er dog naaet, hvor det lykkes at aabne Menneskers Øjne for det, som faktisk er Livets Grundvilkaar, at vi ikke er alene, men er sat her sammen og henvist til hinanden.”²³²

Men hvori skulle da samlingen om dette grundvilkår bestå? spurgte Hal Koch. Som svar gentog han pointen fra lederartiklen i *Lederbladet* i marts måned om at det kulturelle, der splitter, og det politiske, der samler, fordi det udtrykker det princip ”at vi nu engang er sat her sammen og skal og maa finde ud af at ordne vores Forhold os imellem paa en anstændig Maade”.²³³

I det følgende kapitel trak Hal Koch trådene for de principper om frihed og ret, som han fandt grundlæggende, tilbage længe før det 19. århundredes liberalisme og den franske revolution, for ”her i Landet er Forstaaelse af Frihed og Ret saa gammel som det danske Folk selv, urgammel, nordisk

²³⁰ Det forholder sig altså ikke således som Ove Korsgaard har anført, at Hal Koch skelnede mellem det politiske i demokratisk forstand og det kulturelle i national forstand. Ove Korsgaard, ”Hal Koch. En grundtvigianer i republikansk klædedragt”, i Korsgaard (red.) *Poetiske Demokrati*, Gad 2001, s. 65. Sml. Reeh note 1068, hvor det er lidt uklart, hvor vidt hun tilslutter sig Korsgaards konklusion eller ej. I 1942 forblev det nationale en del af Hal Kochs forestilling om kulturen og især om folkestyret, ikke mindst så længe han kobede til et grundtvigsk folkelighedsbegreb. Kultur var ikke *identisk* med det nationale eller folkestyret, men det er klart, at HK opfattede det nationale fællesskab som den naturlige ramme om de kulturelle forskelligheder og de politiske uenigheder. Idet man trådte ud af det nationale fællesskab, forlod man også det politiske.

²³¹ *Dagen og Vejen*, s. 10.

²³² *Dagen og Vejen*, s. 13.

²³³ *Dagen og Vejen*, s. 18. HK's kursivering. S. 19 gentages pointen. ”Dette Fællesskab er en Kendsgerning”. Den flere gange forekommende formulering ’at være sat her sammen’ gentages i talen til Krogerups indvielse, *Højskolebladet* nr. 49, 1946, s. 575.

Fællesarv.”²³⁴ Hal Koch mente – som de fleste af sine samtidige – at Danmark og/eller Norden oprindeligt var et samfund af frie bønder, der mødtes på tinge for at handle indbyrdes sager af, og at det var en tradition eller ånd, der levede videre i det 19. århundredes bonde- og frihedsbevægelser og udfoldede sig i folkestyret.²³⁵ Med særlig vægt på enevældens fald i 1849 gav Hal Koch en hurtig skitse af, hvordan Danmarkshistorien kunne forstås som det frie og myndige folks, bøndernes og arbejderne historie båret oppe af ”Troen paa Retten, Friheden og det folkelige Liv.”²³⁶

Den opgave at sikre retten og frihedens fortsatte eksistens var ifølge Hal Koch ikke et spørgsmål om lovgivning eller regering. ”*De lever kun eet Sted, nemlig i Menneskehjertet.*”²³⁷ I logisk forlængelse heraf fortsatte han med at identificere demokratiets krise²³⁸, som han også havde berørt kort i september 1940, som en ”Opdragelseskrise”²³⁹.

”Folkestyret er *ikke et politisk System, men en Form for menneskeligt Fællesliv*, og dets inderste Kærne er selve den Vækkelse, Oplysning og Opdragelse, som alene kan forvandle Folkets Medlemmer til voksne Borgere”.²⁴⁰

I det følgende kapitel fremhævede Hal Koch, hvorledes Sovjetunionen, Italien og Tyskland havde haft held med at mobilisere ungdommen for staten.²⁴¹ Han mente, at et tilsvarende arbejde i folkestyrets ånd og med Grundtvig og folkehøjskolerne som forbillede forestod i Danmark i form af en ”borgerlig Konfirmation”, således at enhver ung ”skulde være i Stand til at *gøre Rede for sin Stilling som Menneske, som Borger i Samfundet og som Led af det danske Folk, og at han i det mindste skal vide, hvilke Veje, man maa gaa for at*

²³⁴ *Dagen og Vejen*, s. 21. I 1946 mente Svend Ranulf i en analyse af *Dagen og Vejen* fra 1942, at Hal Koch - ”en udmærket Videnskabsmand og ved Siden deraf en af Demokratiets bedste Forkæmpere og Nationalsocialismens mest energiske Modstandere i Danmark” – med formuleringer som disse repræsenterede en forestilling om nationen og nationalkarakteren, som ”indtager en central Plads i selve den nationalsocialistiske Verdensanskuelse”. Svend Ranulf, *Socialvidenskabelig Metodelære*, Kbh. 1946, s. 142. Svend Larsen, ”Svend Ranulfs nazismejagt”, i Sofie Lene Bak m.fl. (red.) *Kildekunst*, Det kongelige Bibliotek 2016, bd. 2, s. 423-439, især s. 429-30.

²³⁵ Folkestyre var stadig i 1942 HK’s foretrukne betegnelse, men han begyndte at bruge Demokrati som synonym eller som selvstændigt, entydigt positivt begreb, f.eks. *Dagen og Vejen* s. 25. Her optræder også for første gang ideen om, at flertallet ikke har ret. Se også s. 40-41.

²³⁶ *Dagen og Vejen*, s. 37.

²³⁷ *Dagen og Vejen*, s. 38.

²³⁸ Jf. ”Virkelighed”, *Lidt af Hvert*, s. 12, hvor der taltes om ”Demokratiets Fallit”.

²³⁹ *Dagen og Vejen*, s. 41.

²⁴⁰ *Dagen og Vejen*, s. 42. I en kritik af propaganda (jf. ”Virkelighed”, sep. 1940, *Lidt af Hvert*, s. 12) havde Hal Koch sammenlignet propagandaens målgruppe med børn. *Dagen og Vejen*, s. 26. Ligeledes s. 42: ”Et levende Folk faas aldrig for halv Takst”, jf. foredrag citeret i *Hejmdal* 24. februar 1942.

²⁴¹ *Dagen og Vejen*, s. 43ff. Med henvisning til Bäumlers *Männerbund*., som han havde anmeldt i 1934.

*gøre sig værdig til de borgerlige Rettigheder, som tildeles en.*²⁴² Det skulle imidlertid ikke være staten, der skulle stå for denne konfirmation, men de folkelige bevægelser.

Til denne ”borgerlige Børnelærdom”²⁴³, som Hal Koch kaldte det med en hentydning til Grundtvigs kristelige ditto, hørte for det første fædrelandets historie, for det andet samfundslære, som Hal Koch ikke blot forstod som forståelse af valgmekanismer, men som ”en Maade at tale ’Samfund’ paa”.²⁴⁴ Det egentlige formål med at studere historie og samfund var for Hal Koch karakteropdragelse.²⁴⁵ Og karakter kunne kun skabes ”ad een Vej, gennem Oplysning”, men oplysning var ikke det samme som kundskaber:

”Oplysning er den Form for Kundskabsmeddelelse, som altid har det som sit Maal at stille Mennesker Ansigt til Ansigt med Virkeligheden, og det vil atter sige deres egen virkelighed”.²⁴⁶

Det kræver, at også den, der underviser, er bundet af virkeligheden, fortsatte Hal Koch, for kun der, hvor man er bundet og forpligtet vokser karakteren. Kristendommen kunne derimod ikke fungere som grundlag for karakterens dannelse eller fællesskabets sikring, mente Hal Koch. ”Gud er ikke her sat i den danske Sags Tjeneste, men han er gjort til Herre over Ret og Uret, til Menneskenes Dommer.”²⁴⁷

Bogen sluttes med et par kapitler om det praktiske arbejde i Ungdomssamvirket. Selv om *Dagen og Vejen* på mange måder blev en opsummering af, hvad Hal Koch havde sagt og skrevet i de forløbne år – flere steder med egentlige verbale sammenfald – markerede den også flere afgørende forskydninger i hans synspunkter.

For det første havde han forladt den nationale patos i sin form. Han anerkendte følelsens den nationale stemnings betydning som drivkraft, men ikke som et formål i sig selv og ikke som et middel, han ville gribe til. For det andet understregede han sit sekulariserede syn på staten og nationen, idet kristendommen og kirken ikke som i september 1940 blev betragtet som integreret med det nationale. For det tredje spillede begreber som borgerskab, frihed og folkestyre en langt mere central rolle end i efteråret 1940, og i enkelte tilfælde brugte han også begrebet demokrati i en positiv betydning.

²⁴² *Dagen og Vejen*, s. 48. Ideen om borgerlig konfirmation stammer oprindeligt fra N.F.S. Grundtvig, ”Er Troen virkelig en Skole-Sag?”, *Nordisk Kirketidende* nr. 5, 1836, udgivet i Georg Christensen og Hal Koch, *N.F.S. Grundtvig. Værker i Udvalg*, 4. bd., Gyldendal 1943, s. 140-144

²⁴³ *Dagen og Vejen*, s. 54.

²⁴⁴ *Dagen og Vejen*, s. 56.

²⁴⁵ HK anvendte ikke ordet dannelse, men i sin omtale af menneskets natur og dennes tugtelse kom han tæt på: ”Jeg gentager: Menneske er ikke noget, man uden videre er; det er noget man bliver”. *Dagen og Vejen*, s. 49.

²⁴⁶ *Dagen og Vejen*, s. 60.

²⁴⁷ *Dagen og Vejen*, s. 63.

Udviklingen i synet på folkestyrets betydning og opgivelsen af den nationale patos betød imidlertid ikke, at Hal Koch havde forladt nationen som den naturlige ramme om det fællesskab, han ønskede at fremme med sin karakteropdragelse. Fællesskabet var et fællesskab inden for fædrelandets – og det er det udtryk, han brugte – rammer, både geografisk og historisk, og det fællesskab, som et menneske som socialt og politisk væsen – som borger – skulle lære at begå sig i, var det folkelige i en eller anden grundtvigsk forstand.

I Ove Korsgaards disputats spiller *Dagen og Vejen* en vigtig rolle, fordi Korsgaard i den ser indledningen til det, han kalder demos-strategien.²⁴⁸ Indtil da, skriver Korsgaard, har ethnos-strategien været fremherskende, det vil sige ”betoningen af sproget som det ’naturlige’ grundlag for socio-politiske sammenslutninger”²⁴⁹ Det er ikke Korsgaards ærinde at skrive Hal Kochs biografi, så Koch bliver et middel til at demonstrere en central pointe i Korsgaards oversigt over demokratiets udviklingshistorie. Set fra et biografisk synspunkt er det imidlertid tydeligt, at Korsgaard i 2004 så helt bort fra udviklingen i Hal Kochs synspunkt 1940-45.²⁵⁰ Dermed overså han også, at Hal Koch i 1940 betjente sig af en næsten helt ren ethnos-strategi for at benytte Korsgaards eget udtryk. Denne ethnos-strategi blev ikke forladt i 1942, fordi Hal Koch stadig lagde vægt på tilhørsforholdet til det danske folk som forudsætning for og element af opdragelsen til borgerskab.

Politiker

I 1942 nærmede Hal Koch sig den nationale demokratiopfattelse, som havde været Socialdemokratiets siden 1934. Socialdemokraterne forstod sig selv som demokratiets egentlige repræsentanter, men forfulgte også en strategi, ifølge hvilken partiet skulle spille sammen med de øvrige partier inden for det nationale parlamentariske system med henblik på at opnå så stor indflydelse på staten som muligt. Det var ikke i første omgang en bekendelse til nationalismen som idé eller princip, men et taktisk eller praktisk overlæg. Nationalstaten udgjorde nu engang rammen om demokratiet, og hvis man ville have indflydelse, skulle det gå ad den vej.²⁵¹ Det gjorde det også muligt at alliere sig med variationer over grundtvigsk folkelighedsforståelse, og fædrelandskærligheden var hos mange socialdemokrater stærk og

²⁴⁸ Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, Gyldendal 2004, s. 449. Om demos-strategien se s. 456ff.

²⁴⁹ Ove Korsgaard ”Statsborgerskab, medborgerskab og identitet” i Korsgaard (red.) *Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse*, DPU’s forlag 2004, s. 23.

²⁵⁰ ”Under krigen havde Hal Koch arbejdet på at udskifte en national-kulturel diskurs med en politisk-demokratisk diskurs. Da Hal Koch i sensommeren 1940 blev spurgt, om han ville være formand for Dansk Ungdomssamvirke, viste det sig til stor overraskelse for alle, at han havde et syn på D.U.s formål, der adskilte sig fra, hvad man forinden var blevet enige om”. Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, Gyldendal 2004, s. 449.

²⁵¹ Hartvig Frisch i 1933 havde anbefalet at opgive internationalismen som strategi og satse på en nationalt eller afgrænset politik i et nordisk samarbejde. Hartvig Frisch ”Nordisk Forord” (1933) i *Pest over Europa*, her efter 4. oplag 1950, s. 12-13. Om Socialdemokratiets politik under Besættelsen se Niels Wium Olesen, ”Tillidskrisen. Socialdemokratisk politik mellem fortid og fremtid 1943-1947” i Dethlefsen og Lundbak (red.) *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, Museum Tusculanum 1998.

åbenlys som f.eks. hos Poul Hansen, der samlede sine tanker om demokrati under den enklest tænkelige overskrift: ”Dansk Demokrati”.²⁵²

Familien Kochs hjem på Tesdorfsvej på Frederiksberg i 1942 umiddelbart efter bombeattentatet og i dag. Samme nat som bomben sprang og blæste hoveddør og de fleste ruder i gavlen ud, mistede familien deres yngste datter pga sygdom. På et tidspunkt er der sat et relief op forestillende en rytter i fuld galop igennem en skov. Det har ikke været muligt at finde ud af, hvem kunstneren eller opdragsgiveren er, men en mulig tolkning er, at motivet er Goethes ”Erlkönig”, der handler om en mand, som rider gennem natten med sit døende barn, og at relieffet er opsat af ægteparret Koch til minde om den døde datter.

²⁵² Poul Hansen, ”Dansk Demokrati”. *Lederbladet* nr. 3, 1942, s. 63: ”Folkestyret er gennem en lang Udvikling blevet intimt forbundet med dansk Væsen”. Samme s. 64.

Hal Koch holdt en lavere profil i offentligheden i tiden efter attentatet mod hjemmet på Frederiksberg i juni 1942. I januar 1943 skrev han til Lederbladet en artikel – ikke en lederartikel, vel at mærke – der indeholdt en kun ganske lidt maskeret kritik af regeringen i almindelighed og Scavenius i særdeleshed.²⁵³ Til gengæld gik han *all in* under valgkampen i foråret samme år, idet han opfordrede til opbakning til de samarbejdende partier. På dette tidspunkt stod Hal Koch på højden af sin betydning og indflydelse. Han var blevet politiker, ikke forstået som partipolitiker, men som fortaler for et bestemt synspunkt, og for det fik han anerkendelse af nogle af de vigtigste politiske aktører.²⁵⁴ Det var imidlertid let for ham at lade dette synspunkt fremstå som et forsvar for demokratiet som sådan, fordi dette synspunkt havde mere end 90 % af vælgerne opbakning.

Han førte valgkamp for de fem samarbejdende partier først og fremmest imod Dansk Samling. Nazister og andre lignende småpartier kunne ignoreres. Jeg har vist, hvordan Hal Koch i denne proces instrumentaliserede demokratiet som ideal i sin kampagne. Han identificerede de samarbejdende partier med demokratiet, med folkestyre og fællesskab, idet han fremhævede, hvordan Dansk Samling på et afgørende tidspunkt havde svigtet at stå vagt ved ”Folkestyrets Fane”.²⁵⁵ Henrik Lundbak har vist, at Dansk Samling i 1943 bekendte sig til det parlamentariske demokrati.²⁵⁶ Det var dog let for Hal Koch at fremhæve Arne Sørensens fortid som anti-parlamentarisk og dermed delegitimere partiet.

Efter hjemkomsten fra interneringen i Horserød fortsatte Hal Koch på sin vis som politiker, idet han aktivt repræsenterede et synspunkt, der kunne identificeres ret præcist partipolitisk. Han måtte derefter gentagende gange benægte, at han tilhørte Socialdemokratiet, men i praksis var han i de følgende ti år for Socialdemokratiet, hvad Mogens Fog var for DKP, for nu at drage en lidt dristig sammenligning. Pointen er, at Hal Koch kunne tjene socialdemokratiske interesser uden at være en del af partiet.²⁵⁷ Hal Koch talte i de sidste krigsår for, at hvis det nationale fællesskab ikke bare skulle kunne afskrives som mundsvejr, løgn og bedrag, måtte der følge en socialpolitik med. I Lederbladet og på DU's

²⁵³ Hal Koch, ”Hoveder eller Hoveder?”, *Lederbladet* nr. 1, 1943.

²⁵⁴ ”Maa jeg først takke Dem for Deres aldeles fremragende og værdifulde Indsats i den nu overstaaede Valgkampagne. De har Grund til at glæde Dem over Resultatet for De er en af de Enkeltpersoner, der har ydet mest til Opnaaelse af Resultatet.” H.C. Hansen i et brev til HK, 27. marts 1943, ABA, H.C. Hansens arkiv, ks. 18, læg 4.

²⁵⁵ J.F. Møller, *Hal Koch*, s. 156ff.

²⁵⁶ Henrik Lundbak, *Staten stærk og folket frit*, Mus. Tus. 2001, s. 383ff.

²⁵⁷ Om Hal Koch som socialdemokrat se J.F. Møller, ”Hal Koch og Ungdomskommissionen”, *Historisk Tidsskrift* 2016/2. Så vidt vides var Hal Koch aldrig medlem af partiet, i modsætning til Fog. Men udadtil stod de begge som uafhængige intellektuelle, aristokratiske og charmerende professorer på det samme universitet.

repræsentantskabsmøde på Snoghøj i maj 1942 var det sociale spørgsmål blevet drøftet.²⁵⁸ Men han satte det først på sin egen dagsorden i efteråret 1943.

Modstandskamp og Nordisk Kollegium

Hal Koch var som anført samarbejdspolitikken mand, og der har derfor også været en tendens i eftermælet til at tildele ham rollen som kritiker af modstandsbevægelsen eller som en, der undveg den åbne konflikt. Derfor denne lille ekskurs om Hal Koch og modstandsbevægelsen.

Hal Koch havde som nævnt i løbet af 1942 lagt sig ud med de danske nazister, og det var også efter al sandsynlighed dem, der stod bag attentatet mod ham natten til den 13. juni 1942, da en bombe blev bragt til sprængning ved fordøren til familien Kochs hus på Frederiksberg. Det nazistiske blad, *Fædrelandet*, gjorde intet for at skjule, at Hal Koch havde fået løn som fortjent. Truslen mod hans liv har antagelig været medvirkende til, at han blev valgt til det nyopførte Nordisk Kollegiums første efor. Det indebar nemlig en tjenestebolig på kollegiet på Østerbro, hvor familien måtte antages at være mere sikker omgivet af mennesker.

Det blev meddelt offentligheden i begyndelsen af august, mens indvielsen først fandt sted den 29. september. Nordisk Kollegium er interessant i denne sammenhæng, fordi mange af dets beboere var aktive modstandsfolk, herunder Thorkild Lund-Jensen, hvis breve siden er udgivet.²⁵⁹ Heraf fremgår det, at Hal Koch var genstand for almindelig beundring blandt de unge mennesker for sin frimodighed.

Der findes et øjebliksbillede fra tjenesteboligen fra november 1943 i forbindelse med et interview, han gav til en avis. Interviewet blev brugt til at lancere den nye socialpolitiske profil for Dansk Ungdomssamvirke, som imidlertid ikke er det interessante indhold i denne sammenhæng. Det er derimod indledningen, der kort forsøger at karakterisere Hal Kochs forhold til sine omgivelser:

”Tilpas og veloplagt forefindes Professor Hal Koch i sit Kontor paa Nordisk Kollegium paa Bunden af en Kæmpelænestol bakkende paa en Snadde. Kontoret ligner ikke noget rigtigt Kontor, snarere en Krog af Tilværelsen, som han har tilvendt sig, og hvor han har hygget sig tilrette med Bøger, Piber, Skilderier og Skriverier – en Oase, som desværre har det tilfælles med andre dito, at der til Stadighed drager Karavaner igennem den. Hele Tiden er der nogen, der vil tale med Hal Koch – I Egenskab af

²⁵⁸ F.eks. Einar Nielsen, ”Det nationale og det sociale”, *Lederbladet* nr. 4, 1942, Lis Groes ”Bør D.U. arbejde for et socialt Ungdomsprogram” *Lederbladet* nr. 5, 1942; Poul Nyboe Andersen, ”Folkestyrets Fremtid og det sociale”, *Lederbladet* nr. 6, 1942.

²⁵⁹ G. Lund-Jensen og M. Alenius, *Studentertiliv under besættelsen*, Mus.Tus. Forlag 2009.

Professor, i Egenskab af ”Dansk Ungdomssamvirke”s Formand, i Egenskab af Forfatter eller Foredragsholder, vel sagtens ogsaa i Egenskab af ham selv.”²⁶⁰

Hal Koch gik aktivt ind i kollegielivet, ikke mindst festerne og de kulturelle arrangementer. Han blev en samlende skikkelse for alumnerne. Og så giver brevene indsigt i den opinionsdannende kraft, der udgik fra ham. Han var meget velinformeret om tingenes gang på Slotsholmen og hans betydning som formidler af samarbejdspolitikken logik – eller mangel på samme om man vil – var takket være de mange foredrag og møder, han holdt, ganske betydelig. Thorkild Lund-Jensen refererer flere gange til Hal Kochs synspunkter i forskellige situationer, ikke altid i fuld tilslutning, men tydeligvis som en, der har været værd at lytte til.²⁶¹

Sin principielle stilling til modstandsbevægelsen gav Hal Koch klare udtryk for i et brev til Kaj Munk 20. februar 1943, hvori han skrev om sin tvivl og sine overvejelser om den stilling, han havde taget, og hvori han udtrykte sympati for Kaj Munks stilling, men ikke desto mindre fastholdt sin linje.²⁶²

Denne linje i Hal Kochs virke førte naturligvis til et modsætningsforhold til Kaj Munk. Det forhindrede ikke, at regeringen anså dem begge for at være ”Hetzere”.²⁶³ Det er klart, at de så ganske forskelligt på oprøret, det vil sige en fremkaldelse af et brud med tyskerne. Hal Koch følte sig af sin samvittighed bundet til det forpligtende fællesskab, som han kaldte den folkelig-politiske linje. Det betød ikke, at han betragtede Kaj Munks linje som forkastelig, blot at den kun lod sig repræsentere af et menneske, som stod uden for et solidarisk fællesskab, underforstået et enigt dansk folk samlet bag sin regering. Det er interessant at iagttage, hvordan brevvekslingen med Løgstrup spejles i brevet til Munk på den måde, at Hal Koch på sin vis påtog sig at repræsentere både sit eget og Løgstrups synspunkt.²⁶⁴

Hal Koch fandt bekræftelse for sin egen linje ved valget i marts 1943. Han gik som nævnt selv ind i valgkampen med stor styrke, og resultatet bekræftede, at hans og de fem samarbejdende partiers linje havde fuld opbakning i folket, herunder en alumne på Nordisk Kollegium. Den 7. marts 1943 skrev Thorkild hjem:

”I Aften har Hal Koch talt om ”Magt og Ret”, et Foredrag, som affødte en vældig Diskussion bagefter mellem Alumnerne og Hal Koch. Hal Koch er knusende begavet. Hans Indlæg var saa logisk og menneskeligt set rigtigt formuleret, at man begynder at forstaa, hvorfor en saadan Mand kan staa i

²⁶⁰ *Berlingske Tidende*, 4. nov. 1943.

²⁶¹ G. Lund-Jensen og M. Alenius, *Studenterliv under besættelsen*, Mus.Tus. Forlag 2009, fx s. 345, 347 og 447

²⁶² Brevet er aftrykt i sin helhed i J.F. Møller, *Hal Koch*, 2009, s. 138-140.

²⁶³ J. F. Møller, *Hal Koch*, s. 126, jf. erratalisten.

²⁶⁴ J. F. Møller, ”Afgørelsen og beregningen”, David Bugge og Michael Schelde (red.) *Livtag med Grundvig og Løgstrup*, Aarhus: Klim 2017.

Spidsen for en saa omfattende Virksomhed som ”Dansk Ungdomssamvirke”. Han er saa uhyre tolerant, at det er ganske sjældent man træffer saadanne Mennesker.”²⁶⁵

Denne vurdering af Hal Koch synes at holde krigen ud. Efterhånden som tingene spidsede til og stadig flere af studenterne, ikke mindst på Nordisk Kollegium, tilsluttede sig den aktive modtand, var risikoen tilsvarende øget. Mod krigens slutning oplevede kollegiet flere razziaer. Af et par af breve til forældrene (29. jan. og 4. juni 1944) fremgår det, at Hal Koch aktivt opsøgte tyske myndigheder for at varetage kollegiets og alumnernes interesse, og at det af Thorkild Lund-Jensen blev opfattet som noget positivt.²⁶⁶ Det er altså ikke muligt ud fra disse breve at konstatere, at der fra et aktivt modstandssynspunkt skulle være noget forkasteligt i hverken Hal Kochs synspunkt eller hans handlinger.

Lund-Jensens breve har også bidraget til en afklaring af truslerne mod Hal Koch.²⁶⁷ Fra januar 1944 blev der sat en vagtpost ved Nordisk Kollegium på grund af truslerne mod Hal Koch.²⁶⁸ Lund-Jensen beskriver vagtposten som en betjent, men der er muligvis tale om en vagt stillet af modstandsbevægelsen.²⁶⁹ Der har hersket en del uklarhed om de gange, da denne trussel manifesterede sig. Foruden bombeangrebet i 1942 var der en episode, da en bevæbnet mand trængte ind i lejligheden på Nordisk Kollegium i december 1944. Den er bevidnet med et samtidigt brev af Bodil Koch.²⁷⁰ Væsentlig mere kendt er episoden natten mellem den 10. og 11. april 1945. Den er blevet husket væsentlig forskelligt af de involverede.²⁷¹ Hal Kochs efterfølger som efor, Niels Nielsen, mente at vide, at der var tale om en (tysk) razzia og at der var blevet skudt mod Hal Kochs dør.²⁷² Brøndsted og Gedde mente, at der var tale om tysk politi og deres danske hjælpere og nævner intet om skud, der blev affyret.²⁷³

²⁶⁵ G. Lund-Jensen og M. Alenius, *Studerliv under besættelsen*, Mus.Tus. Forlag 2009, s. 401.

²⁶⁶ G. Lund-Jensen og M. Alenius, *Studerliv under besættelsen*, Mus.Tus. Forlag 2009, s. 536 og 570.

²⁶⁷ J.F. Møller, *Hal Koch*, s. 188, jf. erratalisten.

²⁶⁸ G. Lund-Jensen og M. Alenius, *Studerliv under besættelsen*, Mus.Tus. Forlag 2009, s. 531. Se også s. 535. Den 30. måtte kollegiet rømmes på grund af en bombetrussel. Samme s. 539.

²⁶⁹ Modstandsmanden Gunnar Dyrberg skrev i sin dagbog for september 1945 om en tildragelse fra den forudgående vinter, altså den sidste besættelsesvinter: ”Den nat forrige vinter, da Bent [alias for alumne 155, Patrick Schultz, jfm] og jeg sad på Nordisk Kollegium og vågede over Hal Koch. Bent havde ringet til mig ved syv-tiden: Har du lyst til at se ud til mig i aften – tag piccolofløjten med? Han mente min 1910’er, som vi ihærdigt, men uden held, havde forsøgt at lave om til en maskinpistol. Da jeg ankom, fortalte Bent mig, at der havde været trusler om at skyde Hal Koch, der var efor for kollegiet. Bent havde aftalt et alarmsystem med ham, således at vi straks kunne tilkaldes, hvis der skete noget mistænkeligt, hvad der heldigvis ikke gjorde.” Gunnar Dyrberg, *Kom, maj ...*, s. 133.

²⁷⁰ Aftrykt i J.F. Møller, *Hal Koch*, s. 188-190.

²⁷¹ Birgitte Possing blander tydeligvis episoderne fra december 1944 og april 1945 sammen. B. Possing, *Uden Omsvøb*, Kbh. 2007, note 149, antagelig fordi hun sætter sin lid til Dorte Bennedsens erindring og ikke kender brevvekslingen med familien Bang.

²⁷² Niels Nielsen, ”Nordisk Kollegium 1938-1948”, *Nordiske Studier*, Kbh. 1975.

²⁷³ J. Brøndsted og K. Gedde, *De fem lange Aar*, Kbh. 1946, s. 954.

Jørgen Glenthøj, der var alumne på kollegiet, diskuterede mange år senere spørgsmålet med Chr. Todberg i *Kristelig Dagblads* spalter. Glenthøj mente, at episoden var indtruffet samme dag som Hal Koch havde besøgt Mogens Fog i Shellhuset. Det kan imidlertid ikke passe, idet Shellhuset var blevet bombet allerede i slutningen af marts. Denne forskydning har imidlertid ingen direkte berøring med Glenthøjs påstand om, at de indtrængende på kollegiet slet ikke var efter Hal Koch, men blot ringede på hos Bodil og Hal Koch for at forhøre sig om den student, de var ude efter.²⁷⁴ Dorte Bennedsen svarede Glenthøj, idet hun gengav sin egen erindring om episoden. Hun mente at have hørt dem sige, at de vitterlig var ude efter Hal Koch.²⁷⁵ Bennedsen har antagelig blandet erindringen om episoden fra december sammen med den fra april, for hendes beretning bekræftes ikke af de samtidige kilder.

I et brev til Knud Bang skrevet på Bispebjerg Hospital nogle efter uger episoden nævnte Hal Koch selv en Hipo-Razzia, og at han ikke lukkede døren op, men bare sprang ud af vinduet:

”Jeg har tilbragt 6 Uger her paa BBH (siden 10. April) og skal blive her et Par Uger endnu. I ved form[entlig] at jeg en Nat, da der kom Hippo-Razzia ikke vilde lukke op, men løb min Vej. Muligvis var det slet ikke nødvendigt, men jeg synes det var for farligt at gaa ud til dem – om Morgenens var Tage Schack blevet skudt. Jeg endte saa med at maatte springe fra en Altan paa 2. Sal ned paa 1. Sal og derfra ned paa Gaden. Derved beskadigede jeg en Ryghvirvel og brækkede Haandleddet.” (Bispebjerg 21. maj 1945)²⁷⁶

Af brevet fremgår det, at der er blevet banket på Hal Kochs dør, men det er ikke ensbetydende, at han var målet, hvad Hal Koch heller ikke selv mente. Det må antages, at det har været naturligt at purre eforen, når der var razzia. Thorkild Lund-Jensens brev fra dagen efter razziaen bekræfter dette billede:

”Vi havde iøvrigt Razzia igen i Nat, hvorved Hal-Koch [sic] blev saa forskrækket at han kravlede fra 2. Sal ned paa 1. Sal gennem nogle Altaner, og derfra vilde han fire sig ned paa Gaden i sine Pyjamasbukser med det Resultat, at de sprang! og han tumlede ned fra 1. Sals Højde og ned paa Stenbroen og brækkede Armen og ligger paa Hospitalet.” (brev af 12. april 1945)²⁷⁷

Hal Koch havde dog noget at have sin frygt i. Der havde siden januar 1944 været en erkendt trussel mod hans liv, og der havde været flere razziaer på kollegiet. Det er denne begrundede frygt, der i andre

²⁷⁴ *Kristeligt Dagblad* 3. juli 1993.

²⁷⁵ *Kristeligt Dagblad* 14. juli 1993.

²⁷⁶ Hal Koch til Knud Bang 21. maj 1945, privateje.

²⁷⁷ G. Lund-Jensen og M. Alenius, *Studenterliv under besættelsen*, Mus.Tus. Forlag 2009, s. 710. Efter krigen blev en William Petersen mistænkt for at have villet dræbe operasanger Marius Jacobsen og Hal Koch. Sagen blev fremlagt i Østre Landsrets 8. afd., 27. maj 1947 efter det oplyste uden at WP blev dømt. Venligt meddelt af Jens Holck.

beretninger – herunder min egen gengivelse fra 2009 - er blevet omsat til den overbevisning, at de faktisk var ude efter Hal Koch – i Nielsens tilfælde tilsat et par dramatiserende skud mod en dør.

Man kan imidlertid ikke bebrejde Hal Koch, at han fik den opfattelse, for han havde på dette tidspunkt været i alarmberedskab i meget lang tid. Hvis man ser bort fra bombeanslaget sommeren 1942, skærpedes situationen for alvor fra årsskiftet 1943-44, da der blev forøvet flere attentater mod prominente danskere, herunder ikke mindst Kaj Munk.

Hvorfor Hal Koch forlod posten som efor for Nordisk Kollegium står ikke ganske klart, men det handlede blandt andet om en strid med kollegiets stifter og bestyrelsesformand, generalkonsul H.O. Lange. Hal Koch havde opsagt sin stilling allerede i november 1944 med fratrædelse den 1. maj 1945. Familien Koch fik en lejlighed i Malmøgade, men allerede året efter flyttede Hal Koch i længere perioder til Krogerup.

Hvad er demokrati?

Hal Kochs erfaring fra krigen fik to markante udslag i 1945, for det første hans kritik af retsopgøret og for det andet de debatindlæg, der ved årets slutning blev samlet i *Hvad er demokrati?*. Begge kan de tages som udtryk for den alliance, som han havde indgået med samlingsregeringerne 1940-43, særligt efter tilslutningen til anti-kominternpagten til og med valget i foråret 1943. Han tilsluttede sig den førte politik vel vidende, at det ville få omkostninger, når krigen sluttede, og med det håb, at den brede politiske samling også ville kunne føre til enighed om fremtidens socialpolitik.

Hal Kochs svar på spørgsmålet *Hvad er demokrati?* er et resultat af en begavet intellektuels refleksioner over et principielt spørgsmål, men pamfletten kan også ses som et forsøg på mere principielt at systematisere den erfaring, som han havde haft med politik under Besættelsen, nemlig det forhold, at sagerne blev handlet af i enighed. Det var en tilstræbt og somme tider helt forløren enighed, men det var denne forhandling, som blev idealiseret i Hal Kochs forestilling om, at mindretal ikke måtte majoriseres ved en simpel flertalsafgørelse. Kan man altså fortolke *Hvad er demokrati?* som udtryk for en forhåbning på den indhøstede erfarings vegne, er det så meget desto mere påfaldende, hvordan skuffelsen over, at politikerne løb fra det, som de selv havde været med til at beslutte blot et par år tidligere, og som han havde stillet sig solidarisk med, kom til udtryk i hans anklage mod Rigsdagen under vedtagelsen af straffelovstillægget.

Hvad er demokrati? fra 1945 er Hal Kochs mest berømte skrift. Det kan genrebetegnes som en pamflet og er en redigeret samling af bidrag til den offentlige debat i 1945.²⁷⁸ Som sådan er det ikke tænkt som programmatisk grundbog i demokratiets kunst, men først og fremmest bundet til øjeblikkets pæl, den omfattende demokrati-debat, der udspandt sig i 1945-46. Hal Koch angav selv anledningen, nemlig Frit Danmarks forslag til en ny lov om udrensning af alle tjenestemænd, der havde ytret opfattelser imod demokratiet.²⁷⁹ Hans korte svar på dette spørgsmål var, at eftersom demokrati ikke lod sig definere, kunne det heller ikke danne udgangspunkt for sindelagskontrol:

”Ligesom det var et af Historiens afskyeligste Misbrug af Kristendommen, naar man vilde gøre den til en Retroenhedens Alen, hvormed man kunde maale alle og skille de Gode fra de Onde, ganske paa samme Maade er det Misbrug af Demokratiet, naar man vil gøre dette til en Ortodoksi, der ingen Afvigelser taaler.”²⁸⁰

Det er tydeligt, at det var en teolog, og tør man tilføje, en dialektisk teolog, der talte i denne sammenligning. Hverken evangelium eller demokrati kunne instrumentaliseres eller gøres til redskaber for andre formål. Der er stadig tale om en sammenligning, ikke en sammenblanding. Teologen Hal Koch havde taget sekulariseringen på sig, således at der ikke kunne argumenteres teologisk for demokratiet, men teologien kunne stadig mobiliseres som bidragyder til en billeddannelse, der kunne anskueliggøre pointen.

Det var dog ikke nok til at undgå en substantiel diskussion af det rejste spørgsmål. Hal Koch kunne ikke slippe af sted med at skrive knap 90 sider med udgangspunkt i spørgsmålet ”Hvad er demokrati?” uden at svare med andet end en afværgende sammenligning, hvis pointe var, at svar ikke gaves.

Næsten fra første linje i pamfletten – bogen – står det klart, at Hal Koch valgte et andet udgangspunkt end det, han havde brugt tre år tidligere. Han brugte stadig mange historiske referencer, men de var alle fra antikken, ikke fra nordisk middelalder. Derfor brugte han også nu den græske betegnelse for folkestyre helt konsekvent som gennemgående begreb: demokrati.

²⁷⁸ Hal Koch: ”Hvad er Demokrati?” *Berlingske Aftenavis* 22. aug. 1945, ”Ordet eller Sværdet”, *Berlingske Aftenavis* 12. sep. 1945, ”Ret og Magt”, *Berlingske Aftenavis* 19. sept. 1945, ”Klog og naiv” *Lederbladet* nr. 8, 1944. Se også Reeh s. 655ff, især note 1240 og 1257. Reeh kunne til understøttelse af sin kontinuitetshypotese pege på, at nogle betragtninger f.eks. om nazismens soldatermentalitet (s. 79) går tilbage til anmeldelsen af Bäumlér i *Berlingske Aften* 18. juni 1934. Kritikken af amerikansk ’efficiency’ (s.78) er en gentagelse af nogle betragtninger fra *Berlingske Aften* 10. feb. 1934. Omtalen af de store personligheder, der har nået ”Livets Grænse” (s. 56) er en gentagelse fra den første Grundtvigforelæsning 1940, Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s. 14 og 16. Og forestillingen om folkestyret som sindelagsbetinget kan findes foregrebet i *Dagen og Vejen*, s. 38-42.

²⁷⁹ *Hvad er Demokrati?*, s. 9.

²⁸⁰ *Hvad er Demokrati?*, s. 11.

Derudover tog han også uden videre – man fristes til at sige sorgløst – afstand fra den nationale tilgang:

”Vi har nylig gennemlevet en Periode, hvor vi tvungen af de ydre Forhold var saa temmelig isoleret fra det øvrige Europa, og hvor vi indadtil overfor Tyskernes Tryk naturligt kom til at understrege, at det danske var os nok, og hvor vi ofte blev mere nationalt indsnævrede end sundt var. Derfor kan der være god Grund til at minde om, at Demokratiet ikke er noget dansk eller nordisk Fænomen.”²⁸¹

Hal Koch blev faktisk i 1946 konfronteret med det forhold, at også han selv havde været ”mere nationalt indsnævret end sundt var”, idet professor Svend Ranulf i Aarhus skrev en lærebog til filosofikum, hvis hovedærinde var at immunisere studenterne mod nazismen. Herunder beskrev Ranulf, hvordan Hal Kochs *Dagen og Vejen* bygger på forestillingen om noget særlig dansk, noget særlig og oprindeligt nationalt, ”en Tanke, som er videnskabelig uholdbar, og som bør mødes med den største Vagtsomhed, fordi nøjagtig den samme Tanke indtager en central Plads i selve den nationalsocialistiske Verdensanskuelse.”²⁸² Ranulf sendte bogen til Hal Koch, som kvitterede for modtagelsen i et imødekommende brev, hvor han først takkede for de venlige ord, der også blev ham til del, hvorpå han fortsatte:

”Kritikken kan jeg vel ikke beklage mig over, da der faktisk fandtes Ytringer i min Pjece, som kunde tydes i den af Dem opfattede Retning – navnlig de fatale Ord om urgammel fælles Ar[.]v.”

Men derpå trådte han over i forsvarsposition:

”Og jeg har aldrig haft de Anskuelser, De tillægger mig. Tværtimod har jeg utallige Gange i Foredrag afvist alle Forsøg paa at paavise noget særlig ’Dansk’. En af mine Hovedinteresser i disse Aar har været at modarbejde Nationalisme. Hvad Stykket i Pjecen angaar, forholder det sig saaledes, at jeg fandt det ganske formaalistjensligt at gøre opmærksom paa- i 1940-41, hvor mange Mennesker endnu var under Paavirkning af Tredivernes antidemokratiske Agitation – at det ikke er rigtigt, at Demokratiets Grundbegreber stammer fra den franske Revolution eller en moderne fordærvet Liberalisme. Jeg har ved andre Lejligheder fremdraget Grækenland. Her valgte jeg Danmark, idet jeg fulgte Grundtvig.”²⁸³

²⁸¹ *Hvad er Demokrati?*, s. 15.

²⁸² Svend Ranulf, *Socialvidenskabelig Metodelære*, Kbh. 1946, s. 142. Ranulf var ikke ene om den iagttagelse. Stiftsfuldmægtig Axel Riishøj skrev i en kronik i *Information* om Hal Kochs ændrede synspunkt siden 1940, blot med omvendt fortegn, idet han bebrejdede Koch, at han var blevet omvendt til humanismen. A. Riishøj, ”Grundtvig, Hal Koch og Nutiden”, *Information* 1. august 1947.

²⁸³ Hal Koch til Svend Ranulf, 25. marts 1946, Ranulfs arkiv, KB (Statsbiblioteket), Aarhus. Hal Koch afviste at indgå i en offentlig polemik om spørgsmålet også efter fornyet opfordring. Brev af 1. juli 1946, samme sted. Interessant nok reagerede også Hans Koch på Ranulfs bog. Hans Koch til Svend Ranulf 3. august 1946.

Mens Hal Koch altså gjorde Ranulf den indrømmelse, at en enkelt passage i hans skrift kunne tolkes i national retning, afviste han i øvrigt at have agiteret nationalt, snarere tværtimod.²⁸⁴

Det er ganske tydeligt, at Hal Koch dermed tilbageprojicerede den position, som han indtog i 1945-46 på sin egen stilling i 1940-41.²⁸⁵

I 1945 var det demokrati, som Hal Koch havde taget på sig at forsvare, et europæisk demokrati. Ikke sådan at forstå, at han på nogen måde gjorde sig til talsmand for en fælles europæisk stat, men fordi han fandt, at de grundlæggende værdier under demokratiet var fælles europæisk – ofte udtrykt specifikt som vesteuropæisk – arvegods. Det ”vi”, hvori Hal Koch indgik i 1945, var europæisk. Dette europæiske værdisæt formulerede Hal Koch som en eksplicit modsætning til amerikansk kommerzialisme og det asiatiske gudekejserdømme.²⁸⁶ Med en variation over det tema, som han selv slog an i pamflettens indledning – ”Verden er pludselig vaagnet op og har til sin Forbavselse set, at den er blevet demokratisk.”²⁸⁷ – kan man sige, at Hal Koch var vågnet op og havde konstateret, at han var blevet europæisk.

Med denne meget tydelige opgivelse af ideen om folkestyrets nordiske oprindelse til fordel for en europæisk idé om demokrati fulgte også en bekendelse til *graciteten*, først og fremmest humanismen. I 1939-40, da han arbejdede med det skabte menneskes forhold til Gud, tog han eksplicit afstand fra humanismen, fordi den indebar det ensomme, isolerede og dermed også samfundsløse eller uforpligtede menneske. Hos Grundtvig havde han fundet en skabelsesteologi, der gav mennesket en særstatus i skaberværket som modtager af Guds nåde, men uden den selvforhudelse, som hos den humanisme, der sætter mennesket i centrum.

Det synspunkt havde han sådan set ikke forladt i 1945, men i sin beskrivelse af demokratiets ophav indrømmede han den græske humanisme en helt anderledes stor og positiv betydning end han havde gjort tidligere. Dermed havde han også åbnet døren for en forestilling om, at mennesket kunne forbedre sig gennem *paideia* eller dannelse. Det var naturligvis en genoptagelse af motivet fra disputatsen, som også var blevet gennemspillet i hans tanker om ungdommens opdragelse og den

²⁸⁴ I sin åbningstale på Krogerup samme efterår var Hal Koch en smule mindre afvisende over for den nationale tanke: ”Der blev for nyligt talt haarde Ord om Nationalismen. Maaske er vi ikke saa uenige med Manden, der førte Ordet. Men det skal dog siges her i dag: for os vilde dette være at give Afkald paa selve Virkeligheden. Men fra en dansk folkelig Betragtning spænder Traadene sig med indre Nødvendighed videre ud.” *Højskolebladet* nr. 49, 1946, s. 575.

²⁸⁵ Dog refererede han stadig i talen til Krogerup Højskoles indvielse i november 1946 til Danmark og det danske som den ”Virkelighed” med indirekte henvisning til Ranulfs kritik, *Højskolebladet* nr. 49, 1946, s. 575.

²⁸⁶ *Hvad er Demokrati?* s. 76 og 78.

²⁸⁷ *Hvad er Demokrati?* s. 7.

borgerlige konfirmation i 1941-1943.²⁸⁸ I 1945 blev det imidlertid knyttet meget eksplicit til den græske humanisme.

Hvad er Demokrati? bygger som nævnt på demokratiets principielle udefinerbarhed. Det var ikke et "System", men en "Livsform, der skal tegnes. Det drejer sig om et Sindelag, der skal bibringes hvert nyt Slægtled."²⁸⁹ Når demokratiet ifølge Koch ikke kunne sikres ved lovgivningens eller systematikens ydre rammer, måtte det bero på "Livets Love" eller "Livets Grundlove".²⁹⁰ Hal Koch mente ikke dermed "Middelalderens Lære om Naturretten"²⁹¹, men derimod de erfaringer, som historiens store personligheder, Platon, Paulus, Dante, Shakespeare, Luther, Pascal, Nietzsche og Dostojewski havde gjort sig ved "Livets Grænseland, hvor man skuer Gud og Djævel, godt og ondt".²⁹²

"Men nu lidt mere konkret: hvad indeholder disse Livslove? Der kan selvfølgelig ikke – det fremgaar af det foregaaende – være Tale om at formulere dem i Paragraffer, men vi kan prøve paa at give nogle Antydninger, nogle Retningslinier. Hvad der her vælges ud, og hvad der lades ligge, vil altid blive noget tilfældigt."²⁹³

Helt tilfældigt forekommer det nu ikke, at Hal Koch som svar på sin egen søgende opfordring valgte tre centrale fænomener for et demokrati: Frihed, Retten og Mennesket.²⁹⁴ Både demokratiet og humanismen var ifølge Hal Koch en græsk opfindelse. Humanismen kunne imidlertid ikke stå alene: "Paideia – Formning og Opdragelse som Menneskelivets Indhold, det var Grækernes store Indsats. Med al Humanisme var der imidlertid én Ting, som Grækerne aldrig naaede til at forstaa: Forholdet til Medmennesket."²⁹⁵

Hal Koch delte Grønbechs forestilling om, at Hellenismen var en åndelig nedgangstid, en periode, da mennesket blev så optaget af sjælens frelse, at det blev indkroget i sig selv, og han så det som en logisk konsekvens af den klassiske græske humanisme. Derfor kunne arven fra Athen ikke stå alene i synet på mennesket. Med Jesu ord lød der imidlertid "en ny Tale om Menneskelivet", nemlig at livet som Guds

²⁸⁸ Til gengæld var det langt fra hans tale om besindelse på danskhed fra september 1940. Hal Koch, "Virkelighed" i *Lidt af hvert*, Gyldendal 1940, s. 14. Denne tale var bygget på vækkelsen snarere end dannelsen som opdragende eller erkendende princip.

²⁸⁹ *Hvad er Demokrati?* s. 12, jf. s. 54.

²⁹⁰ *Hvad er Demokrati?* s. 52, 54, 57 og 81. HK anvendte også begrebet i *Dagen og Vejen*, Westermann 1942, s. 28. Der er ingen direkte reference til Løgstrup, der anvendte begrebet i sine breve til HK, f.eks., 6. dec. 1941, *Venskab og strid*, s. 88.

²⁹¹ *Hvad er Demokrati?* s. 55.

²⁹² *Hvad er Demokrati?* s. 56. Hal Koch havde i 1940 anvendt samme motiv med en lille variation i udvalget af historiske personligheder, nemlig Aischylos, Platon, Augustin, Luther, Shakespeare, Goethe, Grundtvig, Dostojewski og Nietzsche. Hal Koch, *Grundtvig*, Gyldendal 1943, s. 16.

²⁹³ *Hvad er Demokrati?* s. 58.

²⁹⁴ *Hvad er Demokrati?* s. 58-65 behandler frihed, s. 65-75 Retten og s. 75-83 mennesket.

²⁹⁵ *Hvad er Demokrati?* s. 79.

gave ikke er givet den enkelte ”til at bygge sin egen Salighed”, men for at mennesket skulle leve som sin næstes medmenneske.²⁹⁶ I dette specifikke spørgsmål, den kristne antropologi, greb Hal Koch i 1945 til Grundtvigs skabelsesteologi, men ellers er *Hvad er Demokrati?* kendetegnet ved netop ikke at rumme særlig mange referencer til Grundtvig.

Hal Kochs tilgang til spørgsmålet var anderledes end få år før, ikke fordi han ikke stadig var historisk og ikke fordi han var europæisk, men fordi han i sin historiske tilgang til spørgsmålet gik mere genealogisk end essentialistisk til værks. Det vil sige, at han i historien ikke søgte oprindelsen i betydningen det oprindelige, men forsøgte at forklare, hvordan historiens udvikling havde ført til den nuværende tilstand. Hvis historien kan lignes med en flod, søgte han ikke den oprindelige kilde som det nuværendes privilegerede ophav, men betragtede også senere bifloder som jævnbrydige bidragydere til tidens strøm. Dette ændrede perspektiv gjorde det muligt at forene de to modsætninger, humanismen og kristendommen.

Forfatteren til *Hvad er Demokrati?* gjorde en pointe af, at pamfletten er skrevet af en, der bekendte sig til kristendommen, men han gjorde ikke denne bekendelse til en nødvendig forudsætning for at tilslutte sig dens anliggende.²⁹⁷ Men ”Jesu Ord om Livets Virkelighed” havde også et budskab, der rakte ud over det religiøse:

”Den, der een Gang har lyttet til [Jesu ord], har vanskeligt ved at gøre sig fri af dem. Og deres Myndighed rækker langt videre ud end Kristendommen. Saadan er nemlig Livet og dets Lov for Hedninger og Jøder og for alle Jordens Børn. Kaarene ændres ikke, hvad enten man er Kristen eller ej.”²⁹⁸

Indholdet af Hal Kochs demokratisyn anno 1945 har været drøftet indgående i mange sammenhænge: demokrati som sindelag, livsform og samtale, som en etisk forpligtelse, modstanden mod flertalstyranni og ungdomsopdragelsens betydning.²⁹⁹

²⁹⁶ *Hvad er Demokrati?* s. 81.

²⁹⁷ Dette aspekt af Hal Kochs demokratisyn overser Søren Krarup i sin kritik af Hal Koch: Søren Krarup, *Demokratisme – en kritik*, Gyldendal 1968, s. 103-105.

²⁹⁸ *Hvad er Demokrati?* s. 81. Henvisningen til hedninger og jøder er et implicit citat fra Grundtvigs pinsesalme ”I al sin glans nu stråler solen”. DDS 290.

²⁹⁹ Jeg er vist dog nok den eneste, der har peget på slægtskabet med den konservative tradition i Jes Fabricius Møller ”Det indskrænkede monarki og teorien om statsmagtens ligevægt”, (norsk) *Historisk Tidsskrift* 2014/4. Den konservative modstand mod det hørupske princip (”Ingen over.. etc.”) var bygget på forestillingen om, at statens rolige udvikling skulle hvile på et samvirke mellem regeringen og Rigsdagen. Tilhængerne af parlamentarismen kritiserede 1866-grundloven for at ikke at tilvejebringe et klart hierarkisk forhold mellem Rigsdagens ting, men det var hele ideen, at et tilfældigt flertal ikke bare kunne majorisere mindretallet. Man havde ikke afskaffet den monarkiske enevælde for at erstatte den med folkets enevælde var Estrups begrundelse. Se J.F. Møller, ”Aristokrati, meritokrati og monarki”, i L. Bisgaard og M.K.

Der er også som vist foroven tråde tilbage til tidligere stadier i Hal Kochs forfatterskab. Udviklingen af synet på folkestyre og demokrati tog for alvor fart i 1941, men på afgørende punkter udgør 1945 også et væsentligt brud, selv i hans demokratisyn. Under krigen udviklede han sine tanker først og fremmest som et svar på den politiske situation og til og med valget i marts 1943 som et forsvar for den måde det politiske svar på besættelsen var blevet udformet. Selv om hans demokratisyn anno 1942-43 var teoretisk udformet, var der ikke desto mindre også tale om idealisering af en konkret politisk tilstand, og under valgkampen i 1943 var hans idealisering af folkestyret som princip indfældet i hans kritik af Dansk Samling og altså ikke ulig den strategi, som socialdemokraterne anlagde i 1930'erne over for henholdsvis de konservative og kommunisterne. Hans idealisering af den brede konsensus og samtalen som demokratiets ilt var en direkte afspejling af den brede politiske samling under krigen, der opnåede sine resultater ved samtaler og forhandlinger og ikke ved afstemninger. Hal Kochs konkrete erfaringer med politik stammede fra de godt tre år, da parlamentarismen i praksis var sat ud af kraft. Det var den danske politiske situation, der satte grænsen for hans synsfelt.³⁰⁰

Derfor kan man også sige, at Hal Kochs syn på demokrati var meget mere af et ideal i 1945 end det havde været i 1943, for dansk politik var vendt tilbage til parlamentariske normaltilstande, hvor der skal tælles til 90, om man så kan sige.³⁰¹ Flertalstyranniet var vendt tilbage i dansk politik, og Hal Kochs ideal kunne ikke længere tages som beskrivelse af en eksisterende politisk virkelighed. Til indtrykket af Hal Kochs demokratisyn 1945 som en ideel betragtning bidrog naturligvis også, at han helt havde forladt den danske politiske situation som naturlig forståelsesramme til fordel for den europæiske, og han havde opgivet dansk/nordisk oldtid og middelalder som den historiske erfaringsbank, hvorfra han trak sine intellektuelle renter, til fordel for antikken.³⁰²

Hvad er demokrati? har som bog først relativt sent opnået den kanoniske status, som den har i dansk demokratiforståelse (se kapitlet om Hal Koch i litteraturen). Den nævnes relativt sjældent i de første årtier efter at den udkom.³⁰³ Til gengæld fik hans demokratiforståelse betydning for idéudviklingen i især Socialdemokratiet. Han opnåede den ære at blive citeret indirekte, da Julius Bomholt som

Jensen, *Adel*, Gads Forlag 2015, s. 180f. Jens Wendel-Hansen har i flere arbejder undersøgt konservatismen og dens politiske kultur under forfatningskampen.

³⁰⁰ Jeppe Nevers phd-afhandling (*Fra Skældsord til Slagsord*, Syddansk Universitetsforl. 2011) viser, at Hal Koch i dette spørgsmål følger den generelle tendens i tiden, hvorefter demokrati først bliver almindeligt accepteret som et entydigt positivt begreb efter 1943 og muligvis først i 1945.

³⁰¹ Hvad man i den historiske kontekst ikke kan, da Folketinget i 1945 kun havde 151 medlemmer.

³⁰² Dette skift fra en national til en europæisk orientering kendetegnede også Løgstrup. Nils Gunder Hansen, *Danske tidsånder 1940-2010*, Anis 2013, s. 23.

³⁰³ En undtagelse er Bjørn Poulsens indflydelsesrige *Ideernes krise i åndsliv og politik*, Gyldendal 1960, s. 12.

Folketingets formand i 1949 holdt den store festtale for en indbudt forsamling af inden- og udenlandske dignitarer i anledning af Grundlovens 100 års jubilæum:

”I 1849 var demokratiet en statsform, der gav mulighed for udvikling. I hundredeårets løb er det vokset udover statsformens rammer og er blevet en måde at være på. En livsform.”³⁰⁴

Hal Koch udviklede sine demokratitanker i de følgende år, samtidig med at han forblev knyttet til det politiske liv først og fremmest som formand for Ungdomskommissionen, som jeg har behandlet udførligt andetsteds. Han benægtede flere gange offentligt, han var socialdemokrat, men sådan blev han opfattet og det sådan set med god grund.³⁰⁵

Mens det i *Hvad er Demokrati?* f.eks. endnu var muligt at identificere en form for sympati med eller i det mindste et fravær af konkret afstandtagen til Sovjetunionen, hørte det op allerede året efter.³⁰⁶ I et essay om humanismen, der løb over flere hæfter i det af ham selv og Grønbech redigerede tidsskrift, *Frie Ord*, udfoldede han tankerne om den ”vesteuropæiske kultur.”³⁰⁷ Han havde i forestillingen om, at den var en flod bestående af to strømme fra henholdsvis Athen og Galilæa, fundet en slags løsning på det problem, som han havde beskæftiget sig med hele sit voksne liv, eller i det mindst en form for operationaliserbar våbenstilstand mellem humanismen og kristendommen. Med udgangspunkt i Nygren formulerede han det således:

”For nogle Aar siden skrev den lundensiske Teolog Anders Nygren under Titlen ”Eros og Agape” et stort Værk, hvor han søgte at skille de to Linier fra hinanden, idet for ham den græske Kultur kendetegnes ved Eros, Menneskesjælens Længsel og Opstigen imod det guddommelige, imod den evige Verden, medens Kristendommens Væsen bestemmes ved Agape, Guds umotiverede skabende Kærlighed, der fra oven sænker sig ned til Mennesket. Det Synspunkt, som Nygren her har lagt til Grund for den europæiske Aandshistorie, har vist sig at være særdeles frugtbart. Der er Tider til at skelne og sondre. Og det lykkes virkelig at grave en dyb Grøft mellem det humane og det kristelig. Men dette er dog kun én Side af Sagen – og maaske trods alt ikke den vigtigste. Det vilde maaske være endnu mere frugtbart at forstaa Samspillet – det berettigede Samspil. Sikkert er det i i alt Fald, at det er den græske Humanitet, saaledes som den er blevet formet gennem Mødet med Jesu Tale om Næsten, der

³⁰⁴ *Rigsdagstidende, Forhandlinger i Folketinget II, 100. ordentlige samling 1948-49*, Kbh. 1949, sp. 5011. Tak til Jesper Vestermark Køber for henvisningen.

³⁰⁵ Jes Fabricius Møller, ”Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen”, *Historiske Tidsskrift* 2016/2.

³⁰⁶ ”Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen” s. 381. Selv Bent Jensen, der nidkært har kortlagt den blandt danske intellektuelle udbredte sympati for Stalin og Sovjetunionen, regner ikke Hal Koch med til denne kategori. Bent Jensen, *Stalinismens fascination*, 2. rev. udg. Gyldendal 2002, s. 88.

³⁰⁷ *Frie Ord* 1946, hft. 4, s. 238. I modsætning til 1942 anvendte han nu begrebet kultur som et samlende fænomen.

har været Rygraden, den aandelige Kraft i vor Kultur – man fristes til at sige den Livskraft, uden hvilken det hele falder fra hinanden, selv om det maa indrømmes, at vi ved meget lidt om, hvornaar Kulturen falder sammen eller bestaar.”³⁰⁸

Som i *Hvad er Demokrati?* var det kirkehistorikeren og ikke systematikeren, der kunne tænke på denne måde. For Hal Koch var de ikke forenelige i en kristen humanisme eller humanistisk kristendom, men lige så lidt lod det absolutte skel mellem de to sig opretholde i en historisk virkelighed.³⁰⁹ Er det så blot taskenspilleri, spurgte Hal Koch til slut i sit essay, at hævde at kristendom og humanisme til sammen kan skabe en kultur?

”find jer til Rette, som I kan. Men glem ikke Samtalen om Sandheden, Godheden og Sjælens Forbedring og glem ikke ham, der sagde om sig selv, at han var Vejen, Sandheden og Livet. Humanisme og Kristendom – Spændingen bestaar. Mennesker er vi, og det var som vort Medmenneske, at Gud aabenbarede sig.”³¹⁰

Hal Koch tog faktisk Grundtvig til indtægt for denne forsoning mellem humanisme og kristendom med henvisning til ”Menneske først”.³¹¹ Men ellers er det karakteristisk for Hal Kochs skrifter fra og med krigens sidste år, at Grundtvig ikke længere indtog nogen hovedrolle, men var blevet en reference, som han ved lejlighed kunne fremdrage. Det var til gengæld almindeligt at opfatte Hal Koch som grundtvigianer³¹², men der var tale om et prædikat, som var blevet hængende fra krigens første år, ikke en kategorisering, der finder hjemmel i Hal Kochs egne skrifter fra efterkrigstiden. Da han besørgede en ny udgave af sin lille kirkehistorie fra 1939 var en af ændringerne også et ændret syn på Grundtvig-renæssancen i tredivernes slutning, og det var endda en ændring, som han i indledningen ledsagede med en regibemærkning:

"Siden første udgave er jeg blevet endnu mere skeptisk overfor bedømmelsen af den aktuelle situation. Dengang tillagde jeg den såkaldte grundtvigske renæssance, samlet om Vejstrup og Vallekilde, en ikke ringe betydning. Eftertiden har vist, at disse strømninger i hovedsagen kun havde rent øjeblikkelig værdi." ³¹³

³⁰⁸ Hal Koch, ”Humanisme” *Frie Ord*, 1946, 4. Hft., s. 238-39. Samme s. 242 polemiserede HK mod tanken om en afmytologiseret kristendom. Det var en implicit kritik af Tidehverv, hvis teologer var under påvirkning af Rudolf Bultmann.

³⁰⁹ *Frie Ord*, 1946, 5. hft. S. 315-16.

³¹⁰ *Frie Ord*, 1946, 5. hft. S. 320.

³¹¹ Hal Koch, ”Humanisme”, *Frie Ord*, 1946, 5. Hft., s. 318.

³¹² Jf. citatet af Poul Møller ovenfor.

³¹³ Hal Koch, *Danmarks Kirke gennem tiderne*, 5. udgave 1960, s. 7.

Opgøret med og om Grundtvig

I 1950 foretog Hal Koch et direkte opgør med Grundtvig i Krogerup Højskoles årsskrift. Tine Reeh skriver, at der ”snarere er tale om et forsøg på et opgør med en bestemt grundtvigreception og fløje i højskolebevægelsen, som Koch i og for sig altid var teologisk uenig med.”³¹⁴ Det kommer igen an på, hvordan man vurderer karakteren af Hal Kochs Grundtvig-raptus 1937-40. Der er træk fra Hal Kochs tanker i 1930'erne, der har tjent som ”brændstof” til opgøret.³¹⁵ Men der var ikke desto mindre tale om et opgør.

Der er tale om et opgør, hvis forberedelse ganske vist kan spores allerede i forhandlingerne om Krogerup Højskoles oprettelse, men hvis gennemslagskraft bliver tydelig, når man inddrager konteksten herunder ikke mindst den virkning, som Hal Koch måtte have forventet. Den blev skrevet som en slags konklusion på den konflikt med repræsentanter for landbokredse, som han var blevet involveret i qua formand for Ungdomskommissionen. Den handlede i det ydre om arbejdsforholdene for den medhjælpende ungdom i landbruget, men var i lige så høj grad en kamp om kulturelle og sociale værdier, og ikke mindst et generationsopgør inden for landbruget selv.³¹⁶

Hal Kochs forelæsningsrække i efteråret 1940 havde handlet om, hvordan studiet af Grundtvig kunne styrke ungdommen. På det havde han skabt sig et navn. Ti år senere hævdede han, at Grundtvig slet ikke kunne bruges som grundlag for det at holde højskole. For den brede, almindelige offentlighed var han den socialdemokratisk sindede højskolemand, der havde ført Grundtvig ind i det 20. århundrede, og nu sagde han, at Grundtvig ”overså det væsentligste”, nemlig ”den simple kendsgerning, at vi, som Luther siger, alle er bestemt til at dø”.³¹⁷ En sådan udmelding måtte forventes at blive mødt med overraskelse og modstand og blev det også.³¹⁸

³¹⁴ Reeh s. 436. Se også T. Reeh, ”En Omgang Grundtvigianisme”, *Dansk Kirketidende*, 20. april 2012. Om HK's artikel fra 1950 skriver Reeh, at den ”er af flere blevet tolket som et opgør med Grundtvig. Men sagen er imidlertid snarere, at Koch i 1950 angriber en fortolkning af Grundtvig og en såkaldt glad kristendom, som han fra første færd var skeptisk over for.” Jeg er ikke uenig i denne tolkning, at Koch for så vidt slog sig selv for munden, men så meget desto mere bemærkelsesværdigt er det, at han ønskede at holde Grundtvig ude i arms længde.

³¹⁵ Reeh s. 436.

³¹⁶ J.F. Møller, ”Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen”, *Historisk Tidsskrift* 2016/2.

³¹⁷ Hal Koch, ”Om Krogerup – til angreb og forsvar”, Krogerup Højskoles årsskrift 1950-51, s. 8. At Hal Koch dermed gav et fortegnet billede, er en anden sag. Han havde selv i sin opposition til Henning Høirups disputats understreget, hvor meget modsætningen mellem liv og død betød for Grundtvig. Hal Koch, ”Grundtvig og filosofien”, *Højskolebladet* nr. 16, 1949, s. 175.

³¹⁸ ”[...] professor Hal Kochs unægtelig meget chokerende paastand, at Grundtvig i modsætning til Luther ikke helt forstod sammenhængen mellem mennesket og døden [...]” Th. Balslev i en anm. af Henning Høirups *Fra døden til livet*, *Grundtvig Studier* 1954, s. 98.

For dem, der havde fulgt Krogerup Højskoles tilblivelse, kom udmeldingen næppe som en stor overraskelse.³¹⁹ Under planlægningen af skolen havde der hersket uenighed om, hvor vidt Krogerup skulle have den traditionelle højskoles former eller om den skulle være en lederskole eller et akademi for de politiske ungdomsorganisationer. Hal Koch hørte selv med til den fløj, der i forbindelse med arbejdet med at opbygge en skole, der skulle føre ideerne fra Ungdomssamvirkets arbejde under krigen videre, ikke mente, at man skulle gøre det i form af en traditionel grundtvigsk højskole. Han var med til at trække referencerne til Grundtvigs højskoletanker ud af programerklæringerne, f.eks. i en ansøgning til *Fonden til Fædrelandets Vel*.³²⁰ I sin tale til skolens åbning kunne han ikke slippe uden om en reference til Grundtvig, men kun som trædesten til at bruge en af Grundtvigs samtidige:

”Der laa i [skolens grundtanke] noget af det, Grundtvig selv talte om, da han første Gang fremførte sine Skoleplaner, noget af Planen om Skolen i Soer, som var bestemt til at blive en Skole for det borgerlige Liv, hvor unge Danske kunde komme hen [...] for at gøre en Indsats i vort fælles Liv, indenfor Samfundet – ikke just som Politiker, men som vaagen, aktiv Borger i Landet. Vilde man spørge om, hvem Skolen da egentlig vender sig til, hvem den kalder paa, kan jeg svare med et Citat – ikke fra Grundtvig, men fra en helt anden Mand, D.G. Monrad.”

At bygge højskole på Monrads ord, manden der almindeligvis betragtes som hovedansvarlig for nederlaget i 1864, kan afskrives som et udtryk for Hal Kochs almindelige drilskhed, men det centrale citat af Monrad var et fra en rigsdagsdebat, hvor Monrad diskuterede med netop Grundtvig. Hal Koch tog pr. stråmand stilling imod Grundtvig.³²¹

Opgøret i 1950 handlede ikke så meget Grundtvigs tanker og forfatterskab. Grundtvig var en anledning snarere end en årsag til at tage diskussionen. Hal Koch vedblev at respektere Grundtvigs betydning for den historiske udvikling, men mente altså, at denne udvikling nu havde nået et punkt, hvor Grundtvigs tanker ikke længere kunne bære. I en bredere sammenhæng delte Hal Koch denne fornemmelse af at befinde sig i et tidehvert med en række af sine jævnaldrende, herunder Løgstrup.³²² Konkret var Hal

³¹⁹ En varm beundrer af Hal Kochs Grundtvig-forelæsninger skrev i 1947 i skuffelse, ”at man Gang paa Gang maa konstatere, at Hal Koch i sin Politik taler en svunden Tids Sag og er kommet den Fløj af Højskole til Hjælp, som med Askov som Centrum udbredte et falsk humanistisk Livssyn i Stedet for Grundtvigs”. Axel Rüshøj, ”Grundtvig, Hal Koch og Nutiden”, *Information* 1. august 1947

³²⁰ J.F. Møller, ”Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen”, *Historisk Tidsskrift* 2016/2, s. 392.

³²¹ Hal Koch, ”Ved Krogerup Højskoles Indvielse”, *Højskolebladet* nr. 49, 13. dec. 1946.

³²² Herom se J.F. Møller, ”Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950'erne”, i Nils Gunder Hansen & Rasmus Mariager (red.), *”Der truer os i tiden”: Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*. Syddansk Universitetsforlag 2012. Krisestemningen bredte sig til den øvrige højskole og fandt udtryk i Johannes Rosendal (red.) *Højskolen til debat*, Gyldendal 1961 med bidrag af bl.a. Ole Wivel, der tog udgangspunkt i Hal Kochs tanker om døden og næsten og Løgstrup.

Kochs højskolepolitiske program tydeligvis inspireret af et foredrag, som Løgstrup havde holdt på Krogerup i 1950 om humanisme og kristendom.³²³

Man kan i Hal Kochs ordvalg og tankegang genkende træk igen fra tidligere. Markant er hans tale om ansvaret. Men mens det i 1940 - og til en vis grad også ved højskolens åbning³²⁴ - var knyttet til det nationale og danskheden, forholdt det sig helt anderledes ti år senere:

”Hvis man skal tale om mennesket og menneskelivets kår, må man ikke glemme, at mennesket ikke er alene, men i godt og ondt bundet til sit medmenneske, at vi ganske bogstaveligt bliver en del af og afgørende griber ind i andre menneskers liv og skæbne. Det gør vi hver dag, i småt og stort, snart ved et smil eller en sur mine. Vi ved os i så henseende aldrig trygge. Dette er ikke noget, man kan diskutere. Man kan hævde, at man er lige glad med sagen, men den bliver ikke desmindre stående: vi virker til fald eller til oprejsning, til ulykke eller lykke, til gråd eller glæde. Humanisme har med dette at gøre. Ikke med alle smukke ord om menneskesjælens evige værdi, om respekt for mennesket, om de menneskelige værdier. Det kan alt sammen være såre udmærket. Men det ligger i anskuelsernes og idéernes harmløse plan. At tage mennesket alvorligt vil sige at anerkende dets bundethed i ansvar. Og ud af dette ansvar, som ikke kan overses, vokser der en skyld, som vi ikke kan måle. Dette er den menneskelige, humanistiske situation.”³²⁵

I denne karakteristik af den menneskelige situation kan man identificere mange kilder. Vendingen, at mennesker ”griber ind” ind i hinanden kommer højst sandsynligt fra Løgstrup. Bundetheden i ansvar er et ekko af det tidehvervske motto, at være jorden tro, og enhver nogenlunde kirkevant læser vil selv kunne forlænge tanken i retning af en kristen forståelse af forholdet mellem skyld og soning, men ved at knytte formuleringen så tæt til humanismen, fik Hal Koch også signaleret en afstand til Tidehverv. I den underforståede diskussion mellem Luther og Erasmus, tog Tidehverv stilling til fordel for Luther, mens Hal Koch implicit inkluderede Erasmus. Man kan så indvende, at Hal Koch her har fjernet sig så meget fra humanismen forstået som en idealistisk tanke til fordel for en livsfilosofisk eller fænomenologisk antropologi, at det ikke giver mening at tale om humanisme. Den tolkning er også mulig, at han her opstillede et forhold mellem det menneskelige og det kristelige, som ikke er så forskelligt fra Grundtvigs ”Menneske først”, og at han dermed kom tidehvervsgrundtvigianerne i møde. Men ikke desto mindre valgte han at understrege netop dette ord: humanisme.

³²³ J.F. Møller, *Hal Koch*, Kbh. 2009, s. 249.

³²⁴ ”Der blev for nyligt talt haarde Ord om Nationalismen. Maaske er vi ikke saa uenige med Manden, der førte Ordet. Men det skal dog siges her i dag: for os vilde dette være at give Afkald paa selve Virkeligheden. Men fra en dansk folkelig Betragtning spænder Traadene sig med indre Nødvendighed videre ud.” *Højskolebladet* nr. 49, 1946, s. 575.

³²⁵ Hal Koch, ”Om Krogerup – til angreb og forsvar”, Krogerup Højskoles årsskrift 1950-51, s. 9.

Humanisme og kristendom

Noget af det sidste Hal Koch færdiggjorde inden sin død var den lille bog om kristendommens oprindelse. Den slutter med ordene:

”Hovedsagen var til slut at slå fast, at bibelsk kristendom er langt borte fra moderne humanistisk tolerance. Hvis kristendom er sandhed – og det vil atter sige, hvis kristusbegivenheden er livets midtpunkt – er der nu engang kun frelse i det ene navn – og derfor er det dette navn, vi er sat til at forkynde.”³²⁶

Denne afslutning lader ingen tvivl om, hvad der for Hal Koch i 1963 var det ene fornødne – og dog. For som tillæg i bogen er også gengivet hans essay om humanisme fra 1946, der slutter med de ofte citerede ord:

”Humanisme og kristendom – spændingen består. Mennesker er vi, og det var som vort medmenneske, at Gud åbenbarede sig.”³²⁷

Forholdet mellem humanisme og kristendom var en konstant i Hal Kochs forfatterskab, men kontinuiteten bestod i at det var forblevet et spørgsmål, som han løbende forsøgte at svare på. Variationen og diskontinuiteten bestod i, at han havde forskellige svar på spørgsmålet, og det hænger igen sammen med, at også det havde varianter: religion og politik; kirke og stat; tro og samfund; forkyndelse og dannelse; *pronoia* und *paideusis*. I 1939-40 udtrykte han et distanceret forhold til humanismen, fordi den repræsenterede den moderne individualisme, og diskussionen stod snarere om forholdet mellem kristendommen og folket. I 1945 drejede det sig ikke længere om folket. Spørgsmålet blev afnationaliseret, om man kan sige det sådan, og humanismen var nu det centrale begreb, der blev stillet over for kristendommen, begge som europæiske fænomener, ikke danske eller nationale.

Centralt for forståelsen af relationen mellem humanismen og kristendommen var ophævelsen af den konstantinske syntese, altså sammensmeltningen religion og stat, som den først var kommet i stand i den sene kejsertids Rom og siden fortsat i *translatio imperii*, de forskellige (selverklærede) romerske efterfølgerstater, der gik under efter 1. Verdenskrig

"For den, der tror paa Ægtheden og Sandheden i denne Syntese, maa den moderne Opløsning tegne sig som en Tragedie. En anden Betragtning er imidlertid mulig. Det, som skete, var, at baade Logos, den menneskelige Tanke, og Evangeliet, Budskabet om Gudsriget, blev tvunget ind i en Verden, hvor

³²⁶ Hal Koch, *Kristendommens oprindelse*, Gyldendal 1967 (5. oplag), s. 99.

³²⁷ *Kristendommens oprindelse*, s. 124.

Myten var den højeste Myndighed. Da denne Verden sprængtes, rejse Spørgsmaalene sig paa ny baade om Statens Forhold til Myte og Logos og om Kirkens Forhold til Staten. En mere end tusindaarig Periode i europæisk Kulturhistorie fik dermed sin Afslutning. Helt op til vore Dage brydes gammelt og nyt, men for den, der ikke tror paa den konstantinske Syntese, indeholder netop Bruddet rige Muligheder."³²⁸

Først ved ophævelsen af den kejsermytologi, som i sin tid var blevet bragt i stand af Konstantin, kunne henholdsvis humanismen og kristendommen sættes fri som det eller de vilkår, der gjaldt for menneskets frihed og dets forpligtelse. Disse vilkår er ikke restløst forenelige. Kristendommen befinder sig stadig langt fra "moderne humanistisk tolerance", men stadig var det som menneske at Gud åbenbarede sig. Selve spændingsforholdet mellem kristendom og humanisme er altså også indeholdt i "kristusbegivenheden".

Som Vilhelm Nielsen har peget på, arbejdede Hal Koch i de sidste år af sit liv med teologiske problemer, der også optog hans jævnaldrende som Kaj Thaning og P.G. Lindhardt, nemlig sekulariseringen. Hal Kochs løsning var at forlade Grundtvig. Thanings bestod i at sekularisere Grundtvig.³²⁹

Men der var efter alt at dømme ingen nævneværdig kontakt mellem Thaning og Koch, og selv om det ligger på den åbne hånd at pege på lighederne, springer forskellene mest i øjnene. Thaning søgte at bringe Grundtvig med ind i en ny tids livsanskuelse. Hal Koch lod Grundtvig stå tilbage som en mand, der havde haft sin tid. Hal Koch lader sig dermed, som jeg har vist, også skrive ind i en anden af tidens intellektuelle tendenser, der ønskede at gøre op med det 19. århundredes idealisme, der blev betragtet som ophav til det 20. århundredes ulykker.³³⁰

Grundtvig, Hal Koch og det moderne Danmark

Som bemærket indledningsvis lader en biografi sig afgrænse til et forløb fra fødsel til død, mens livets betydning udfoldes ikke mindst i eftermælet, og det er som vist ganske omfattende i Hal Kochs tilfælde. Det er også klart, at der har udviklet sig en forforståelse af Hal Koch, som har haft stor indflydelse på fortolkningen af hans liv og virke. Dette hænger igen sammen med, at Hal Koch som vist i

³²⁸ Hal Koch, "Konstantin den Store" i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest*, 1952, s. 111.

³²⁹ Ole Vind, *Grundtvigs Historiefilosofi*, 1999, s. 26. OV må klart "afvise Thanings opfattelse af, at Grundtvigs historiesyn efter 1832 med rimelighed kan karakteriseres som sekulariseret." s. 29. Se også Ole Vind, "Hal Koch og Grundtvig", *Højskolebladet* 2001/16.

³³⁰ J.F. Møller, "Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950'erne", i Nils Gunder Hansen & Rasmus Mariager (red), *"Der truer os i tiden": Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*. Syddansk Universitetsforlag 2012.

forskningsgennemgangen indtager en vigtig rolle i fortællingen om, hvordan Det moderne Danmark blev til.

Denne indplacering af Grundtvig og Hal Koch i dansk demokratihistorie bygger på en tolkning, som jeg andetsteds har kaldt *Krogeruphypotesen*, fordi mange af dens repræsentanter har tilknytning til Krogerup Højskole og dermed direkte eller indirekte til Hal Koch selv.³³¹ Det er fortællingen om, at der fra Grundtvig udgik en kraft, der førte til de folkelige bevægelser og andelstanken, fra hvilke den stærke, danske, demokratiske tradition er udsprunget.³³² Jeg har andetsteds vist, at denne amalgamering af grundtvigianisme, velfærdsstat og demokrati ikke har sin rod hos Grundtvig selv.³³³ Krogeruphypotesen er ikke identisk med den kontinuitetslinje, der kan konstateres i den overvejende teologisk orienterede litteratur om Hal Koch, men den trækker på nogle af de samme pointer.

I Krogerupfortællingen eller -hypotesen forener Hal Kochs person adskillige af de elementer, hvoraf Det moderne Danmark menes opbygget: humanisme, kristendom, (social)demokrati, de folkelige bevægelser, folkeoplysning, højskolen, velfærdsstat og ikke mindst Grundtvig. Som vist er der fuldt belæg for det, hvis man vil knytte Hal Kochs navn til et eller flere af disse fænomener, og det bliver ofte gjort, når der skal smides historiske referencer ind i samfundsdebatten eller hvis det danske samfund som sådan skal karakteriseres. Uffe Østergaard har kaldt det moderne Danmark en symbiose ”af grundtvigianisme, folkekirke og socialdemokrati”, idet han tildeler Hal og Bodil Koch en hovedrolle.³³⁴ Tøger Seidenfaden har karakteriseret *Hvad er demokrati?* som udtryk for et ”særligt dansk-grundtvigsk syn” på demokrati.³³⁵

³³¹ Jes Fabricius Møller, ”Krogerup-hypotesen” i K. Garne og R. Vangshardt (red.) *Kontinuitet og radikalisme*, forlaget Vartov 2013, s. 82-93. Denne tanke er inspireret af Ove Korsgaard, der peger på, at flere centrale embedsmænd i Undervisningsministeriet også har haft tilknytning til Krogerup, Korsgaard, *Kampen om lyset*, Gyldendal 1997, s. 356.

³³² Som et eksempel se Michael Böss (red.) *Folkestyrets rugekasser – frivillige foreninger og folkestyre*, Aarhus Universitetsforlag 2014. Se især redaktørens forord s. 12ff. Denne fortælling er tydeligst og mest eksplicit, når udlændinge skal have den korte version af Danmarks historie. Francis Fukuyama, der ikke kan læse dansk og derfor udelukkende må bero på formidlet viden, når han skal give en historisk forklaring på, hvordan det moderne Danmark blev til (”Getting to Denmark”), tildeler Grundtvig en absolut hovedrolle, F. Fukuyama, ”Nation Building and State Building”, John A. Hall, Ove Korsgaard & Ove K. Pedersen (eds.) *Building the Nation – N.F.S. Grundtvig and Danish National Identity*, DJØF publishing, 2015, s. 42-44.

³³³ Om grundtvigianismen som bærende for den danske selvopfattelse se Jes Fabricius Møller, *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*, Forlaget Vartov 2005, se især gennemgangen af 200-årsfejringen af Grundtvig 1983 s. 129ff. At Grundtvig selv ikke var demokratisk pioner og at han slet ikke kan tages til indtægt for udviklingen af velfærdsstaten vises i Jes Fabricius Møller ”Grundtvigs betydning for samfundet” *Grundtvig Studier* 2015, s. 103-130.

³³⁴ U. Østergaard ”Grundtvig har domineret hele Danmarks politiske kultur”, *Kristeligt Dagblad* 18. april 2016. Østergaard foretager heri en analyse af tidligere statsminister Anker Jørgensens begravelse fra Grundtvigskirken på Bispebjerg i København, i hvilken sammenhæng Østergaard også fremhæver Grundtvigrenæssancen 1940 og Hal Kochs tilknytning til socialdemokratiet. Tanken fortsættes i Uffe Østergaard, *Hvorfor er danskerne danske?*, Eksistensen 2017, hvis kapitel 10 er viet tilnærmelsen mellem Folkekirken og Socialdemokratiet personificeret ved Bodil og Hal Koch.

³³⁵ T. Seidenfaden i en anmeldelse af genudgivelsen af bogen, *Weekendavisen* 3. april 1992.

Krogeruphypotesen er svær at identificere, fordi den oftest optræder i brudstykker eller implicit. Da Hans Vammen i sin tid gjorde op med den nationale myte om martsdagene i 1848, stod han over for det samme problem, at ingen hæderlige historikere havde kunnet ignorere de relativt enkle kendsgerninger, som han pegede på (nemlig at det slesvig-holstenske oprør *ikke* var brudt ud, da københavnernes gik på gaden 21. marts) men at ingen danske historikere på den anden side havde draget de nødvendige konklusioner af iagttagelserne og i stedet blot havde gjort forsøg på at ”forene fagets normer med den mytologiske tvang”, således at den uforberedte læser ikke fik ødelagt sin forforståelse.³³⁶

Kort fortalt går Krogeruphypotesens fortælling ud på, at det moderne Danmark blev skabt af Grundtvig og de folkelige bevægelser, der i forening og siden bistået af blandt andet arbejderbevægelsen skabte forudsætningerne for en stærk kulturel, økonomisk, social og demokratisk enhed. Denne fortælling er ikke enerådende, men den er som nævnt udbredt i sin diffuse eller implicite form.³³⁷ Klarest er den antagelig formuleret af Bo Lidegaard, der er vokset op på Krogerup Højskole, hvor hans far var lærer, i oversigtsværket over det 20. århundredes historie:

”Grundtvigs særlige sociale vision [har] præget udviklingen af Danmarks udgave af den europæiske velfærdsstat, hvor den sociale sammenhængskraft har været en afgørende bestræbelse. Hans berømte linjer,

Og da har i rigdom vi drevet det vidt,
Når få har for meget og færre for lidt,

har på godt og ondt stået som et credo over den danske velfærdspolitik i mere end hundrede år. Her ligger den åndelige rod til bestræbelsen på ikke at tilsidesætte hensynet til den, der har mindre, når der skal skabes muligheder for den, hvem mere er givet.”³³⁸

Ved på denne måde at bringe Grundtvig og velfærdsstaten sammen, skaber Lidegaard et indtryk af sammenhæng mellem de to uden direkte at påstå, at der er en årsagssammenhæng, men den læser, der

³³⁶ Hans Vammen, ”Casino 1848”, *Historisk Tidsskrift*, 1988/2, s. 274.

³³⁷ En stærk påvirkning kan f.eks. spores i TV-versionen af Danmarks Radios store 2017-satsning, ”Historien om Danmark”.

³³⁸ Bo Lidegaard, *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*, Gyldendal 2011, s. 34. Hal Kochs betydning for efterkrigstidens demokratiske udvikling behandles grundigt i samme bog s. 245-247. Grundtvigs faktiske betydning for velfærdsstaten, demokratiet og folkeoplysning tager jeg under nærmere behandling i *Grundtvig Studier* 2015.

tror, at det er tilfældet, har ikke vanskeligt ved at forblive i den tro. Kan man yderligere skabe det indtryk, at der går en lige linje fra Grundtvig til de folkelige bevægelser – hvad man kun kan med betydelige forbehold – og at den moderne demokratiske kultur skyldes disse folkelige bevægelser, har man etableret den værdipolitiske kæde, som ligger til grund for Det moderne Danmark. Denne fortolkning findes også repræsenteret i den forskningsbaserede formidling af Danmarks historie.³³⁹

Det er ironisk, at det ikke mindst er Hal Kochs kritikeres fortjeneste, at Hal Koch fik denne centrale placering i Krogerupfortællingen, blot som en spejling, idet Hal Kochs indflydelse blev vurderet negativt, men i øvrigt fulgte det samme skema:

”Overhovedet skal Hal Kochs betydning for dansk selvforståelse i efterkrigstiden ikke undervurderes. Da den unge teologiske professor i besættelsens første år gjorde demokratiets styre- og livsform til grundlaget for den åndelige modstandskamp mod nazismen i bevidst opposition til en national kamp mod tyskerne, blev demokratiet det konstituerende element i de manges åndelige udrustning, der fulgte ham.”³⁴⁰

Mest indflydelsesrig har Henning Fønsmarks understregning af Hal Kochs betydning som nævnt været, ikke mindst fordi han som vist ’opfandt’ diskussionen mellem Koch og Ross.

Krogerupfortællingen har været både stærk og indflydelsesrig i Dansk Ungdoms Fællesråd. DUF er Dansk Ungdomssamvirkes efterfølgerorganisation og regner – med urette - Hal Koch som sin stifter. Derfor stod Hal Koch i centrum for fejringen af DUF’s 75-års jubilæum, hvor det i DUF’s eget ordvalg hed:

”Teologen *Hal Koch* indledte i september i 1940 en forelæsningsrække om *Grundtvig* på Københavns Universitet. Dengang vidste han næppe, at hans ideer skulle få stor betydning for måden, vi tænker *demokrati* på i dag.”³⁴¹

³³⁹ ”Også andre af tidens folkelige og sociale bevægelser som f.eks. husmands- og kvindebevægelsen indgik i den kulturelle demokratiseringsproces, der i anden halvdel af 1800-tallet udviklede almindelige danskere fra at være passive, autoritetstro undersåtter med en standsbestemt, afhængig stilling i lokalsamfundet til at blive aktive samfundsborgere, der stemte ved valgene og organiserede sig for at forbedre deres livsbetingelser.” Erik Strange Petersen på <http://danmarkshistorien.dk/perioder/det-unge-demokrati-1848-1901/de-folkelige-bevaegelser/> hentet 21. nov. 2017.

³⁴⁰ Søren Krarup, *Demokratisme – en kritik*, Gyldendal 1968, s. 103. Det var altså ment som en kritik fra Krarups hånd, fordi han mente, at kirken og evangeliet ikke lod sig demokratisere. Dermed overså Krarup, at han var enig med HK.

³⁴¹ duf.dk, 25. juni 2015 (Infomedia).

DUF *siger* ikke direkte, at forelæsningerne handlede om demokrati, men da DUF's tidligere kommunikationschef blev interviewet i *Kristeligt Dagblad*, drog den uforberedte redaktionssekretær selv konklusionen og udformede en underrubrik med ordlyden:

”I år er det 75 år siden, at den danske teolog, kirkehistoriker, demokratitænk og debattør Hal Koch holdt en række berømte forelæsninger om demokrati.”³⁴²

Denne tolkning kan også finde indirekte understøttelse hos Bo Lidegaard. I en billedbog om Danmark i det 20. århundrede skriver Lidegaard i en billedtekst, at Hal Koch i 1940 ”ud fra et humanistisk ståsted talte besættelsesmagten midt imod”.³⁴³ Det er som vist en ganske misvisende karakteristik af Hal Kochs standpunkt i 1940, idet han netop tog afstand fra humanismen og i øvrigt undlod at kritisere besættelsesmagten eller den danske regering for den sags skyld. Lidegaard har tydeligvis taget Hal Koch anno 1945 og projiceret det syn, han på dette tidspunkt havde på humanismen, tilbage på 1940. DUF's fortolkning af Hal Kochs rolle har haft relativ stor betydning, for mange politikere og øvrige beslutningstagere har haft deres organisatoriske læretid i DUF.

Et af de vigtigste led i Krogerupfortællingens idepolitiske kæde er netop besættelsestiden. Den indebar store indre konflikter, der truede den politiske konsensuskultur, som havde været under opbygning i 1930'erne, blandt andet med den begyndende alliance mellem socialdemokratismen og grundtvigianismen. Af samme grund var der brug for en stærk national mytologi, der kunne modvirke denne splittelse og hele samfundet igen.³⁴⁴

Der var grundlæggende tale om en inklusionsøvelse bygget op af de to bærende begreber i 1945, ”modstand” og ”demokrati”. De var som bekendt emblemer for indbyrdes stridende grupper i krigens sidste år, der imidlertid fandt sammen i et nationalt kompromis i form af befrielsesregeringens brede samling af repræsentanter for modstandsbevægelsen og de valgte politikere. Foreningen blev mulig, fordi det lykkedes at etablere en ny fortælling. Historieforskningen har i de seneste år identificeret de fleste af de grupper, der ikke blev inkluderet af denne fortælling – tyskerpiger, flygtninge, nazister, østfrontfrivillige, hjemmetyskere osv. – men det lykkedes altså dengang at skabe en fortælling, der omfattede næsten alle danskere med den eks- eller implicite forudsætning for at være med i klubben, at

³⁴² underrubrik i *Kristeligt Dagblad* 8. okt. 2015, interview med Jonas Norgaard Mortensen, tidligere kommunikationschef i DUF.

³⁴³ Bo Lidegaard, *Øjeblikke – danske billeder 1945-1989*, Politikens Forlag 2016, s. 139.

³⁴⁴ Den erindringspolitiske tolkning af besættelsestiden udgår fra C. Bryld og A. Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, RUC 1998.

man kunne vise, at man havde været antinazist. Det muliggjorde ikke mindst, at DKP kom med ind i varmen. Også højskolebevægelsen kom med trods flere brodne kar. Det blev formuleret allerede i 1944 i en populær fremstilling i anledning af folkehøjskolernes hundrede års jubilæum:

”Nationalismen gik som en hærgende Storm over Europa, skulde den ogsaa overskylle vore Kyster? Der var maaske ganske enkelte danske Højskolemænd, der lod sig betage af den Rejsning, der udfoldede sig i vort sydlige Naboland, men som Helhed kunde der ikke være Tvivl om Højskolens Holdning overfor Nationalsocialismens Evangelium.”³⁴⁵

Forfatteren var Roar Skovmand, der må regnes som en af hovedarkitekterne bag Krogerupfortællingen. Hos Skovmand er inklusions- og eksklusionsmekanismen allerede en etableret fortolkningsmodel. Han behøver ikke engang forklare, hvad han mener med ”Højskolens Holdning”. Det er underforstået. En anden pointe hos Skovmand er, at nationalismen var et udefrakommende fænomen, der ikke havde slået rødder i Danmark. Derimod identificerede han den med nazismen.

Det var denne forståelse, denne frygt for ’guilt by association’, der har foranlediget de fleste til at blænde det nationale ud af Hal Koch. Hvis man identificerede de nationale tanker, måtte man med den præmis, som Skovmand satte op, drage den samme konklusion som Svend Ranulf, nemlig at Hal Koch brugte nazistisk tankegods.³⁴⁶ Med den udvidede forståelse af nationalismen, som de seneste 30 års historieforskning har bidraget til, er det er i dag langt lettere at skelne mellem det nationale og det nazistiske, og derfor er det også blevet meget tydeligere, hvor national den danske reaktion på nazismen var i 1940. Og selv om Hal Koch hurtigere end de fleste opgav anvendelsen af den nationale patos på skrift og i tale, fastholdt han helt frem til krigens slutning en overordnet *ethnosstrategi* for at anvende Korsgaards udtryk. Først i 1945 kan man tale om, at *demosstrategien* kommer til fuld udfoldelse hos Hal Koch.

Skal man skrive Hal Koch ind i historien om overgangen fra Mellemkrigstiden til Efterkrigstiden, og det er der mange grunde til at gøre, må det blive som et eksempel på de brud og forandringer, der fandt sted, fra -30ernes idealisme til -50ernes pragmatisme og illusionsløshed, fra grundtvigsk folkelighed til

³⁴⁵ Roar Skovmand, *Højskolen gennem 100 Aar*, Schultz Forlag 1944, s. 145.

³⁴⁶ Der er gjort et par andre forsøg på at koble HK til nazismen, mest af insinuerende karakter: Mette Herborg, ”Hal Kochs syndefald”, *Information* 31. august 1993. I en kronik i *Berlingske Tidende* 16. dec. 1999 beskyldte Hans Hauge under overskriften ”Var Hal Koch demokrat” HK for at være præget af nazismen, fordi han brugte begrebet ’livslove’. Hauge benægter ikke, at udtrykket stammer fra Løgstrup, men går let hen over det forhold, at Løgstrup dermed var væsentlig mere sårbar over for beskyldninger om nazisme. Se også Kurt E. Larsen, *Christian Bartholdy. Vækkelseskristendom og dansk kirkeliv*. Forlaget Kolon 2015, note 1449. Se min anmeldelse af samme i *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 2015, nr. 1, 92-94.

humanistisk demokrati, fra økonomisk krise til velfærdsstat. Grundtvig fik et fornyet efterliv i 2. halvdel af det 20. århundrede. Hans navn fik fortsat betydning, men det var ikke Hal Kochs fortjeneste eller skyld. Teologisk var det Kaj Thaning, der klædte Grundtvig på til at passe ind i en sekulariseret tidsalder, og politisk var den tilnærmelse mellem grundtvigianisme og socialdemokratisme, som Fonsmark fandt så fordærlig, allerede indledt af Frederik Borgbjerg i begyndelsen af 1930'erne.³⁴⁷ På venstrefløjen til venstre for socialdemokratiet udviklede der sig en bemærkelsesværdig forkærlighed for Grundtvig i 1970'erne i en grad så Carl Madsen titulerede sig selv ”grundtvigiansk kommunist”.³⁴⁸ At Hal Koch blev skrevet ind i den historie kan antagelig forklares erindringspolitisk. Det handler blandt andet om, at folkelighed og demokrati var på dagsordenen igen, men i en noget anden aftapning end i 1940 eller 1945, idet folkelighed i langt højere grad i 1970'erne var blevet betegnelse for ”græsrodderne”, civilsamfundet, den del af folket, der var længst væk fra magten og tættest på virkeligheden og sandheden, og at demokrati derfor blev vurderet ud fra dets evne til at (gen)skabe nærhed mellem folket og magten. Og Hal Kochs forestilling om demokratiet som samtale passede også godt ind i idealet om kollektive beslutninger som funktion af en herredømmefri samtale – også selv om dette ideal antagelig aldrig kan virkeliggøres. Den fornyede interesse for Hal Koch efter Murens fald kan forklares med den selvbesindelse på demokratiets natur, der indtrådte efter ’historiens afslutning’. Der er altså gode forklaringer på at Hal Koch fortsat spiller en så fremtrædende rolle i den kollektive, danske erindring. Men det skulle hermed også være vist, at denne genvakte interesse for Hal Koch beror på en særlig tolkning, der lader centrale aspekter af hans liv og værk ude af betragtning.

³⁴⁷ Birgitte Possing giver Bodil Koch æren for Socialdemokratiets tilnærmelse til Folkekirken. B. Possing, *Uden omsvøb*, Gyldendal 2007, s. 210. Kim Arne Pedersen har i ”Grundtvig på anklagebænken”, *Grundtvig Studier*, 2002, (se især s. 196f) peget på, at den socialdemokratiske tilnærmelse til Grundtvig var meget tidligere.

³⁴⁸ Jes Fabricius Møller, *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*, Forlaget Vartov 2005, s. 90ff; Chris Holmsted Larsen, *Den folkekære stalinist*, Gyldendal 2017, s. 389, 402 og 414.

Litteratur, kilder og navneregister for den sammenfattende redegørelse

(De med * mærkede skrifter af Hal Koch findes ikke i Kirsten Frederiksens bibliografi eller på litteraturlister i Møller 2009 eller Reeh 2012)

- Andersen, Johannes m.fl. *Medborgerskab – Demokrati og politisk deltagelse*, Systime 1993.
- Andersen, Johannes, ”Demokratiet og grundloven”, kronik i *Berlingske Tidende* 5. aug. 1991.
- Andersen, Poul Nyboe, ”Folkestyrets Fremtid og det sociale”, *Lederbladet* nr. 6, 1942.
- Assel, Heinrich, „Die *Lutherrenaissance* in Deutschland von 1900 bis 1960“ in Christine Helmer & Bo Kristian Holm (eds.) *Lutherrenaissance – Past and Present*, Vandenhoeck & Ruprecht 2016.
- Aurelius, Carl Axel, ”Humanisme og kristendom hos Hal Koch og Anders Nygren”, i R. Markussen, T. Reeh og I. Willert (red.) *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016.
- Bagge, Povl, ”Hal Koch” i *Videnskabernes Selskabs årsskrift* 1964.
- Bagge, Povl, ”Hal Koch”, *Historisk Tidsskrift* 12. rk., 1. bd., 1963-66, s. 504-507.
- Balling, Jakob, ”Hal Koch som kirkehistoriker under besættelsen” i samme *Historisk Kristendom*, 2003
- Balslev, Th., Anm. af Henning Høirups Fra døden til livet, *Grundtvig Studier* 1954.
- Bourdieu, Pierre, ”L’illusion biographique”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1986, vol. 62, no 1, pp 69-72.
- Bryld, Claus og Annette Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Roskilde Universitetsforlag 1998.
- Brøndsted J. og Knud Gedde, *De fem lange Aar*, Kbh. 1946.
- Böss, Michael (red.) *Folkestyrets rugekasser – frivillige foreninger og folkestyre*, Aarhus Universitetsforlag 2014.
- Christensen, Claus Bundgård, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen, *Danmark besat – krig og hverdag 1940-45*, 4. rev. Udg., Gyldendal 2015.
- Christensen, Georg og Hal Koch (udg.) *N.F.S. Grundtvig. Værker i Udvalg*, Gyldendal 1940ff
- Christensen, Torben, ”Hal Koch” i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest* 1963.
- Christiansen, Niels Finn, *Hartvig Frisch. Mennesket og politikerens. En biografi*, Christian Ejlers’ Forlag 1993.
- Damsholt, Tine, ”Det drejer sig om sindelaget” i Søren Bald m.fl. (red.) *Demokrati*, Krogerup 1996.
- Damsholt, Tine, ”Elementer af Grundtvigs politiske tænkning”, *Grundtvig-Studier* 1995.
- Damsholt, Tine, ”Hand of King and Voice of People” i John A. Hall, Ove Korsgaard & Ove K. Pedersen, Ove Ka jog (eds.) *Building the Nation – N.F.S. Grundtvig and Danish National Identity*, DJØF publishing, 2015
- Damsholt, Tine, *Troen på folkeviljen*, Kroghs Forlag 1994.
- de Fine Licht, Christian, ”Venskab, bitterhed og kirkehistorie”, *Fønix* 23. årg. Nr. 4, dec. 1999, s. 234-248
- Diderichsen, Børge, ”Protestantens Ærkefjende” fra *Tidehverv* nr. 8 1936, genoptrykt i Leif Grane (red.) *Tidehverv – En antologi* Gyldendal 1967.
- Dyrberg, Gunnar, *Kom, maj ...*, Gyldendal 1989
- Fonsmark, Henning, *Historien om den danske utopi*, Gyldendal 1990.
- Frederiksen, Kirsten bibliografi, *Hal Koch’s forfatterskab*, tillæg til *Kirkehistoriske Samlinger* 1967.

- Frisch, Hartvig, *Europas Kulturhistorie*, 1. bd., Kbh. 1928.
- Frisch, Hartvig, *Pest over Europa*, Kbh. 1933.
- Fukuyama, Francis, "Nation Building and State Building", John A. Hall, Ove Korsgaard & Ove K. Pedersen (eds.) *Building the Nation – N.F.S. Grundtvig and Danish National Identity*, DJØF publishing, 2015.
- Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1990
- Gardiner, Patrick (ed.), *Theories of History*, London 1959.
- Garne, Kristoffer og Rasmus Vangshardt (red.) *Kontinuitet og radikalisme*, Forlaget Vartov 2013.
- Groes, Lis, "Bør D.U. arbejde for et socialt Ungdomsprogram" *Lederbladet* nr. 5, 1942.
- Grosen, Uffe, "Mødet med Hal Koch" i samme *For skole, for kirke, for frihed. Foredrag og artikler*, Hørve 1974.
- Grundtvig, N.F.S., "Er Troen virkelig en Skole-Sag?", *Nordisk Kirketidende* nr. 5, 1836, udgivet i Georg Christensen og Hal Koch, *N.F.S. Grundtvig. Værker i Udvalg*, 4. bd., Gyldendal 1943, s. 140-144
- Hansen, Nils Gunder, *Danske tidsånder 1940-2010*, Anis 2013
- Hansen, Mogens Herman, *Demokrati som styreform og som ideologi*, Museum Tusculanum 2010.
- Hansen, Mogens Herman, *Demokratiets historie fra oldtid til nutid*, Museum Tusculanum 2012
- Hansen, Mogens Herman, *Det athenske demokrati – og vores*, Museum Tusculanum 2005
- Hansen, Poul, "Dansk Demokrati". *Lederbladet* nr. 3, 1942
- Hartling, Poul, *Fra 17 år i dansk politik*, forlaget Liberal 1974
- Hauge, Hans, "Var Hal Koch demokrat?", kronik i *Berlingske Tidende* 16. dec. 1999
- Henningsen, Hans, "Højskole i 150 år", *Grundtvig Studier* 1995.
- Herborg, Mette, "Hal Kochs syndefald", *Information* 31. august 1993.
- Hermansen, Carl, "Det grundtvigske Syn", *Menighedsbladet* 1937, sp. 791-794.
- Hoffmeyer, Johs., "Hal Koch og besættelsen", *Kristeligt Dagblad* 15. aug. 1963
- Høgsbro, Nele, *Kaj Munks eftermæle – og dets brug*, upubliceret kandidatspeciale, KU 2008
- Iversen, Hans Raun, *Ånd og livsform*, Anis 1987
- Jensen, Bent, *Stalinismens fascination*, 2. rev. udg. Gyldendal 2002.
- Jensen, Jens Marinus, *Strejftog i erindringen*, Kbh. 1971.
- Jensen, Palle Roslyng, *Danskerne og besættelsen*, Gads Forlag 2007.
- Jensen, Torkil, "Den grundtvigske reformation på Sydfyn – Anders Nørgaard og Vejstrup Valgmenighed" i E. Harbsmeier og N. Thomsen (red.) *Præstegården i Danmark – kultur og teologi*, Eksistensen 2017
- Johansen, Steen, "Grundtvigs bopæle i København", *Grundtvig Studier* 1963, s. 49.
- Jørgensen, A. Feilberg, "Dansk Ungdomssamvirke" i V. la Cour (red.) *Danmark under Besættelsen*, bd. II, Kbh. 1947.
- Koch, Hal, "Konstantin den Store" i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest*, 1952.
- Koch, Hal, "Onde Varsler", *Skive Folkeblad*, 24. aug. 1945*
- Koch, Hal, "Ansaret" i Anders Vigen m.fl., *Behjertede Ord*, Kbh. (Sv. Koefoed-Jensen) 1950.
- Koch, Hal, "Dansk Ungdomssamvirke og den 9. April", *Social-Demokraten* 27. dec. 1940
- Koch, Hal, "De kristelig Ungdomsforeninger og 'Dansk Ungdomssamvirke'", *Kristeligt Dagblad* den 13. nov. 1940.
- Koch, Hal, "Den tyske Valgkampagne set med udenlandske Øjne", *Social-Demokraten*, 1. sept. 1930.*
- Koch, Hal, "En stor Mand i dansk Middelalder", *Berlingske Aften*, 8. jan. 1935*

- Koch, Hal, "Er Kirken saglig?", *Dagens Nyheder* 26. april.
- Koch, Hal, "Erasmus fra Rotterdam", *Berlingske Aften*, 17. dec. 1934*
- Koch, Hal, "Et typisk Eksempel" kronik i *Kristeligt Dagblad* 4. februar 1940.
- Koch, Hal, "Foran en ny Middelalder?", *Nationaltidende* 18. maj 1938.
- Koch, Hal, "Fra Teologiens Tilblivelsestid", *Berlingske Tidende* 21. juni 1933*
- Koch, Hal, "Gejstlighedens Forræderi", *Kirke og Kultur*, bd. 38, Oslo 1931, s. 93-99
- Koch, Hal, "Grundtvig og Danskheden", *Hjemmet* nr. 51, 1940.*
- Koch, Hal, "Grundtvig og filosofien", *Højskolebladet* nr. 16, 1949.
- Koch, Hal, "Grundtvigs Krise 1810-11" i Povl Bagge og Harald Jørgensen (red.) *Smaa skrifter tilegnede Professor, dr.phil. Aage Friis paa Halvfjerdsdaarsdagen 16. August 1940*, Kbh. 1940
- Koch, Hal, "Hoveder eller Høveder?", *Lederbladet* nr. 1, 1943.
- Koch, Hal, "Humanisme" *Frie Ord*, 1946, 4. Hft.
- Koch, Hal, "Hvad er Demokrati?" *Berlingske Aftenavis* 22. aug. 1945.
- Koch, Hal, "Hvad er kultur?", *Vor Viden*, 2. række, hefte 5, 1957.*
- Koch, Hal, "Hvorledes man ogsaa kunne opleve de mærkelige besættelses-aar", *Berlingske Tidende* 3. januar 1959
- Koch, Hal, "Klog og naiv" *Lederbladet* nr. 8, 1944
- Koch, Hal, "Kristendom og Politik", *Berlingske Aften* 31. januar 1939
- Koch, Hal, "Nazismen som Folkeopdragelse", *Berlingske Aften* 18. juni 1934
- Koch, Hal, "Om Krogerup – til angreb og forsvar", *Krogerup Højskoles årsskrift* 1950-51.
- Koch, Hal, "Om Sokrates", *Berlingske Tidende* 9. marts 1934*
- Koch, Hal, "Ordet eller Sværdet", *Berlingske Aftenavis* 12. sep. 1945
- Koch, Hal, "Ret og Magt", *Berlingske Aftenavis* 19. sept. 1945
- Koch, Hal, "Skal Kirken være luthersk?", *Dagens Nyheder* 8. maj 1935
- Koch, Hal, "Skal Kristendommen forvandle Mennesker?" *Dagens Nyheder* 9. maj 1935
- Koch, Hal, "Sovjet og Kirken", *Berlingske Tidende* 29. juli 1934*
- Koch, Hal, "Stat, Tolerance og Kirke" *Berlingske Tidende* 9. maj 1934
- Koch, Hal, "Umoderne Tanker om den højere Skole", *Berlingske Aftenavis*, 10. feb. 1934
- Koch, Hal, "Ved Krogerup Højskoles Indvielse", *Højskolebladet* nr. 49, 13. dec. 1946
- Koch, Hal, *Dagen og Vejen*, Westermann 1942
- Koch, Hal, *Danmarks Kirke gennem tiderne*, 5. udgave 1960.
- Koch, Hal, *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, De Unges Forlag 1939
- Koch, Hal, *Grundtvig*, Gyldendal 1943.
- Koch, Hal, *Hvad er Demokrati?*, Kbh. 1945
- Koch, Hal, *Konstantin den Store – Pax romana – pax christiana*, Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Universitetets årsfest, november 1952.
- Koch, Hal, *Kristendommens oprindelse*, (5. oplag) Gyldendal 1967
- Koch, Hal, *Lidt af hvert – Afhandlinger og Artikler*, Gyldendal 1940.
- Koch, Hal, *Luther*, 4. udg., Gads forlag 1966
- Koch, Hal, *Martin Luther*, Gads forlag 1958
- Korsgaard, Ove, "Et drama om venskab i tre akter" i David Bugge m.fl. (red.) *K.E. Løgstrup og Hal Koch – Venskab og strid*, Klim 2010.

- Korsgaard, Ove, "Hal Koch: En republikaner i grundtvigiansk klædedragt" i O. Korsgaard og Uffe Jonas (red.) *Poetisk demokrati – Om personlig dannelse og samfundsdannelse*, Gad 2001.
- Korsgaard, Ove, "Statsborgerskab, medborgerskab, identitet", i samme (red.) *Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse*, DPU's forlag 2004.
- Korsgaard, Ove, *Kampen om Folket*, Gyldendal 2004.
- Korsgaard, Ove, *Kampen om lysen*, Gyldendal 1997.
- Korsgaard, Ove, *Poetisk demokrati*, 2001.
- Krag, Jens Otto, "En mand midt i strømmen", *Aktuelt*, 19. aug. 1963.
- Krarup, Søren, "Tidehverv", *Tidehverv* nr. 1, 1984.
- Krarup, Søren, *Demokratisme – en kritik*, Gyldendal 1968
- Køber, Jesper Vestermark, *Nærdemokratibegrebets historie i 1970ernes Danmark*, upblub. Phd-afhandling, Københavns Universitet 2017
- Lange, Dietz, „Eine andere Luther-Renaissance“ i N. Slenczka og W. Sparr (Hrsg.) *Luthers Erben*, Mohr Siebeck 2005.
- Larsen, Chris Holmsted, *Den folkekære stalinist*, Gyldendal 2017.
- Larsen, Kurt E., *Christian Bartholdy. Vækkelseskristendom og dansk kirkeliv*, Forlaget Kolon 2015.
- Larsen, Svend, "Svend Ranulfs nazismejagt", i Sofie Lene Bak m.fl. (red.) *Kildekunst*, Det kongelige Bibliotek 2016, bd. 2, s. 423-439.
- Lauridsen, John T. og Joachim Lund, *Samarbejdets mand*, Historika 2015.
- Lidegaard, Bo, *En fortælling om Danmark i det 20. århundrede*, Gyldendal 2011.
- Lidegaard, Bo, *I Kongens Navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-1958*, Samleren 1996.
- Lidegaard, Bo, *Øjeblikke – danske billeder 1945-1989*, Politikens Forlag 2016.
- Lindhardt, P.G., "Hal Koch", *Danske biografiske leksikon* 3. udg., 8. bd. 1981.
- Lindhardt, P.G., "Hal Koch", *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk., 5. bd. Kbh. 1963-65
- Lindhardt, P.G., "Hal Kochs 'drøm'", *Politikens kronik* 5. maj 1964
- Lindhardt, P.G., "Kirkehistorikeren" i *Hal Koch og hans virke*, Gyldendal 1969.
- Lindhardt, P.G., "Sammenhæng mellem ord og handling" *Rødding Højskole Aarskrift* 1965.
- Lindhardt, P.G., "Teolog med forretnings-talent" *Berlingske Aftenavis* 9. maj 1959.
- Lindhardt, P.G., *Den danske kirkes historie*, bd. VIII, Kbh. 1966.
- Lundbak, Henrik, *Staten stærk og folket frit*, Mus. Tus. 2001.
- Lund-Jensen, Gunner og Marianne Alenius, *Studentertliv under besættelsen*, Mus.Tus. Forlag 2009
- Lyby, Thorkild C., "Anders Nørgaard som grundtvigsk kirkehistoriker" i C.B. Nielsen og P. Ingesman *Kirken af levende Stene – Den grundtvigske tradition i dansk kirkehistorieskrivning*, ANIS 1994, s. 213.
- Løgstrup, K.E. "Koch, Hal" i *Den lille Salmonsens*, Schultz 1937-1940, bd. 7, s. 37.
- Løgstrup, K.E. og Hal Koch, *Venskab og strid*, Klim 2010.
- Løgstrup, K.E., *Solidaritet og kærlighed*,
- Møller, "Jes Fabricius, "Krogerup-hypotesen" i K. Garne og R. Vangshardt (red.) *Kontinuitet og radikalisme*, forlaget Vartov 2013.
- Møller, Jes Fabricius, "Afgørelsen og beregningen " i David Bugge og Michael Schelde (red.) *Livtag med Grundtvig og Løgstrup*, Aarhus: Klim 2017
- Møller, Jes Fabricius, "Aristokrati, meritokrati og monarki – Slægten Scavenius og kongemagten 1843-1943" i Lars Bisgaard og Mogens Kragssig Jensen (red.), *Adel – den danske adel efter 1849*, Gads Forlag 2015.

- Møller, Jes Fabricius, "Biografien som moderne genre", *Historisk Tidsskrift* 2009/2.
- Møller, Jes Fabricius, "Det indskrænkede monarki og teorien om statsmagtens ligevægt", (norsk) *Historisk Tidsskrift* 2014/4.
- Møller, Jes Fabricius, "Grundtvigs betydning for samfundet", *Grundtvig Studier* 2015.
- Møller, Jes Fabricius, "Hal Koch og Grundtvig" *Historisk Tidsskrift* 2004/2
- Møller, Jes Fabricius, "Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen", *Historisk Tidsskrift* 2016/2.
- Møller, Jes Fabricius, "Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950'erne", i Nils Gunder Hansen & R. Mariager (red), "*Der truer os i tiden: Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*". Syddansk Universitetsforlag 2012.
- Møller, Jes Fabricius, "Statens opgaver og kirkens. Hal Koch og velfærdsstaten" i Nils Gunder Hansen, J.H. Petersen og K. Petersen *I himlen således også på jorden?* Syddansk Universitetsforlag 2010.
- Møller, Jes Fabricius, "Vi trænger til større ofre – Koch, Munk og Løgstrup" *Weekendavisen* 8. april 2009
- Møller, Jes Fabricius, anm. af Kurt E. Larsen, *Christian Bartholdy*, i *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 2015/1
- Møller, Jes Fabricius, *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*, Forlaget Vartov 2005.
- Møller, Jes Fabricius, *Hal Koch – en biografi*, Gads Forlag 2009.
- Møller, Poul, *Mennesker og Meninger*, Kbh. 1970
- Mørch, Søren, *Den sidste Danmarkshistorie*, Gyldendal 1996.
- Nevers, Jeppe, *Fra skældsord til slagord*, Syddansk Universitetsforlag 2011.
- Nielsen, Einar, "Det nationale og det sociale", *Lederbladet* nr. 4, 1942.
- Nielsen, Niels, "Nordisk Kollegium 1938-1948", *Nordiske Studier*, Kbh. 1975
- Nilsson, Kjell Ove, "Den svenske lutherrenæssansen" *Svenske Teologiske Kvartalskrift*, årg. 78, 2002, s. 50-63
- Nissen, Henrik og Henning Poulsen, *På danske friheds grund*, Gyldendal 1963
- Nordentoft, Johs., "Af Aarets Kirkehistorie", *Dansk Kirkeliv*, 1937.
- Nørgaard, Anders, *Protestantismens Grundskade*, Gad 1936
- Olden-Jørgensen, Sebastian, "Luther, Holberg og demokratiet. Nogle breve fra 1953 om Povl Bagges "Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden". i *Danske Magazin* bd. 52, 1. hæfte, Kbh. 2014. s. 129-135
- Olesen, Niels Wium, "Tillidskrisen. Socialdemokratisk politik mellem fortid og fremtid 1943-1947" i Dethlefsen og Lundbak (red.) *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, Museum Tusculanum 1998.
- Petersen, Erik Strange, på <http://danmarkshistorien.dk/perioder/det-unge-demokrati-1848-1901/det-folkelige-bevaegelser/> hentet 21. nov. 2017
- Petersen, Niels (red.), *Menighed og Folk*, Odense 1937.
- Petersen, Niels, "Mødet i Vallekilde 1937 - dets baggrund" *Vartovbogen* 1966, s. 57.
- Passing, Birgitte, *Ind i biografien*, Gyldendal 2015
- Passing, Birgitte, *Uden omsvøb*, Gyldendal 2007
- Passing, Birgitte, *Viljens styrke. Natalie Zahle. En biografi*, Gyldendal 1992
- Poulsen, Bjørn, *Ideernes krise i åndsliv og politik*, Gyldendal 1960.
- Prehn, Rasmus og Daniel Toft Jakobsen, "Har vi glemt Hal Koch?", kronik i *Kristeligt Dagblad*, 8. januar 2016

- Rald, N.J., "Tale ved professor Hal Kochs begravelse fra Solbjerg Kirke", *Solbjerg Sogns Kirkeblad*, nr. 4, september 1963.
- Ranulf, Svend, *Socialvidenskabelig Metodelære*, Kbh. 1946
- Rasmussen, Anders Holm, *Ideologi og virkelighed hos Hartvig Frisch*, Museum Tusculanum Forlag 1993.
- Ravn, Martin, "Danske Lutherlæsninger i 1920'erne og 1930'erne" i R. Markussen, T. Reeh og I. Willert (red.) *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016
- Reeh, Tine, "'paa tværs af den teologiske Tradition her i landet'", i T. Reeh og A. Vind (red.) *Reformationer*, C.A. Reitzel 2006.
- Reeh, Tine, "Barthianisme i Mellemkrigstiden" i K. Garne og R. Vangshardt, *Kontinuitet og radikalisme*, Forlaget Vartov 2013.
- Reeh, Tine, "Barthianisme i Mellemkrigstiden" i K. Garne og R. Vangshardt, *Kontinuitet og radikalisme*, Forlaget Vartov 2013.
- Reeh, Tine, "En Omgang Grundtvigianisme", *Dansk Kirketidende*, 20. april 2012.
- Reeh, Tine, "Hal Kochs virke før og under besættelsen", *Teol Information*, nr. 36, sep. 2007
- Reeh, Tine, *Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945*, Museum Tusculanum 2012
- Riishøj, Axel, "Grundtvig, Hal Koch og Nutiden", *Information* 1. august 1947
- Rosendal, Johannes (red.), *Højskolen til debat*, Gyldendal 1961.
- Rønning, F., *Hundrede Aar, et Mindeskrift i Anledning af Hundredeaarsdagen for Nic. Fred. Sev. Grundtvigs Fødsel*, Kbh. 1883.
- Schjørring, Jens Holger, "Dansk teologi og nazismen" i N. Olsen, K.C. Lammers og P. Roslyng-Jensen (red.), *Nazismen, universiteterne og videnskaben i Danmark*, Museum Tusculanum Forlag 2015, s. 153-181.
- Skov, Christian Egander, *Konservatisme i mellemkrigstiden*, Aarhus Universitetsforlag 2016.
- Skovmand, Roar, "Efterskrift" i Hal Koch, *Hvad er demokrati?*, 4. udg., Gyldendal 1981
- Skovmand, Roar, "Højskolen for de aktive kværlanter", *Kristeligt Dagblad* 1. dec. 1971
- Skovmand, Roar, *Højskolen gennem 100 Aar*, Schultz Forlag 1944.
- Sløk, Johannes, *Mig og Godot!*, kbh 1992 (2. udg.),
- Stybe, Svend Erik, *Demokratiets principper*, Munksgaard 1964.
- Svenstrup, Thyge, *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*, Museum Tusculanum Forlag 2006
- Søe, N.H., "En mand og hans indsats", *Kristeligt Dagblads kronik* 28. nov. 1969
- Sørensen, Villy, "Demokratiets problemer" i Inger Christensen, Niels I. Meyer og Ole Thyssen (red.) *Demokrati*, Gyldendal 1980.
- Thaning, Kaj, "Menighed og Folk" i Niels Petersen, *Menighed og Folk*, Odense 1937.
- Thomsen, Niels, "Kaj Thaning – tidehvervsk præstegårdsteologi med universitetsstempel" i E. Harbsmeier og N. Thomsen (red.) *Præstegården i Danmark – kultur og teologi*, Eksistensen 2017
- Vammen, Hans, "Casino 1848", *Historisk Tidsskrift*, 1988/2.
- Vind, Ole, "Hal Koch og Grundtvig", *Højskolebladet* 2001/16
- Vind, Ole, *Grundtvigs Historiefilosofi*, Gyldendal 1999.
- Willert, Ida, "Hans Fuglsang-Damgaard, Oxfordbevægelsen og skriftemål 1933-1937" i Markussen, Reeh og Willert (red.) *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*, Det teologiske Fakultet, København 2016, s. 130.
- Wivel, Ole, *Tranedans – erindringsmotiver*, Kbh. 1975.

Zeitlin, Irving, "The Conservative Reaction", i Roberta Garner (ed.) *Social Theory – A Reader*, (Second Edition) Univ. of Toronto Press 2010

Østergaard, Uffe, "Grundtvig har domineret hele Danmarks politiske kultur", *Kristeligt Dagblad* 18. april 2016.

Østergaard, Uffe, *Hvorfor er danskerne danske?* Eksistensen 2017.

Aviser m.m.*Aktuelt**B.T.**Berlingske Aftenavis**Berlingske Tidende**Dagbladet Holstebro**EkstraBladet**Folkebladet Sydjylland**Fredericia Dagblad**Frederiksborg Amtsavis**Fyens Stiftstidende**Hejmdal**Herning Folkeblad**Horsens Folkeblad**Information**Kristeligt Dagblad**Lederbladet**Lolland-Falsters Folketidende**Morsø Folkeblad**Næstved Tidende**Politiken**Rigsdagtidende**Roskilde Dagblad**Silkeborg Avis**Skagens Avis**Skive Folkeblad**Vendsyssel Tidende**Vestkysten**Ærø Venstreblad**Aalborg Stiftstidende**Aarhuus Stiftstidende***Anvendte arkiver***K.E. Løgstrups arkiv*, Rigsarkivet.*Johannes Frandsens arkiv*, Rigsarkivet.*Svend Ranulfs arkiv*, Det kongelige Bibliotek (Statsbiblioteket)

Navneregister (udvalgte navne)

9

9. April 40; 51; 52; 89

A

Aischylos 47; 72
 Andersen, Johannes 19
 Andersen, Poul Nyboe 64
 Aristoteles 51
 Arup, Erik 4; 93
 Athen 72; 75
 Augustin 47; 72
 Aulén, G. 35

B

Bagge, Povl 15; 25; 47; 88; 90
 Balling, Jakob 9; 10; 23; 25; 88
 Bang, Knud 36; 67
 Barth, K. 31; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40
 Barth, Karl 34; 36; 39; 40
 Bartholdy, Chr. 39; 86
 Benda, Julien 28
 Bennedsen, Dorte 67
 Billing, E. 35
 Bispebjerg Hospital 67
 Bomholt, J. 74
 Bourdieu, Pierre 3; 88
 Bramsnæs, C.V. 50; 51
 Brandes, G. 42
 Bring, Ragnar 35
 Brøndsted, J. 66; 88
 Budtz, L. 11
 Bäumler, A. 29; 30; 59; 69

C

Chr. X 52; 56
 Christensen, Torben 15; 16
 Christiansen, Ernst 11
 Christiansen, Henrik 9
 Christiansen, Niels Finn 4; 88
 Collingwood, R.G. 2

D

Damsholt, T. 18; 88
 Danmark ..5; 12; 18; 20; 24; 34; 39; 40; 42; 43; 44; 45; 46; 48;
 50; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 70; 71; 81; 82; 83; 84;
 85; 86; 88; 89; 91; 92; 93

Danmarks Kommunistiske Parti 63; 86
 Dansk Samling 63; 74
 Dansk Ungdoms Fællesråd 84; 85
 Dansk Ungdomssamvirke 17; 33; 45; 48; 49; 51; 52; 53; 55;
 56; 63; 64; 84; 89
 Danstrup, John 11; 12
 Dante 72
 Dostojevski 47; 72
 Dyrberg, G. 66; 88

E

Europa 15; 30; 61; 70; 86; 89
 Evangeliet 33; 34; 37; 39; 41; 80

F

Flor, Christian 17
 Fog, Mogens 9; 63; 67
 Fonsmark, Henning 18; 19; 20; 84; 87; 88
 Frandsen, Johannes 49; 95
 Frisch, Hartvig 4; 30; 31; 61; 88; 89; 93
 Fuglsang-Damgaard, H. 32; 93
 Fukuyama, F. 82; 89

G

Gadamer, H.-G. 5; 89
 Galilæa 75
 Gedde, K. 66; 88
 Glenthoj, J. 67
 Goethe 47; 62; 72
 Grane, Leif 32; 88
 Groes, Lis 64; 89
 Grundtvig, N.F.S. 6; 7; 8; 9; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21;
 22; 23; 29; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 45; 46; 47; 48; 49;
 50; 52; 55; 56; 57; 59; 60; 69; 70; 71; 72; 73; 76; 77; 78;
 79; 81; 82; 83; 84; 87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 100
 Grækenland 70
 Grønbech, V. 42; 75

H

Hansen, H.C. 63
 Hansen, Knud 11; 39
 Hansen, Mogens Herman 19; 51
 Hansen, Nils Gunder 8; 19; 24; 33; 74; 78; 81; 89; 92; 99
 Hansen, Poul 57; 62
 Hartling, P. 34; 89
 Heie, N.I. 32
 Hellas 31

Henningsen, Hans 18
 Hitler, A. 11; 15
 Hjermand, Poul..... 49
 Hoffmeyer, J..... 13; 89
 Holl, Karl 34; 35
 Horserød 63
 Hæstrup, J. 13
 Hæstrup, Jørgen..... 13; 20
 Hørup, V. 73

I

Italien 28; 29; 59

J

Jesus 72; 73; 75
 Jørgensen, A. Feilberg..... 12
 Jørgensen, Anker 19
 Jørgensen, Jørgen (Lejre)..... 9; 11; 13

K

Kauffmann, Henrik 3; 91
 Kaufmann, Henrik..... 4
 Kløvedal, Ebbe Reich 20
 Koch, Bodil..... 20; 24; 27; 34; 66; 67; 82; 87
 Koch, Hans 27; 70
 Konstantin, kejser..... 10; 28; 81; 89; 90
 Korsgaard, Ove ..18; 19; 20; 21; 22; 31; 51; 58; 61; 82; 88; 89;
 90; 91
 Kraft, O.B. 56
 Krag, J.O. 5; 11; 13; 15; 91
 Krarup, Søren..... 10; 73; 84; 91
 Kristelig Akademisk Forening..... 42; 44; 49
 Kristus..... 44; 54
 Krogerup ..7; 13; 15; 17; 18; 20; 23; 68; 71; 77; 78; 79; 82; 83;
 88; 90; 91
 København.....12; 17; 31; 32; 35; 36; 37; 56; 82; 88; 89; 93
 Københavns Universitet ... 6; 10; 16; 18; 81; 84; 88; 89; 90; 91
 Køber, J.V. 14; 19; 75

L

la Cour, V. 12; 89
 Larsen, Ejvind 20
 Larsen, G..... 56; 57; 91
 Lidegaard, Bo 3; 20; 83; 85; 91
 Lindhardt, P.G.....14; 15; 16; 21; 23; 29; 36; 37; 39; 81; 91
 Lund-Jensen, Th. 64; 65; 66; 67; 91
 Luther, M.22; 25; 31; 32; 34; 35; 36; 37; 44; 47; 72; 77; 79;
 90; 91; 92
 lutherrenæssancen..... 25

Lutherrenæssancen.....34; 35; 36; 88
 Løgstrup, K.E. . 2; 6; 7; 8; 9; 21; 22; 24; 29; 33; 34; 49; 55; 65;
 72; 74; 78; 79; 86; 90; 91; 92; 95; 100

M

Monrad, D.G.78
 Munk, Kaj6; 7; 65; 68; 92
 Mussolini, B.10; 11; 28
 Møller, Poul9; 76

N

Nevers, Jeppe.....74; 92
 Nielsen, Vilhelm.....17; 81
 Nietzsche, F.47; 72
 Nissen, Henrik 11; 45; 48; 49; 92
 Nordisk Kollegium.....64; 65; 66; 68; 92
 Nygren, Anders.....35; 38; 75; 88
 Nørgaard, Anders.....37; 38; 39; 40; 89; 91; 92

O

Oskar Andersen, J.34
 Oxfordbevægelsen.....27; 32; 93

P

Pascal, B.28; 72
 Paulus38; 72
 Platon47; 72
 Possing, Birgitte5; 24; 66; 87; 92

R

Rald, N.J.14; 93
 Ranulf, Svend.....59; 70; 71; 86; 93; 95
 Rasmussen, Anders Holm93
 Reeh, Tine.... 11; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 32; 33; 34;
 35; 36; 37; 49; 58; 69; 77; 88; 93
 Rifbjerg, K.20
 Riishøj, Axel.....70; 78; 93
 Rosenkjær, Jens11; 13
 Ross, Alf19; 20; 84
 Rusland29
 Rødding Højskole15; 17; 21; 91

S

Scavenius, E.56; 63; 91
 Schack, T.32; 67
 Seidelin, Paul.....11
 Seidenfaden, T.82
 Shakespeare.....47; 72

Shellhuset 67
 Skovmand, Roar 17; 18; 86; 93
 Slagelse 45; 55
 Sløk, Johannes 9; 93
 Snoghøj 64
 Socialdemokratiet 14; 23; 28; 30; 31; 61; 63; 74; 77; 82; 87
 Sovjetunionen 59; 75
 Stalin, J. 15; 75
 Stangerup, H. 11
 Stauning, Th. 30; 56
 Stybe, S.E. 16; 93
 Sverige 32
 Söderblom, N. 35
 Søre, N.H. 11; 16; 34; 93
 Sørensen, Villy 19

T

Thaning, Kaj 39; 40; 81; 87; 93
 Tidehverv 10; 32; 34; 35; 39; 76; 79; 88; 91
 Todberg, Chr. 67

Tübingen 5; 27; 89
 Tyskland 27; 29; 30; 40; 47; 59; 70

U

Ungdomskommissionen 8; 15; 23; 63; 75; 77; 78; 92; 100

V

Vallekilde 36; 37; 39; 40; 76; 92
 Vejstrup 36; 39; 40; 76; 89
 Vind, Ole 16; 21; 40; 81; 93

W

Wivel, Ole 9; 78; 93

Ø

Østergaard, U. 82; 94

Sammenfatning

I afhandlingen ”Teologi og politik. Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke” er det anliggendet at analysere brud og kontinuitet i Hal Kochs forfatterskab og virke. Afledt heraf vil spørgsmålet om Hal Kochs betydning i samtiden og i eftermælet også blive belyst.

Afhandlingen er sammensat af følgende dele:

Bogen *Hal Koch – en biografi* er en kronologisk, biografisk fremstilling af Hal Kochs (1904-1963) liv baseret på hans forfatterskab og omfattende arkivalske studier. HK voksede op i et borgerligt miljø i hovedstaden i et præstehjem tilknyttet Indre Mission. Med en eksamen fra Metropolitanskolen blev han immatrikuleret på Københavns Universitet som teologistuderende. Han specialiserede sig i Senantikken og kirkefædrene og skrev disputats om Origenes. Teologisk blev han påvirket af Karl Barth. På kort tid skiftede hans forskning spor, således at han med held kunne søge et professorat i Nordens kirkehistorie i København. Som nyansat blev han stærkt optaget af Grundtvig, som også var emnet for nogle meget søgte åbne forelæsninger, som han holdt i efteråret 1940, og som gjorde ham landskendt og banede vejen for, at han kunne vælges som formand for repræsentantskabet for Dansk Ungdomssamvirke, en position der bragte ham meget tæt på regeringen og i konflikt med de danske nazister, som antagelig stod bag et bombeangreb mod ham i sommeren 1942. Efter at regeringen ophørte med at fungere i august 1943 levede han en mere tilbagetrukket tilværelse. I 1945 blev han en af retsopgørets mest markante kritikere, og han blev samtidig udnævnt til formand for Ungdomskommissionen. I 1946 blev han forstander for Krogerup Højskole, som han selv havde været med til at tage initiativ til, samtidig med at han fortsatte som professor. Efter at arbejdet i Ungdomskommissionen var afsluttet (1953) og ophøret som forstander på Krogerup (1956) helligede han sig arbejdet med at opbygge Institut for Kirkehistorie, samtidig med at han fortsat spillede en fremtrædende rolle i den offentlige debat.

”Biografien som moderne genre” *Historisk Tidsskrift* 2009/2 er en diskussion af biografien som genre i forlængelse af den diskussion om biografiens relevans for historiefaget, som blev ført i blandt andet *Historisk Tidsskrift* i slutningen af 1990'erne. Det er artiklens synspunkt, at det ikke længere er muligt at tale om et centralt og singulært relevanskriterium for en historisk undersøgelse som f.eks. biografien, men at det må fastholdes, at spørgsmålet om den menneskelige identitet er grundlæggende og at biografien forstået som en undersøgelse af et menneskes liv og dermed identitet er humanistisk videnskab i egentlig forstand.

”Statens opgaver og kirkens – Hal Koch og velfærdsstaten” i Nils Gunder Hansen m.fl. (red.) *I himlen således også på jorden?*, Syddansk Universitetsforlag 2010. I denne artikel undersøges den påstand, at Hal

Koch har haft afgørende betydning for udviklingen af den moderne velfærdsstat. Hans holdninger til socialpolitik og velfærdsstat gennemgås, og det konkluderes, at han ganske vist understøttede en især socialdemokratisk politik, men at hans praktiske betydning var mindre end almindeligt antaget.

”Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærden i højskolebevægelsen i 1950'erne”, i NG Hansen & R Mariager (red), *"Der truer os i tiden": Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*. Syddansk Universitetsforlag 2012. Denne artikel jævnfører Hal Kochs opgør med Grundtvig i 1950 med flere af hans samtidiges forsøg på at orientere sig intellektuelt og politisk efter krigen. Til fælles havde de en trang til at gøre op med, hvad de opfattede som en nedarvet idealisme fra det 19. århundrede. Teologisk indebar det blandt andet end udtrykkelig accept af sekulariseringen.

”Hal Koch, de politiske partier og Ungdomskommissionen” *Historisk Tidsskrift* 2016/2 er den første undersøgelse af Ungdomskommissionens arbejde baseret på dens arkiv. Den viser, at Hal Koch ganske vist blev valgt som formand på et socialdemokratisk mandat, og at kommissionen anbefalede, hvad der havde været socialdemokratiske mærkesager, men også, at den i et afgørende spørgsmål som regulering af arbejdstiden i landbruget kunne vedtage anbefalinger med Venstre Ungdoms opbakning. Modstanden mod anbefalingerne afslørede en generationskløft i landbovenstre, som også havde betydning for Krogerup Højskoles profil, der nu meget tydeligere orienterede sig mod byens ungdom, mens den blev boykottet af de landbohjem, hvorfra højskolerne traditionelt rekrutterede elever.

”Afgørelsen og beregningen – Hal Koch og K.E. Løgstrups brevveksling genlæst” i David Bugge og Michael Schelde (red.) *Livtag med Grundtvig og Løgstrup*, Aarhus: Klim 2017. Artiklen viser, hvordan Løgstrups argumentation i brevvekslingen med Hal Koch 1940-43 er parallel til den karakteristisk af nazismens filosofi, som Løgstrup selv havde givet få år tidligere. Løgstrup afviste Hal Kochs argument for sin opbakning til regeringens politik som beregning, mens han selv talte for handling og afgørelse baseret i forestillinger om ære og intuition i stedet for rationel argumentation.

Sammenfattende redegørelse. Under anvendelse af supplerende kildemateriale, nyfundne publikationer af Hal Koch og ikke mindst i diskussion med den nyere litteratur om Hal Koch fremlægges i den sammenfattende redegørelse en omfattende forskningsdiskussioner. Der identificeres en tradition, som lægger vægt på den faglige, teologiske sammenhængen i Hal Kochs forfatterskab, og en tradition, der skriver Hal Koch ind i en større politisk-historisk sammenhæng, begge med vægt på kontinuitetsaspektet af hans liv og værk, samtidig med, at der inden for begge traditioner er varierende grad af opmærksomhed på bruddene. Derefter gennemgås hovedargumenterne for den samlede

konklusion i diskussion med den eksisterende litteratur med særlig vægt på spørgsmålene om, i hvor høj grad Hal Koch i begyndelsen af 1930'erne var påvirket af Karl Barth og Luther-renæssancerne, på hvilken måde man skal forstå hans pludselige og stærke optagethed af Grundtvig i slutningen af samme årti, den nationale og politiske karakter af hans virke i de første år af besættelsen, hans mere positive holdning til humanismen og det europæiske efter krigen samt hans opgør med Grundtvig i 1950. Endelig sættes disse erkendelser ind i sammenhæng med eftermælet, hvor det vises, hvorledes Hal Koch af sin eftertid er blevet anvendt, idet det vises, at den særlige harmoniserende udlægning af hans liv, der ser bort fra bruddene, er blevet anvendt til at underbygge en særlig kontinuitetstolkning af Danmarks historie fra det 19. århundrede til i dag.

Summary

Theology and Politics

Hans Harald Koch (1904-1963), commonly known by his childhood nickname Hal Koch, is generally considered to be a key figure in the development of the post-war Danish democratic welfare society. In 2008 he was added by the Danish Minister of Education to a canonized list of events or persons that were considered essential to the development of modern democracy. This historical canonization was based on the assumption, that Hal Koch formed a bridge between 19th Century popular movements in general and the ideas of N.F.S. Grundtvig in particular on one hand, and the development of the Social Democratic welfare state on the other. Hal Koch has thus assumed the role of a pivotal point in the standard narrative of Danish history. Not only popular opinion but also scholarly research support this view.

It is undisputed that Hal Koch was a key figure in the so called Grundtvig-Renaissance in 1940 and that he only a few years later actively supported Social Democratic ideas. However, it is the intention of this thesis to show that Hal Koch underwent several intellectual transformations during his relative short life span.

He was born into the educated higher middle class of Copenhagen. His father was a respected clergyman, social conservative and church activist and his mother was a pioneer as a professional nurse. Until his late youth he was engaged in YMCA and other Christian organizations, but he broke away from that path very much inspired by dialectical theology. On several occasions he specifically mentioned Karl Barth as an inspiration.

He studied theology at the University of Copenhagen, in Paris and in Tübingen, specializing in Patrology and he made a steep academic career. At the age of 28 he defended his doctoral thesis, *Pronoia und Paideusis*, on Origen of Alexandria successfully. Soon after he turned his attention to the Middle Ages and in 1936 he won an open competition for the professorship of Nordic Church History at the University of Copenhagen. At the same time he regularly published reviews and articles for the general public mainly in conservative newspapers on historical and current topics. In one article from 1934 he criticized the Nazi world view for destroying the old German tradition of *Bildung* and its ideal of education and replacing it with the soldier-citizen as a role model. In another series of articles from

1936 he criticized the *Oxford Group* for moralizing. To Hal Koch it was not possible to build a society upon the Gospel or to deduct a code of ethics from it. However, his perspective changed when he as a young professor in 1937 discovered the 19th Century theologian, church historian, poet and much more N.F.S. Grundtvig. In his own words the encounter came to him as a revelation. Among other things he was captivated by Grundtvig's view of the historical nature of the Christian congregation and its relation to the nation (folket).

Following the German occupation of Denmark in April he held a series of public lectures on Grundtvig in September 1940 that were extensively covered by the press nationwide and catapulted him into instant fame. His interpretation of Grundtvig's ideas resonated with the nationalist revivalism of the time.

Shortly thereafter he was elected chairman of an umbrella organization for all major youth organizations in Denmark, D.U., Dansk Ungdomssamvirke ("The Common Cooperation of Danish Youth"). Under the leadership of Hal Koch D.U. turned away from nationalist rhetoric and started promoting political awareness among young people. D.U. sympathized with the government and did not actively support the growing resistance movement. Hal Koch was heavily chastised by his childhood friend, the theologian and philosopher K.E. Løgstrup, for his support for the government. On the other hand he was also criticized by the government for being too open mouthed about his reservations toward the official policy. The Danish Nazi Party was his sworn enemy and probably stood behind a failed bomb attack against Hal Koch's house in June 1942.

In August 1943 the Danish government ceased to function and the conflict between the resistance movement and the occupation force escalated. As a result the D.U. and Hal Koch played a less prominent role in public life.

In 1945 Hal Koch engaged in the public debate on democracy and he openly supported Social Democratic viewpoints. In the same year he published a pamphlet called *What is Democracy?* It is based on the idea that there can be no formula for democracy. Quoting Masaryk Hal Koch famously defined democracy as a way of life or a state of mind (en Livsform) and that its *modus operandi* is the debate or the conversation (samtale).

After the war he started embracing humanism without deserting his Lutheran background and he defined Christianity and Humanism as the core elements of (Western) European democratic civilization. At the same time he acknowledged that he was harboring incommensurable ideas.

When being accused of having been a nationalist he denied ever having supported nationalist sentiments.

Without giving up his professorship he co-founded and headed the Krogerup Folk High School for 10 years (1946-1956). His enthusiastic support for Grundtvig had long faded, and in 1950 he even distanced himself actively from the notion that Grundtvig's ideas could form the basis for the education of the youth. He also withdrew from openly supporting Social Democratic ideas and devoted himself to teaching and writing mainly text books.

As an intellectual, theologian and academic Hal Koch represented many different and not always commensurable ideas in his lifetime. As far as he can be interpreted as a key figure in Danish history in the middle of the 20th Century he does not represent continuity, but an epoch of change and transition.

Errata til *Hal Koch – en biografi*

- s. 19 Verset om kirken i ”Snart dages det, Brødre” er ikke udeladt .
- s. 35 Den kunne tjene som prygelknabe, en belejlig stedfortræder
- i stedet for Den kunne tjene som belejlig stedfortræder
- s. 41 Det filosofiske Fakultet
- i.s.f. det humanistiske fakultet
- s. 62 måtte se Origenes i hans umiddelbare
- i.s.f. måtte se Origenes i sin umiddelbare
- s. 62 middelplatoniske
- i.s.f. nyplatoniske
- s. 63 middelplatoniker
- i.s.f. nyplatoniker
- s. 65 professor i nordisk kirkehistorie
- i.s.f. professor i middelalderens kirkehistorie
- s. 68 dissektionsbestik
- i.s.f. dissektionsapparat
- s. 72 væsentligste punkt, hvorpå han
- i.s.f. væsentligste punkt, hvori han
- s. 78 der døde i 1959
- i.s.f. der døde i 1960
- s. 78 Konflikten skyldtes gammelt nag.*
- i.s.f. Hvad konflikten mellem J. Oskar Andersen og Hans Koch nærmere bestod i, end at professoren havde været uforskammet mod præsten, kan ikke opklares.
- s. 79 og derfor ville Hal Koch ikke
- i.s.f. og derfor turde Hal Koch ikke
- s. 79 giver ikke indtryk af at være skrevet
- i.s.f. giver ikke indtryk af at være blevet til

s. 93	lutheraner <i>classic</i>
i.s.f.	lutheraner <i>classic</i>
s. 111	Forholdene os imellem
i.s.f.	Forholdene os Imellem
s. 133	ophørte med at fungere
i.s.f.	indgav sin afskedsbegæring
s. 135	i datidens holdningsmæssige landskab skarpt op
i.s.f.	i datidens holdningsmæssige landskab alt for skarpt op
s. 137	mens et indgreb mod jøderne ¹
i.s.f.	mens et regeringssanktioneret indgreb mod jøderne
s. 146	Fotografen fra Politikens Hus
i.s.f.	Politikens fotograf
s. 161	Spørgsmålet er blevet rejst, om Dansk
i.s.f.	Flere historikere har rejst spørgsmålet, om Dansk
s. 162	retsprincipper, og at det var den
i.s.f.	retsprincipper, og det var den
s. 163	brugte et billede fra sin opvækst
i.s.f.	brugte et meget rammende billede fra sin opvækst
s. 174	og det var bestemt ikke ukarakteristisk
i.s.f.	og det er bestemt ikke ukarakteristisk
s. 179	de tre sidehenvisninger henføres til noter: <i>Lederbladet</i> 1943
s. 181	gentog sin karakteristik af fremtidens opfattelse af samlingspolitikken
i.s.f.	gentog sin karakteristik af samlingspolitikken
s. 191	og det var familiens oplevelse
i.s.f.	og de gjorde ingen hemmelighed af
s. 193	der med størst iver gav efter

¹ John T. Lauridsen og Joachim Lund, *Samarbejdets mand*, (Gunnar Larsens dagbøger), bd. 1, s. 502,

- i.s.f. der med størst glæde gav efter
- s. 208 Der findes kortere omtaler i provinspressen og ingen anmeldelser i de store dagblade.²
- i.s.f. Det har ikke været til at opspore en eneste anmeldelse af den.
- s. 209 Hal Koch har ikke – i modsætning
- i.s.f. Intet tyder ganske vist på, at Hal Koch – i modsætning
- s. 223 hænger sammen med, at Hal Kochs bog
- i.s.f. hænger sammen med, at hans bog
- s. 237 Jens, Hal, Marianne (kaldet Dorte), Bodil og Ejler Koch. Poul Koch mangler.
- i.s.f. Poul, Hal, Marianne (kaldet Dorte), Bodil og Ejler Koch. Ejlers tvillingebror, Jens mangler.
- s. 243 Øverste citat på siden mangler note: Bodil Koch til Hal Koch 5. maj 1957, ABA
- s. 257 nemlig at man ikke kunne forvente et evigt liv
- i.s.f. nemlig at det evige liv efter døden ikke fandtes
- s. 269 det drabelige opgør
- i.s.f. det drabelig opgør
- s. 271 Denne pointe blev gentaget
- i.s.f. Denne pointe blev faktisk gentaget
- s. 273 der må være inspireret
- i.s.f. der kun kan være inspireret
- s. 282 1848-49
- i.s.f. 1849
- s. 308 Ballings ord om absolutering finder anvendelse her
- i.s.f. Ballings ord om absolutering kommer til sin ret her
- s. 311 n.35 Hal Koch
- i.s.f. Hans Koch
- s. 315 n.35 tilføjes: Manus. på KB, Håndskriftafdelingen, acc. 1993/29

² *Ribe Stiftstidende* 25. okt. 1945, *Ærø Venstreblad* 25. okt. 1945, *Fyens Stiftstidende* 26. nov. 1945, *Horsens Folkeblad* 20. dec. 1945, *Land og Folk* 10. jan. 1946, *Vestkysten* 27. feb. 1946

s. 320 n.25 s. 60

i.s.f. s. 59

s. 322 n.24 tilføjes: Hal Kochs navn havde ifølge Gunnar Larsens dagbog også været nævnt blandt "forskellige Urostiftere" og "Hetzere" i de første måneder af 1942 og igen i august og oktober samme år. John T. Lauridsen og Joachim Lund, *Samarbejdets mand*, Historika 2015, bd. 2, s. 127 og s. 333 og s 423. Se også bd. 3 s. 49.

s. 324 n.7 , men det er vanskeligt at se, hvordan de skulle have nået en tidligere udgave, med mindre den kunne have nået aftenudgaven den 13.

i.s.f. men det er vanskeligt i betragtning af tidspunktet for attentatet at se, hvordan det skulle være kommet i avisen før.

s. 325 n.43 s. 253 og s. 288ff,

i.s.f. s. 253

s. 328 n. 42 Dorte Bennedsen svarede

i.s.f. Der var dog tydeligvis tale om en erindringsforskydning fra Glenthøjs side, der blev korrigeret af Dorte Bennedsen

s. 328 n.7 tilføjes: Se også K.E. Larsen, *Chr. Bartholdy*, s. 420

s. 334 n.2 1946/3

i.s.f. 1946/2

s. 338, n 12 Ragnar Bring, s. 184.

i.s.f. Ragnar Bring.

s. 341 indføres: "Den tyske Valgkamp set med udenlandske Øjne", *Social-Demokraten* 1. sep. 1930

s. 341 indføres: "Fra Teologiens Tilblivelsestid", *Berlingske Tidende* 21. juni 1933

s. 341 indføres: "Om Sokrates", *Berlingske Tidende* 9. marts 1934

s. 341: indføres: "Sovjet og Kirken", *Berlingske Tidende* 29. juli 1934

s. 341 indføres: "Erasmus fra Rotterdam", *Berlingske Aften*, 17. dec. 1934

s. 341 indføres: "En stor Mand i dansk Middelalder", *Berlingske Aften*, 8. jan. 1935

s. 342 indføres: "Onde Varsler", *Skive Folkeblad*, 24. aug. 1945

s. 343 indføres: "Hvad er kultur", *Vor Viden*, 2. rk., hft. 5, 1957, s. 156-160

s. 347 indføres: Axel Riishøj, "Grundtvig, Hal Koch og Nutiden" *Information*, 1. august 1947

*

Konflikten mellem Hans Koch og J. Oskar Andersen gik tilbage til århundredets begyndelse, da Hans Koch ikke støttede Oskar Andersen, men i stedet Valdemar Ammundsen, da Frederik Nielsens professorat blev ledigt i 1900. Hans Koch var venner med dem begge, og de sad også i konvent sammen. Ved et af disse talte Hans Koch, og Oskar Andersen var i sin replik til foredraget så grov, at det chokerede den dengang 20-årige Hal Koch, et forhold som han altså slet ikke havde glemt 14 år senere.³

³ Christian de Fine Licht. "Venskab, bitterhed og kirkehistorie", *Fønix* 23. årg. Nr. 4, dec. 1999, s. 234-248. I et brev til Løgstrup 19. maj 1935 omtales "Oskar – det Svin". K.E. Løgstrup og Hal Koch, *Venskab og strid*, Klim 2010, s. 26